KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

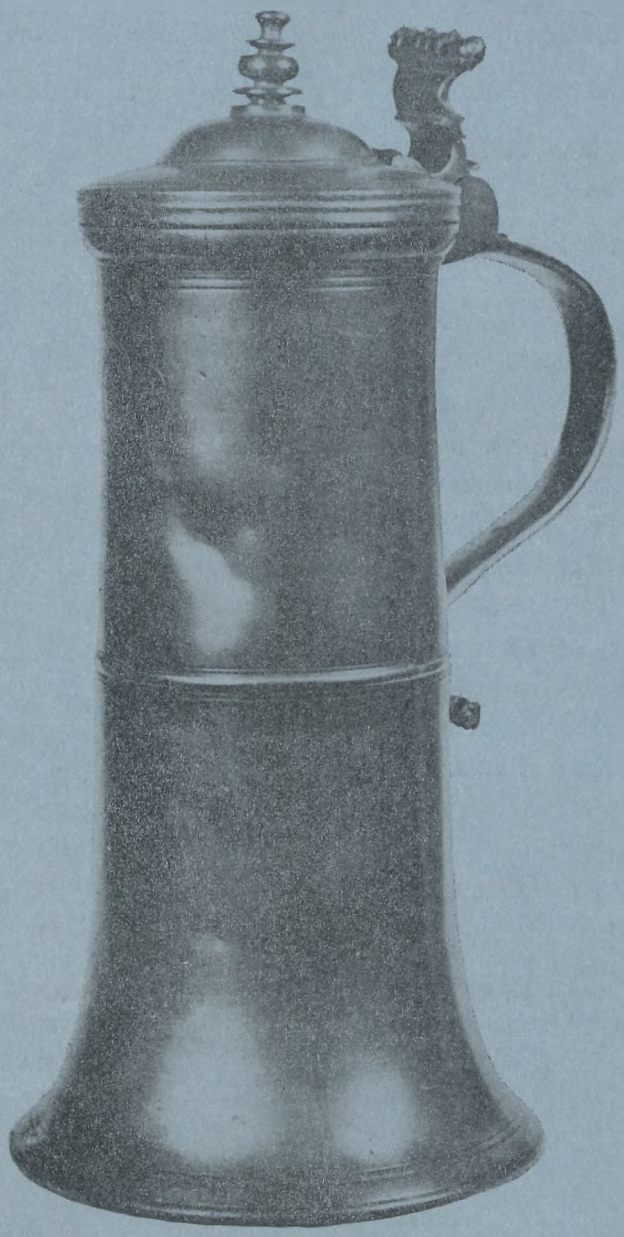

letnik 31 št. 1 leto 1983

Spoštovani!

SLOVENSKA MATICA je najstarejše slovensko književno, kulturno in znanstveno društvo. Vse od leta 1864 izdaja leposlovna, znanstvena in poljudnoznanstvena dela splošnega kulturnega pomena. V zadnjem času je izdala Slovenska matica knjige, ki so nepogrešljive za slehernega izobraženca. Posebej opozarjamo na knjigo Antona Linharta POSKUS ZGODOVINE KRANJSKE IN OSTALIH DEŽEL JUŽNIH SLOVANOV AVSTRIJE, ki šteje med najznamenitejša zgodovinopisna dela, kar jih imamo. Za znastvene delavce in ustvarjalce bo zanimiva tudi PSIHOLOGIJA USTVARJALNOSTI Antona Trstenjaka, posebej za zgodovinarje pa tudi roman Alojza Rebule ZELENO IZGNANSTVO, ki obravnava bivanje znamenitega humanista in diplomata Enea Silvia Piccolominija v Trstu, nekaj let preden je postal papež Pij II. Roman je tudi poskus ovrednotenja slovenske pristnosti v času in prostoru — v 15. stoletju na Tržaškem — ki sta Slovence zapisala anonimnosti.

Poleg omenjenih knjig iz programa 1981, ki jih lahko kupite po članskih cenah, ki so bistveno nižje od knjigotrških, pa ima Slovenska matica na voljo še naslednje zgodovinske knjige:

Pleterski-Ude-Zorn, Koroški plebiscit	200.—
E. Cevc, Poznogotska plastika	220.—
J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo	300.—
L. Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom	100.—
P. Fister, Arhitektura protiturških taborov	150.—
I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture	200.—
M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture	120.—
T. Glavan, Lužiški Srbi	100.—
I. Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem	200.—
V. Melik, Volitve na Slovenskem	120.—
I. Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem	150.—
Zemljevid tržaškega ozemlja	140.—

Tudi v prihodnjem letu bo Slovenska matica izdala dve knjigi, ki sta zanimivi za zgodovinarje: Franc Kos: IZBRANI SPISI in Josip Vošnjak SPOMINI.

Knjige lahko po članski ceni dobite v protorih Slovenske matice, Trg osvoboditve 7, Ljubljana ali po pošti.

SLOVENSKA MATICA

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
31. letnik Ljubljana 1983 1. zvezek

Boris Vičič: K arheološki topografiji Bohinja — Stran 1
A Contribution to the Archeological Topography of Bohinj

Marjan Slabe: Dr. Peter Petru (1930—1983)

Peter Petru: Spomenik rimske umetnosti v Sloveniji — Stran 8
The Monuments of Roman Art in Slovenia

Božo Otorepec: Grb trga Vuzenice — Stran 18
The Coat-of-arms of the Vuzenica Borough

Franc Šebjanič: Tri štipendijske ustanove prekmurskih luteranov — Stran 22
Three Scholarship Foundations by the Prekmurje Protestants

Jelka Pirkovič-Kocbek: Kaj je urbanizem 19. stoletja na Slovenskem? — Stran 27
What is the significance of the 19th century town-planning in Slovenia?

Damijan Guštin: Odnos deželnozborske večine SLS do poglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908—1914 — Stran 45
The Relationship of the Provincial Assembly Mayority of the Slovene People's Party Towards the Main Economic problems of Kranjsko in the Years 1908—1914

Tone Zorn: List »Koroško Koroščem« — primer nemškonacionalne propagande pred plebiscitom v letih 1919/20 — Stran 55
The Paper "Carinthia to Carinthians" (Koroško Koroščem) — a Case of the German Nationalistic Propaganda Before the Plebiscite in the Years 1919/1920

Marjeta Čepič: »Svoboda« in počastitev 50-letnice smrti Karla Marxa — Stran 63
"Svoboda" (Liberty) and the Honouring of the 50th Anniversary of Karl Marx's Death

Ferdo Gestrin: Dr. Pavle Blaznik — osemdesetletnik — Stran 69
Dr. Pavle Blaznik — eightygenarian

Iz starih fotografskih albumov
Photo from Old Albums

Mirko Kambič: Album letalca Janka Vertina (1897—1983) — Stran 71
The Album of the Flyer Janko Vertin (1897 to 1983)

In memoriam:

Franc Šebjanič: Ivan Škafar (1912—1983) — Stran 74

Zapiski in gradivo — Stran 75
The Notes and Material

Bogo Jakopič: Holzapflova oporoka — Stran 75
The Last Will of Ignacij Holzapfel (1799—1868)

Kristina Šamperl-Purg: Iz arhivske zakladnice — Stran 76
From the Archives Treasury

Delo naših zavodov in društev — Stran 78
Notes on the Activity of Our Institutes and Associations

Nove publikacije — Stran 79
New Publications

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti. Oblikovalec Julijan Miklavčič

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 300 din za posamezne naročnike, 450 din za ustanove, posamezna številka 150 din, dvojna 250 din

K ARHEOLOŠKI TOPOGRAFIJI BOHINJA

BORIS VIČIČ

Bohinj je zaokrožena geografska enota, omejena na vseh straneh z dokaj visokimi gorami. Pod imenom Bohinj razumemo obširno področje, ki obsega Spodnjo in Zgornjo dolino (slednja je dolina od Stare Fužine do Jereke), kotlino Bohinjskega jezera ter Nomenjski kotlič. Preneha šele med Sotesko in Bohinjsko Belo, ki kljub svojemu imenu sodi že k blejski pokrajini kakor tudi mali zaselek Obrne med Bohinjsko Belo in Sotesko. Poleg dolinskih vasi (Nomenj, Lepence, Bitnje, Bohinjska Bistrica, Brod, Savica, Kamnje, Polje, Žlan, Laški Rovt, Ribičev Laz, Stara Fužina, Studor, Srednja vas, Češnjica, Jereka) štejemo k Bohinju še višje ležeča naselja Nemški Rovt z Lomom in Ravne na jugu ter na severu Podjelje, Koprivnik in Gorjuše.

Pokrajina po oblikovanosti razodeva svoj nastanek. V ledeni dobi so ledeniki prekrivali ves Bohinj in površje značilno, bolj ali manj intenzivno preoblikovali. Velik del omenjenega območja sestavljajo gornjetriasni apnenci, ponajveč dachsteinski apnenec s pogostimi kraškimi pojavi.[1]

Izvor imena Bohinj še ni zadovoljivo pojasnjen. Ni bilo malo poskusov razlage, od Valvasorjevih težav z bolhami,[2] preko iskanja

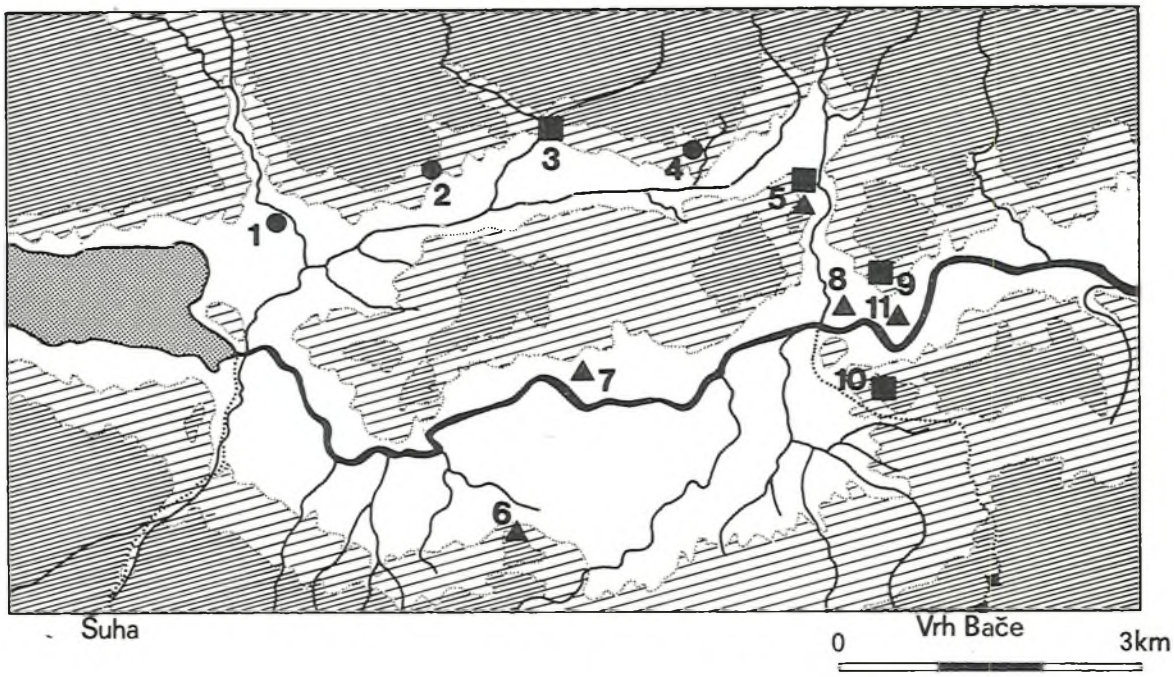

Sl. 1: Halštatska poselitev: 1. Stara Fužina, 2. Studor, 3. Srednja vas, 4. Češnjica, 5. Jereka, 6. Žlan, 7. Brod, 8. Bitnje, 9. Spodnje Gradišče, 10. Ajdovski gradec, 11. Lepence (po S. Gabrovcu, AV 25, 1974, 287 ss, sl. 1)

izvora imena med poganskimi bogovi, do Dežmanovega in Müllnerjevega[3] povezovanja kravje doline — la valle vacchina — s pašo furlanskih čred. V. Steska[4] je nastanek imena vezal s fužinami: iz italijanske besede la fucina (ognjišče) naj bi sledila slovenska fokinj in iz te Bohinj. V novejšem času prevladujeta dve glavni teoriji: teza o slovanskem izvoru imena na eni strani[5] in na drugi predslovansko ime baconia.[6] Pri slednjem naj bi osnova pomenila bukovje, bukov gozd, tako pa v bohinjski Spodnji dolini imenujejo ravnico od Savice do Ribičevega Laza: Bukovska dolina, Bukovje. Na osnovi teh in še nekaterih drugih jezikovnih zakonitosti F. Bezlaj zaključuje, da »ni mogoče presoditi, ali je ime Bohinj avtohtono ali so ga Slovani prinesli s seboj«.[7]

Bohinj je arheološko dokaj dobro raziskan, saj segajo začetki arheološkega dela že v prejšnje stoletje. Najstarejše poročilo pa je še precej starejše. Tako prvo o antični postojanki prinaša že Illyrisches Blatt v 1821. letu;[8] v tem času je Bohinj obiskal dr. France Prešeren. Verjetno se je vzpel tudi na Ajdovski gradec, kamor je postavil glavnino dogajanja »Uvoda h Krstu pri Savici«. 1849 je vzpetino raziskoval 9. v. Morlot,[9] ki je naredil prvi načrt tega pomembnega najdišča.

Drugo etapo arheoloških raziskovanj Bohinja predstavlja delo W. Šmida. Njegova dejavnost je bila precej obsežna.[10] Za nas seveda najvažnejše Smidovo delo v Srednji vasi[11] in prav tako izkopavanje utrdbe na Žlanu.[12] Seveda v vmesnem času starinoslovsko zanimanje za dolino ni prenehalo, vendar se je omejilo zgolj na domneve,[13] posamezne najdbe oz. manjša izkopavanja[14] in spomine nekaterih domačinov na arheološke ostanke.[15]

Po drugi svetovni vojni je večino še ohranjenega gradiva Šmidovih izkopavanj objavil S. Gabrovec.[16] 1955. leta izdelani topografiji* tega področja so sledila manjša sondiranja, ki so dala nekaj novih podatkov,[17] v glavnem pa so potrdila že znana dejstva.[18]

V novejšem času je ponovno obdelavo in temeljito analizo doživelo sicer že objavljeno zgodnjesrednjeveško gradivo iz Srednje vasi v delu P. Korošec.[19]

Ravno zaradi svoje geografske zaokroženosti, zaprtosti doline in slabe povezave z okolico, je Bohinj dobra osnova za nekoliko drugačen razvoj poselitve, kot jo poznamo v drugih pokrajinah (npr. na Bledu). Težko dostopen živi nekoliko odmaknjen od hitrih spreminjanj, dlje pa se obdržijo tudi starejši elementi poselitve.

Naselitev Bohinja že v neolitiku je dvomljiva. Sekiro z Vrtovina[20] težko štejemo za delo človeških rok, za artefakte iz kresilnika iz Studorja,[21] Spodnjih Gorjuš, Rudnega polja[22] in drobce kresilnika in kosti iz Savice[23]

* Iskreno zahvalo dolgujem prof. dr. Stanetu Gabrovcu, saj sem lahko s pridom uporabil njegove terenske ugotovitve in dnevnik.

niso znane natančnejše okoliščine, v katerih so bile najdene, verjetno listasta konica z Ajdovskega gradca pa žal ni ohranjena.[24] Nedvomno je Bohinj poseljen v bronasti dobi. Tako poznamo iz Lipance bodalo[25] in bronasto sulično ost iz Broda.[26]

Velik razmah poselitve doživi Bohinj v halštatskem obdobju[27] (slika 1). Pokrajina je povezana in ta povezava ostane živa skozi vso zgodovino, preko Vrha Bače (1281 m) s Sv. Lucijo (danes Most na Soči) in prostorom njene kulturne skupine. Tako naglemu razvoju je nedvomno botrovala železova ruda ter z njo povezana predelovalna industrija.[28] Obsega takratne poselitve nista dosegli niti antično, niti zgodnjesrednjeveško obdobje. Ravno zaradi tako močnega prazgodovinskega substrata lahko računamo z veliko vlogo staroselcev tudi v času naselitve Slovanov, morda celo bolj kot v nekaterih drugih, za zunanje vplive bolj odprtih pokrajinah.

Povezava Bohinja z zunanjim svetom je težavna. Samo poimenovanje poti na Vrh Bače »Ajdovska pot« kaže na njeno dolgo uporabo. To je uvalen vsek v zemljišče, povprečno 1,5 m širok. Ob tej poti leži tudi gomila, ki se imenuje »Ob grobu«. Po izročilu naj bi bil v njej pokopan Ajd oz. Jud.[29] Odgovor na to, ali gre morda res za grobno gomilo ali za naravno tvorbo, bi seveda dala zgolj izkopavanja. Podobno oblikovano pot, ki pa sedaj ni več vidna, je S. Gabrovec zasledil na sedlu nad Spodnjimi Gorjušami.[30] Povezavo Bohinja z Bledom po tej poti in preko sedla Jama (1008 m) je domneval že A. Melik.[31]

Druga pot, ki bi lahko povezovala Bohinj s Primorsko, vodi preko sedla Suha. Pot pelje od jezera ob potoku Suha in čez sedlo med Rodico in Šijo na drugo stran v dolino Kneže, kjer leži arheološko sumljiva točka »Judovska hiša«.[32]

V antičnem obdobju naselitev upade in se po sedaj znanih najdbah koncentrira v vzhodnem delu Bohinja (slika 2). Pečnik sicer omenja v Stari Fužini rimske grobove,[33] vendar njegove trditve niso podkrepljene z arheološkimi najdbami. Prav tako ni popolnoma jasno mesto najdbe sekire, ki jo W. Šmid locira v Češnjico[34] (prvotno je sicer datirana v zgodnji srednji vek, je pa bržkone zgodnjeantična[35]) ali ni morda le z ne tako oddaljenega Dunaja pri Jereki.[36]

Strnjeno antično naselitev Bohinja lahko jasno omejimo na področje, katerega skrajni točki sta Jereka na severu in Ajdovski gradec na jugu. O tem pričajo najdeni grobovi na Jereki pod Hostnikovo hišo,[37] novčne najdbe z Dunaja pri Jereki[38] in iz bližnje Ajdovske jame v Babni gori, oz. pravilneje v masivu Šavnice,[39] ki segajo do četrtega stoletja.[40] Na Dunaju pri Jereki je bila najdena tudi emajlirana živalska fibula v obliki panterja[41] (kot najdišče Müllner navaja zgolj Bohinj), datirana okvirno v srednjecesarski čas.

Ajdovski gradec[42] predstavlja eno ključnih točk za obvladovanje celotnega Bohinja. Zaradi lege na začetku doline nadzoruje praktično celo območje, hkrati pa tudi prehod čez Vrh Bače. Da je ta prehod opravljal svojo vlogo povezovanja dveh dolin tudi v antičnem in verjetno še srednjeveškem času, potrjuje antična zapora Zarakovec,[43] ki zapira tako pot na Vrh Bače, kot dolino proti Škofiji Loki.

Na gostejšo naselitev vzhodnega dela bohinjske doline neposredno pred naselitvijo Slovanov kažejo tudi nekateri toponimi predslovanskega izvora, ki so jih Slovani prekrojene prevzeli v svoj jezik. Večinoma so potrjeni z arheološkimi najdbami: Dunaj pri Jereki,[44] Jereka,[45] Ajdovska jama v Babni gori in Ajdovski gradec (pri besedi Ajd gre si-

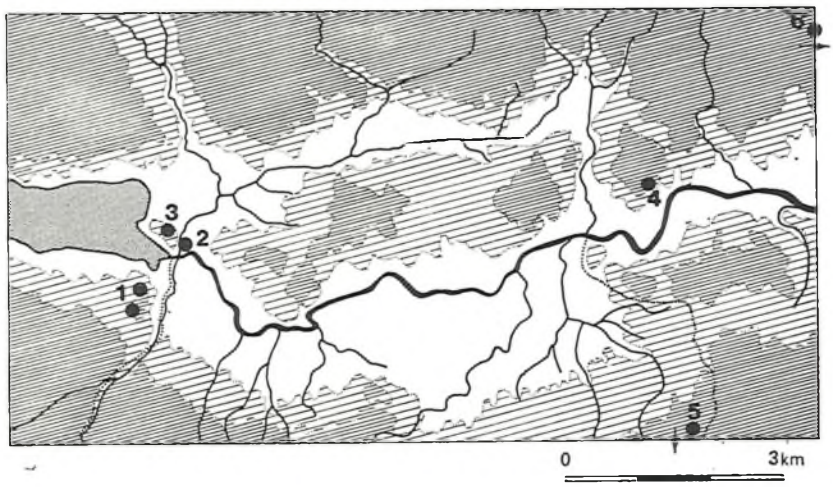

Sl. 2: Antična poselitev: 1. Ajdovski gradec, 2. Spodnje Gradišče, 2. Ajdovska jama v Babni gori, 4. Dunaj pri Jereki, 5. Stara Fužina

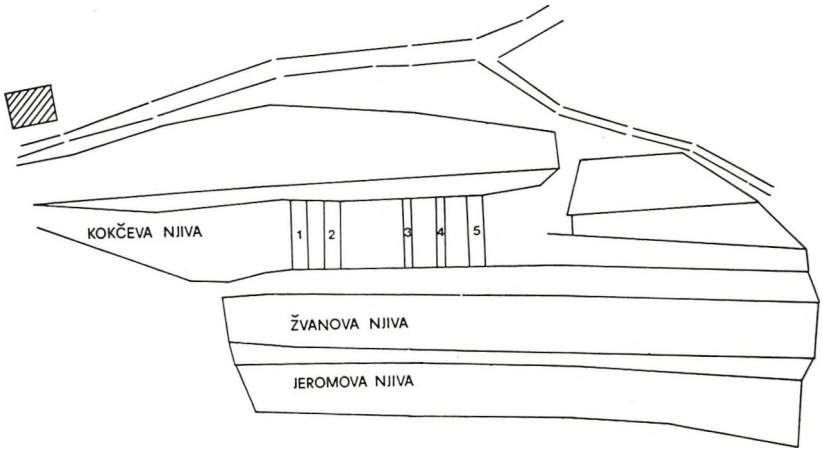

Sl. 3: Žale — področje Šmidovih izkopavanj (VS 7, 1958—1959), 1—5 sonde narejene leta 1955

cer za mlajšo izposojenko, ki pa jo že večkrat dokazano mirno povežemo z arheološkim najdiščem.[46] Razen tega srečamo v tem delu bohinjske doline toponime, ki pa so trenutno arheološko nepotrjeni: vrh Obirskega vrha nad Obrnami se imenuje Dunaj[47] ter Zgornje in Spodnje gradišče severno od Lepenc in zahodno od Bitenj. A. Müllner domneva na Spodnjem gradišču »antično topilnico«.[48]

Kljub temu, da je dolina arheološko relativno dobro raziskana, pa sta bili do sedaj odkriti le dve staroslovanski grobišči. Obe, izkopal ju je 1907. leta W. Šmid,[49] sta na področju Srednje vasi. Prvo, na Žalah, leži na vzhodnem koncu vasi tik nad cesto, ki pelje proti Češnjici. Natančna lokacija izkopavanj je danes problematična. Edino oporno točko daje Oblakova, p. d. Kokčeva gramoznica, ki pa že 1955. leta ni bila več vidna, vendar jo S. Gabrovec s pomočjo topografskih izsledkov locira na mesto hiše št. 108.[50] Na tem mestu naj bi odkrili tudi skelete s pridatki (W. Šmid jih je vrisal kot raztresene kosti). Eden je bil ves pokrit z za dobro pest debelim kamenjem, imel pa naj bi celo uhan, ki se je kasneje zdrobil. V gramoznici sta bila najdena tudi obsenčnika s konusi na konceh; od obeh je danes ohranjen samo eden. Leta 1935 so vzhodno od današnje hiše št. 108 našli dva skeleta,[51] od katerih naj bi eden imel med nogami lonček. Podatki kažejo na to, da grobišče še ni v celoti odkopano, za kar govori še najdba skeleta pred Jeromovo njivo.[52] Šmidov izkop lahko lociramo na njive p. d. Kokca, Žvana in Jeroma (parc. št. 68, 69, 72/2 in 72/3) in to predvsem na njihov zahodni del, kjer je bila nekoč Oblakova, p. d. Kokčeva gramoznica. Leta 1955 so tu sondirali, žal samo na parceli št. 68. Povsod so naleteli na znamenja poseljenosti, po fakturi keramike pa lahko domnevamo, da so bili staroslovanski skeleti vkopani v prazgodovinsko naselbinsko plast[53] (slika 3). W. Šmid je na Žalah izkopal 23 grobov, ki jih po razdelitvi P. Koroščeve lahko pripišemo karantanski in keltaški kulturi skupini.[54]

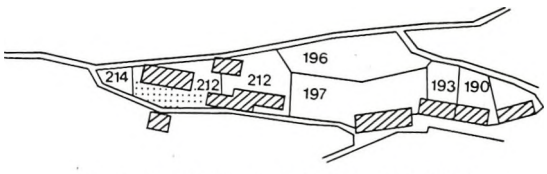

Sl. 4: Grobišče na Podoncah. M 1 : 2880

Drugo grobišče leži na zahodnem koncu Srednje vasi na Podoncah[55] (ime prihaja od lokalnega naziva za dolge njive). Tu je W. Šmid izkopal istočasno kot na Žalah dva skeleta. Izsledki topografije leta 1955 in 1980 pa so pokazali, da imamo opraviti z obsežnejšim grobiščem. Ko so leta 1936 gradili cesto na Uskovnico, so naleteli še na devet skeletov.[56] Gradivo se žal ni ohranilo; delavci, ki so takrat delali cesto, pa se spominjajo okostja, ki je imelo med nogami lonček.[57] Visok je bil okrog 8 cm, temno sive barve in okrašen z valovnico. Stena je bila debela kakega pol centimetra. Našli so ga na vrtu hiše št. 66.[58] Nihče od udeležencev takratnih del pa se ne spominja, da bi pri skeletih, najdenih 1936. leta, opazili kakšne kovinske ostanke. Važna oporna točka za določevanje razsežnosti nekropole je tudi najdba iz leta 1941. Takrat so ob gradnji Stendlerjeve hiše (Srednja vas 100), vzhodno od zgoraj omenjenih skeletov, naleteli na dobro ohranjeno okostje. Ob skeletu je ležal ovalen lonček, okrašen z valovnico.[59] Tako bi področje grobišča na Podoncah lahko lokalizirali na parcelah št. 211 in 212, k. o. Srednja vas (slika 4). Oba grobova, ki ju je izkopal W. Šmid, sta s svojim gradivom tipična predstavnika karantanske kul-

turne skupine po razdelitvi P. Koroščeve.[60] Odgovor na to, kako veliki sta bili obe grobišči, bi dala zgolj ponovna sondiranja.

Ugotovili smo, da je Bohinj v času starejše železne dobe najgosteje naseljen (gostota prazgodovinske poselitve je bila presežena šele mnogo kasneje). V antičnem času se poselitev skrči in koncentrira na vzhodu na za naselitev sicer ne posebno prikladnem hribovitem svetu (izjema je morda le Stara Fužina). V tem predelu pa se zgostijo tudi imena predslovanskega izvora.

V zgodnjem srednjem veku so prišleki poselili plodno ravnico v Zgornji bohinjski dolini (slika 5), medtem ko je ostali prostor kolonizacija dosegla z razvojem briksenškega gospostva v 11. stoletju.[61] V prid tej trditvi govori tako zemljiška razdelitev[62] kot razširjenost besede »senožet«. Senožeti v Bohinju zasledimo le okrog Srednje vasi, Češnjice in Studorja, medtem ko drugod uporabljajo tujko rovt oz. rut. A. Melik na podlagi tega domneva, da so jih Slovani prevzeli kot senožeti že ob naselitvi ali pa so jih sami izkrčili pred fevdalno dobo.[63] Izjema na prostoru mlajše kolonizacije je utrdba na Žlanu, ki jo W. Šmid datira v čas od 9. do 11. stoletja.[64] Na žalost drobno gradivo, s katerim bi lahko natančneje opredelili objekt, ni ohranjeno.

Primerjava naselitve v antičnem in zgodnjesrednjeveškem času kaže zanimiv odnos obeh poselitev. Čeprav vezi med staroselci in novo došlimi Slovni še zdaleč niso dovolj razjasnjene, se nam vsiljuje domneva, da so Slovani ob svoji naselitvi naleteli na domorodni substrat, ki je živel po višinskih točkah. Naseljenci so sicer prevzeli številna geografska imena, sami pa so se raje naselili v za življenje ugodnejših nižinskih predelih. Kam pa so s svojih višinskih postojank odšli staroselci in kdaj se je to zgodilo, ostaja slej ko prej odprto vprašanje.

Na sliki 6 so prikazane arheološko zanimive točke:

1. Veliki in Mali gradec: ob topografiji leta 1955 je bil v sedlu med obema vzpetinama očiščen z malto vezan zid. Na žalost ni bilo drobnega gradiva in tako sega zid teoretično od antike naprej.[65]
2. Sv. Janez Krstnik: star patrocinij,[66] ki za sedaj še ni arheološko pojasnjen.
3. Vrtovin: po pripovedki naj bi tu stal grad še v času boja med pogani in kristjani.
4. Zgornje gradišče.
5. »Ob grobu«: pokopan naj bi bil Ajd.
6. Dunaj nad Obrnami.

Za razjasnitev naselitvene slike Bohinja bi bilo poleg naštetih treba raziskati še nekaj že znanih najdišč. Na prvem mestu seveda Ajdovski gradec, ki bi tako lahko osvetlil marsikatero vprašanje iz časa naselitve Slovanov v naši sedanji domovini.

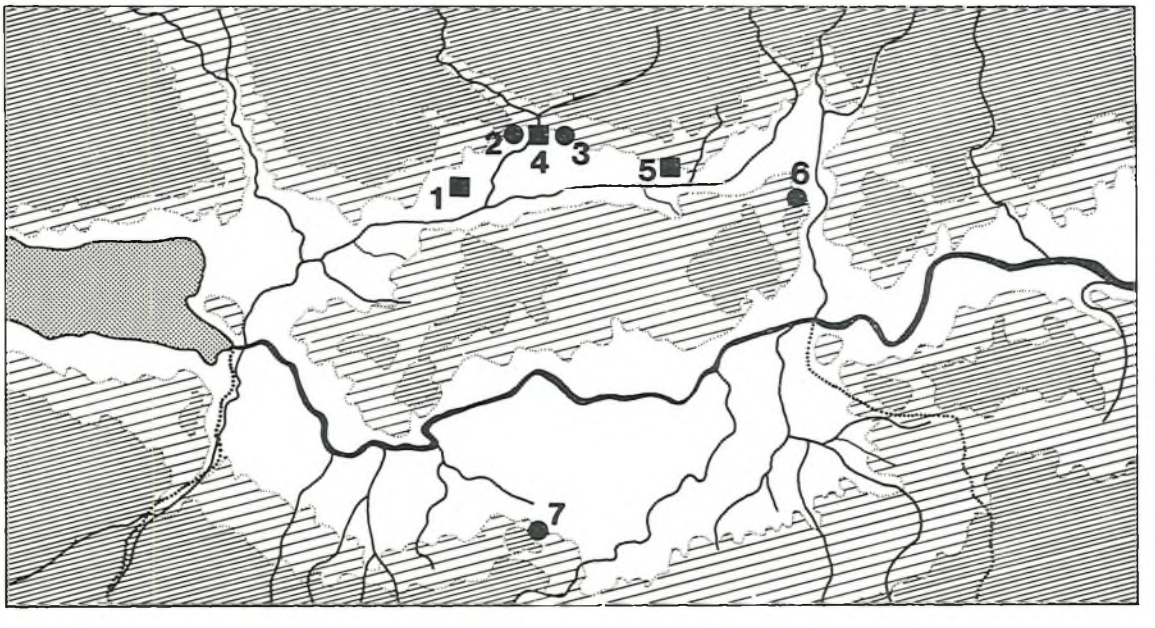

● najdišča
■ koseške vasi

Sl. 5: Zgodnjesrednjeveška poselitev: 1. Studor, 2. Srednja vas — Podonce, 3. Srednja vas — Zale, 4. Srednja vas, 5. Češnjica, 6. Cunaj pri Jereki, 7. Žlan

Sl. 6: Arheološko zanimive točke

OPOMBE

1. A. Melik, Morfologija in gospodarska izraba tal v Bohinju, Geografski vestnik 3 (1927) 53 ss. — *2.* J. V. Valvasor, Slava Vojvodine Kranjske 4. 1689, 457. — *3.* K. Dežman, A. Müllner, Argo 4 (1895) 50. — *4.* V. Steska, Imenoslovne črtice, GMDS XII (1931) 11—12. — *5.* Cfr. K. Rozman, Janezova cerkev ob Bohinjskem jezeru, 1962, 7 ss. — *6.* L. Hauptmann, Razvoj družabnih razmer v radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja, Zgod. časopis 6-7 (1952—53) 270. — *7.* F. Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika I, 1976, 30. — *8.* F. K. I. Richter, Illyrisches Blatt, 1821, 62. — *9.* A. v. Morlot, Jahrb. der k. k. geologischen Reichsanstalt 1, 1850, 199 ss. — *10.* Glej predvsem časopisna poročila; Slovenec 22. 8. 1937, 12. 8. 1938; Jutro 28. 8. 1936, 11. 8. 1937, 7. 8. 1938, 9. 10. 1938. — *11.* W. Šmid, MZK 6 (1907) 301; isti, Altslovenische Gräber Krains, Carniola 1 (1908) 17 ss; Jutro 28. 8. 1936. — *12.* Jutro 9. 10. 1938; Kronika slovenskih mest 5 (1938) 56. — *13.* J. Pečnik, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem, IMK 14 (1904) 126. — *14.* Leta 1888 in 1889 je na Dunaju pri Jereki kopal grof Windischgrätz; A. Müllner, MMK 3 (1890) XII; isti, Argo 3 (1894) 224; isti, Argo 4 (1895) 66 ss; isti, Typische Formen, 1900, 12, T 23, 16; CIL III, 14354. — *15.* J. Mencinger, Ljubljanski zvon 3, 1883, 17 ss; J. Tominšek, Dom in svet 24 (1911) 23 ss in 53 ss. — *16.* S. Gabrovec, Latensko obdobje na Gorenjskem, Arheološki vestnik 17 (1966) 243 ss; isti, Halštatske nekropole v Bohinju, Arheološki vestnik 25 (1974) /1976/ 287 ss. — *17.* Isti, Varstvo spomenikov 7 (1958—59) 321. — *18.* Cfr. topografski dnevnik S. Gabrovca, tipkopis v Narodnem muzeju v Ljubljani. Avtor v Arheološkem vestniku prinaša tudi zaključke, izšle iz te topografije, ki se tičejo prazgodovine: Halštatske nekropole v Bohinju, Arheološki vestnik 25 (1074) 287 ss. — *19.* P. Korošec, Zgodnje_srednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Dela SAZU 21/11, 1979. — *20.* A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, 1950, 60; cfr. S. Gabrovec, Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 168. — *21.* A. Rjazancev, Na vrsti je Studor, Železar X, 1 (1961) 12 ss. S. Gabrovec, Varstvo spomenikov 7 (1958—59) 317. — *22.* A Rjazancev, Železar 5 (Teh. priloga), 1963, 44. — *23.* Jahresbericht des Ioanneums 79 (1891) 52. — *24.* Najditelj Branko Mulič iz Bohinjske Bistrice, Triglavska 7, mi jo je opisal kot »kamnit nož listaste oblike, po površini obdelan, prosojno rdečkaste barve in tak, kot je v zgodovinski čitanki za 6. razred z Ljubljanskega barja«. — *25.* A. Müllner, Argo 3 (1894) 104 in 120. — *26.* A. Valič, Varstvo spomenikov 13-14 (1968—69), 148, T. 2, sl. 1. — *27.* S. Gabrovec, Halštatske nekropole v Bohinju, Arheološki vestnik 25 (1974) /1976/ 287 ss. — *28.* I. Mohorič, 2000 let železarstva na Gorenjskem, 1969, 17 ss. — *29.* Veliko pripovedk, ki se tičejo Bohinja, je zbrala Š. Jazbarjeva, Stara Fužina 24. Prijazno je dovolila, da si ogledam njene zapiske, za kar se ji najlepše zahvaljujem. Glej tudi topografski dnevnik S. Gabrovca, 70 do 75. — *30.* Prav tam, 76. — *31.* A. Melik, 1. c., 60. — *32.* J. Kastelic in V. Šribar, Varstvo spomenikov 9 (1962—64), 188. — *33.* J. Pečnik, 1. c., 125. — *34.* Slovenec, 22. 8. 1937; verjetno gre za isti kos, ki ga S. Gabrovec objavlja kot zgodnjesrednjeveškega z Dunaja pri Jereki. (Nekaj novih staroslovanskih najdb, Arheološki vestnik 6 (1955), 137, 140, T 2, sl. 1). — *35.* A. Valič, Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 167. — *36.* Cfr. topografski dnevnik S. Gabrovca, 109. — *37.* A. Müllner, Argo 5 (1897) 104; Jutro 9. 10. 1938; A. Valič in S. Gabrovec, Varstvo spomenikov 7 (1958—59) 331, T 12, sl. 8, 9. — *38.* A. Valič, Varstvo spomenikov 7 (1958—59) 330; A. Jeločnik, Numizmatični vestnik III/3 (1960) 76. Novci segajo od Valentinijana I do Teodozija. — *39.* Omenja jih že Richter, Illyrisches Blatt, 1821, 62. S. Gabrovec, topografski dnevnik, 28—34. — *40.* F. Pichler, Repertorium der steierischen Münzkunde 2 (1867) 201. — *41.* A. Müllner, Typische Formen, 1900, T 23, sl. 16. — *42.* Za Ajdovski gradec glej S. Gabrovec, Latensko obdobje na Gorenjskem, Arheološki vestnik 17 (1966) 243 ss. — *43.* Claustra Alpium Iuliarum I, 1971, 82 in

sl. 11. — *44.* F. Truhlar, Krajevna imena, Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 106. — *45.* F. Bezlaj, Od kod ime Jereka, Jezik in slovstvo 6-7 (1965) 224. — *46.* Isti, Etimološki slovar slovenskega jezika, 1976, 2; M. Kos, Vlahi in vlaška imena med Slovenci, GMDS 20 (1939) 232 in isti, Gradišče in gradec v slovenskem srednjem veku, GMDS 22 (1941) 119. — *47.* L. Hauptmann, 1. c. — *48.* A. Müllner, Geschichte des Eisens, 1909, 84. — *49.* W. Šmid, MZK 6 (1907) 301; isti, Altslovenische Gräber Krains, Carniola 1 (1908) 17 ss. — *50.* S. Gabrovec, topografski dnevnik, 10 ss. — *51.* Isti, 1. c., 107. — *52.* Isti, 1. c., 110. — *53.* Isti, Varstvo spomenikov 7 (1958—59) 321 in katastrski izris terena: cfr. načrt grobišča v. W. Šmid, 1. c., 17. — *54.* P. Korošec, 1. c. — *55.* F. Ceklin, Bohinj in Triglav, Planinski vestnik 1—3 (1977) 5 ss. — *56.* Jutro 22. 8. 1936. — *57.* Podatek mi je posredoval T. Zupan, Bled, Mladinska 19. — *58.* Mesto najdbe mi je pokazal J. Stare, Srednja vas 66. — *59.* S. Gabrovec, topografski dnevnik, 105. — *60.* P. Korošec, 1. c., 55 ss. — *61.* F. Ceklin, 1. c. — *62.* S. Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Dela SAZU 2, 1950 na več mestih. — *63.* A. Melik, 1. c., 73. — *64.* W. Šmid, Jutro 9. 10. 1938; Kronika slovenskih mest. 5 (1938) 56; S. Ciglenečki, K problemu kulturne in časovne opredelitve nekaterih utrjenih prostorov v Sloveniji, Arheološki vestnik 29 (1978) 482 ss. — *65.* S. Gabrovec, 1. c., 103. — *66.* F. Truhlar, Problem starih patrocinijev v Sloveniji, Bogoslovni vestnik 33/1-2 (1973) 61 ss.

PETER PETRU

(1930—1983)

MARIJAN SLABE

V svitu zore 20. aprilskega jutra v letošnjem letu se je iziničila življenjska sila dr. Petra Petruja, in sicer takoj po vrnitvi s poti, na kateri je v nekdaj za nas tako ošabnem mestu Dunaju spet opravljal eno izmed svojih neštetih nalog in poslanstev pri predstavitvi naše arheološke dediščine. Pretrgala se mu je nit življenja, ko še ni bil dopolnil 53 let (rojen je bil 15. 12. 1930 v Celju). Po diplomi na Filozofski fakulteti v Ljubljani se ja zaposlil v Narodnem muzeju v Ljubljani, od tod pa odšel za konservatorja na Republiški zavod za spomeniško varstvo, kjer je od 1958 do 1970 vodil arheološki referat. V tem času mu je z ostalimi sodelavci konservatorji med drugim uspelo doseči, da je arheološke konservatorska služba na Slovenskem stopila na čelo kot arheološko najbolj izdelana konservatorska zvrst. Njegovo naslednje in zadnje delovno mesto je bilo ravnateljevanje v Narodnem muzeju v Ljubljani. Leta 1966 je ubranil doktorsko disertacijo Hišaste žare Latobikov, ki jo je objavil v Situli 11, leta 1971, leta 1975 pa je postal še izredni profesor za rimsko provincialno arheologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

V eni osebi je bil torej združen arheolog konservator, arheolog muzealec, znanstvenik in univerzitetni pedagog. V svoji bogati življenjski vsebini je kot zavzet društven delavec opravljal še predsedniška mesta v Arheološkem društvu Jugoslavije in Slovenskem arheološkem društvu, v Društvu muzealcev Slovenije in Skupnosti muzejev Slovenije. Aktivno je posegal tudi v strukturo delovanja Kulturne skupnosti in Raziskovalne skupnosti Slovenije. Takšnemu vsestranskemu in množičnemu udejstvovanju so razumljivo sledila tudi razna priznanja. Kot arheolog raziskovalec je vodil izkopavanja antične lokalitete v Neviodunumu-Drnovem, antične utrdbe Ajdovščina, trdnjavsko izpostavne točke na Hrušici, poznoantičnega pribežališča Ajdovski gradec nad Sevnico (ki pa so, žal, ostala neizpolnjena naloga v njegovem delovnem programu) ter sploh celoten projekt poznoantičnih zapor na Krasu itd.

Ugotovitve raziskav in druga svoja dognanja je vešče in sproti priobčeval v različnih znanstvenih glasilih doma in v tujini in v njih odpiral nove ali dopolnjeval že ustaljene poglede v čas, ki ga je odkrival. Njegovo znanstveno delo obsega prek 300 razprav večjega ali manjšega obsega in poročil. Žal tu ni moč navesti vseh strokovnih publikacij, v katerih je objavljal svoje prispevke oziroma bil njihov soavtor. Med njimi naj izpostavimo le Arheološki vestnik, Razprave SAZU, Varstvo spomenikov, Situlo, Kataloge in monografije-izdaji Narodnega muzeja, Kroniko,

Archaeologio Iugoslavico, Antichita Altoadriatiche, Schild von Steier in številne zbornike; nazorne zaključne skice o posamičnih arheoloških najdiščih pa je predstavil v zbirki Vodniki po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije. Omeniti je potrebno tudi članke v dnevnem časopisju, še posebno pa smo dolžni izvzeti njegov delež v najnovejši Zgodovini Slovencev iz leta 1979, ki pa je doživel svojstven vihar kritike, objavljen v ediciji Arheološkega vestnika. Ta nas je vzpodbudil k poglobljenemu razmišljanju in ugotovitvi, da je treba verjetno iskati bistvene vrednostne korenine za ocenjevanje tega dela v drugačni smeri, in sicer bolj v mnenju dr. Jožeta Kastelica, ki meni, da je ta prispevek »temeljnega pomena in ostaja nujna osnova, na kateri bodo pozneje drugi gradili dalje«. Tu gre za globoko temeljno presojo, ki je kritiki pri svojih izhodiščih niso zadovoljivo oziroma smiselno upoštevali.

Predvsem pa moramo poudariti, da je bil v času ravnateljevanja dr. Peter Petru duša poleta ne samo v naši osrednji muzejski hiši v Ljubljani, marveč tudi v celotni arheološki zavzetosti. S svojo nikdar pesimistično zasnovano mislijo je zmogel pravo gigantsko delo pri izdaji tolikerih številk periodike Situle, Katalogov in monografij, Arga in pri pripravi številnih simpozijev, razstav pri nas in na tujem in katalogov k razstavam (omenimo naj le Zaton antike v Sloveniji, Rimska keramika v Sloveniji, Rešena arheološka dediščina Slovenije itd.).

Že vsebina tega površnega, zgolj ilustrativnega naštevanja odkriva temeljne vrednote njegove delavne osebnosti, ki je nenehno sledila le enemu cilju — cvetoči rasti arheološke stroke na vseh poljih. Skratka, s svojim iskrivim delom je koval sedanjost za prihodnost.

SPOMENIKI RIMSKE UMETNOSTI V SLOVENIJI*

PETER PETRU

Značajska poteza danes slovenskih pokrajin je v njihovem zemljepisnem položaju na križpotjih Evrope, kar se izraža kot stalnica v družbenem, političnem, gospodarskem in duhovnem pogledu z njeno odprtostjo, ki je polna pretoka raznih vplivov in izredne dinamike tudi v kulturnem pogledu. Na minulo tvornost v Sloveniji vplivajo kulturna žarčenja iz sosednjih območij, ki jih prevzemamo, prevarimo in obogatene posredujemo dalje. Zato na eni strani srečujemo med našim arheološkim gradivom tudi edinstvene dokaze splošnega duhovnega in materialnega — predvsem likovnega — razvoja človeških združb v preteklosti, na drugi pa vidimo, da je za umevanje antične dobe prvobiten preplet izročila treh avtohtonih civilizacij: ilirske, keltsko-noriške in venetske. Te domorodne kulture imajo tudi svojo umetnostno govorico bodisi epsko pogojeno situlsko umetnost ali iz podobnih osnov nastal, z zagrobnim verovanjem spojen likovni izraz Japodov na področju Slovenije, Hrvaške in Bosne ter vzhodnoalpsko keltsko-noriško drobno kiparstvo predrimskega obdobja, zasidrano v abstrakciji in begu pred realizmom. Zaradi teh iztočnic kažejo naši kraji določene posebnosti v primerjavi s splošnorimskimi duhovnimi in tvarnimi ostalinami.

Geopolitični okvir, ki zgovorno kaže omenjena vplivna območja ter izrazito prehodno-posredovalno vlogo Slovenije, dajejo Alpe, Kras in poslednji izrastki panonske ravnice s pripadajočimi griči; temu ustreza troje rimskih provinc: Illyricum, kasnejša Pannonia, Noricum ter italska regija Venetia et Histria.

Prihod Rimljanov v 2. stol. pr. n. št. ter postopna kolonizacija zajema sukcesivno Istro 177, tergestansko kraško zaledje 128, Nauportus/Vrhnika je po Tacitu v zadnjih desetletjih republike »municipii instar«, medtem ko je osrednja Slovenija romanizirana šele po Oktavijanovih japodskih vojnah: Emona Ljubljana 14. n. št., Celeia/Celje je klavdijska ustanova, Vespazijan povzdigne v municipij Neviodunum/Drnovo pri Krškem, Andautonijo/Ščitarjevo pri Zagrebu, Flavia Solva/Leib-

* Razpravo, ki jo objavljamo, je dr. Petru oddal uredništvu »Kronike« spomladi letos, neposredno pred svojo nenadno smrtjo. Razprava je dopolnjeno predavanje, ki ga je imel v jeseni leta 1982 na Dunaju.

nitz/Lipnica, medtem ko postane Poetovio/ Ptuj kolonija za Trajana. Ta utečeni razvoj se pne vse do markomanskih vojn v drugi polovici 2. stol; ki so očitno spodrezale gospodarske osnove in je tako tudi spremenjena kulturna podoba. Ta zareza je tako močna, da predstavlja pravo ločnico, po kateri sledi ustalitev, izražena v pojavu likovnih spomenikov na podeželju, kar vodi k ponovnemu vzponu v uporabi likovnih spomenikov v času podioklecijanovske izgradnje obrambnega obzidja na iliro-italskih vratih. Zato tu naš prikaz delimo na dva dela, ker je tudi mlajšim stvaritvam laže poiskati nove in drugačne idejne osnove pri mitraizmu ter predvsem zgodnjem krščanstvu.

Prihod Rimljanov oznanja novo obdobje v historičnem razvoju naših krajev. Z uvedbo pisanih sporočil o vzhodnoalpskih prebivalcih in pokrajini pri rimskih pisateljih stopi slovenski prostor v zgodovino. Rimska družba je presegla vse civilizatorične stvaritve prejšnjih dob in stopila s tem nad vse, kar je dosegla v tem pogledu prazgodovina. Uradni sli, popotniki, legije itd. so prinašali v novo pridobljene dežele rimsko kulturo, govorico in materialne dobrine, s čimer se je pričela načrtna romanizacija in vključevanje naših dežel v sredozemsko antično omiko.

Prebivalce naših krajev so preplavili v rimski polindustrijski proizvodnji izdelani predmeti. Okusno narejeni in ceneni množični izdelki, s katerimi so se domačini srečevali poslej vsak dan, so prežemali njihov okus in gledanje. Dosežki rimske proizvodnje so izpopolnjeni do take mere, da jim v tradicijo in podedovane obrtniške okvire vklenjena prazgodovinska proizvodnja ni bila konkurenčna. Namesto poprejšnjih ročnih izdelkov z vrednostjo unikatov in izvirnega spomenika, so nastopili svojo pot predmeti množične proizvodnje z oblikovalsko kakovostjo.

Kamor je prišel Rimljan v teh zgodnjih časih, je prinesel mimo drugega likovno okrašene spomenike od novcev z realistično predstavo opremljene s pisavo do oljenk z mnogovrstnimi žanrskimi in drugimi upodobitvami, raznolično keramoplastiko ter ne nazadnje z uradnimi kipi boštev in vladarjev. Tako je rimsko likovno občutenje silovito zapljuskalo k nam, čigar stilni razvoj pomeni tudi odmev na vsakokratna iskanja izraza velike umetnosti Rima in Aquileie (Ogleja), teh za naše kraje odločilinh srčik umetnosti. Vrh tega kaže spomeniško izročilo naših krajev v antični dobi mnoge samonikle posebnosti v primerjavi s splošnorimskimi duhovnimi in tvarnimi ostalinami; navedemo lahko povsem izvirno obrobo reliefov z noriško-panonsko voluto ali kot drugo avtohtono prvino hišaste žare Latobikov, (gl. sl.!) ki zavzemajo med evropskim kulturnozgodovinskim gradivom arheoloških obdobij izvirno mesto. Ne le, da pomenijo v zapuščini celotnega rimskega imperija posebnost, ampak so tudi edini bolj pogosti likovni izraz antike na jugovzhodu Slovenije, na Dolenjskem in v Beli krajini in posebna prvina v provincialnorimskem izročilu jugovzhodnih Alp.

Drnovo, hišasta žara, 1. stol. (Narodni muzej, Ljubljana)

Medtem ko je prazgodovinska umetnost iskala intimen stik s človekom prek zgovornih podrobnosti v sprejemljivih merilih, vidi rimska umetnost svojo izpovednost v preseganju naravnih in ljudskim merilom prilagojenih spomenikov. Ta svojevrstna poteza provincialnorimske umetnosti v Sloveniji in njena težnja po monumentalnosti ter preveličevanju je prišla do polne veljave v velikih gradbenih spomenikih. Po zaslugi kolektivnega pojmovanja občih obvez je Rimljanom uspelo tudi pri nas ustvariti monumentalne dosežke v arhitekturi, najbolj celovito izpričane v mestih in njihovi premišljeni urbani-

stični zasnovi. Preplet vojaško skromne in reprezentativne razkošne utrdbene arhitekture srečujemo prvič na Heraklejevih vratih v Puli, postavljenih v smeri prazgodovinskega obzidja. Takoj za tem pa ima, novo avgustejsko obzidje Pule bogato razčlenjena dvojna vrata in znameniti Sergijev slavolok, ki se mu približujejo po resni arhitektonski zgradbi in umirjenem okrasu t. i. Rikardova vrata/Arco di Ricardo v Tergesteju/Trst, ki so del cezarijanskega obzidja mesta, kakor sledi iz napisa.

Avgustejska utrdba Emone pa je nasprotno od tega čisto vojaška in brez arhitektonskih dopolnitev z likovnimi sestavinami. Vendar pa preseneča, da so že v času izgradnje predvideli, da bo ob severozahodni vogal mesta vkomponirano gledališče, kakor je to primer tudi v sosednji koloniji Tergeste, medtem ko je nam vsem znani amfiteater/arena v Puli zunaj obzidja. V Emoni vidimo, da je že v času načrtovanja premišljeno izdelani urbanistični plan upošteval vse javne funkcije mesta v shemi vojaškega tabora, obogatenega seveda tudi s potrebnimi klesarskimi izdelki. Klesarsko zahtevne naloge so reševali vojaki še v času markomanskih vojn. V taboru II. italske legije v Ločici pri Celju, kjer so posameznosti obzidja, vrata, kanalizacija itd. iz rezanih kamnov.

Nasprotno tlorisni zasnovi Emone in Ločice pa kaže tloris civilne naselbine Nauportus, kraja, kjer se začenjajo Tacitovi Annales z uporom treh legij, često drugačno tlorisno zasnovo, prilagojeno merkantilni vlogi mesta, ki v pomanjšani izdaji zrcali to, kar sedaj osvetljujejo velikopotezna izkopavanja predrimske noriške metropole na Stalenski gori Magdalensbergu. Bogat okras, klesarsko obdelan arhitektonski okras svetišča in zgradb Nauportusa dokazuje, da je kamnoseštvo privatno bilo v tem času sposobno prevzeti tudi zahtevnejše naloge. Kakor je tu viden po etruščansko zasnovanem svetišču prodor centralnoitalskega načina grajenja svetišč, tako se srečujemo v Puli z enim najlepše ohranjenih in skladnih: z Avgustovskim templjem. V Parentium/Poreču pa dokazuje t. i. mareforforum s svojimi stebri, arhitravi, timpanoni itd., da so že v avgustejskem času tudi javne zgradbo s polnimi pilastri; v Emoni srečamo kanona za tovrstna poslopja, Avgustejsko zasnovan forum v Emoni pa ima bolj močno zgradbo s polnimi pilastri; v Emonni srečamo tudi nenavadno zgradbo med mestnimi stanovanjskimi insulami tako z bogatim portikatom in dvorano z dvignjenim tribunalom, ki jo upravičeno štejemo za praetorium, vsakokratni bivak najvišjih državnih osebnosti, kakor ga je videl B. Saria v razkošni vili pri Poetovioni, ko je primerjal njen tloris s tlorisom vile v Löffelbachu na Štajerskem. Za primerjavo lahko navedemo iz kolonialnega agerja Poetovione razkošni pompleks term v Aquae Iasae/Varaždinske Toplice, kjer so likovni spomeniki izrednih kvalitet krasili kopališče in ki ga je dal Konstantin Veliki obnoviti ter opremiti s freskami, na katerih so predstavljeni tudi zgodnjekrščanski motivi. Toda ostanimo pri zgodnejših spomenikih. Kakor smo videli, so že v obdobju naseljevanja prihajale k nam oblike domorodnih italsko-etruščanskih in klasičnih form templjev. Prilagajanje izvirne rimske stavbarske dediščine občutenju tukajšnjih keltskih staroselcev in tlorisu njihovega svetišča, kjer cella sega nad portikat, se priliči celjsko Heraklejevo svetišče z osrednjim templjem, ki ga obkroža mogočen ambulatorij z vgrajenimi kapelicami.

Na kraju lahko o stavbnih spomenikih rečemo, da so prevzeli arhitektonske dosežke rimske civilizacije. Javne stavbe: templji, bazilike, kurije itd. prenašajo razviti korintski slog in neverjetne dosežke antičnih stavbarjev pri gradnji dvoranskih zgradb. Bogat arhitektonski okras je, sodeč po ohranjenih elementih spodbudil klesarje, kiparje, slikarje, muziviste, štukaterje in druge k doseganju najbolj popolnih slogovnih rešitev.

Ti primerki visoke kamnoseške spretnosti izpričujejo isto umetnostno občutenje, kakor ga posredujejo k nam prineseni portreti cesarske hiše. Pri teh izjemnih plastikah gre za umetnine, ki so jih prinašali (ali kalupe zanje) iz osrednjih delavnic, od katerih domneva prof. Erna Diez eno v Rimu oz. Kampaniji, kateri pripisuje portret cesarja Tiberija iz Ptuja; drug portret istega vladarja, narejen v nadnaravni velikosti in, odkrit prejkone v Ljubljani (gl. sl.!) pa zastopa v našem gradivu izdelek akvilejskih delavnic. Izrazite in jasne poteze kažejo znamenja veristične obravnave z močnimi težnjami po idealiziranju in poveličevanju. Ta idealizirajoča sestavina in mehkoba je v nasprotju z ostro, rekli bi celo surovo izdelavo pričeske, kar nakazuje, da je bila soha izdelana za postavitev na prostem. Podobni znaki na portretu Hadrijana iz zbirke v graščini Apače na Muri govore isto; zato pravi Erna Diez: »Telesnost celote, povzeto stilizirani lasje, delno idealizirajoče, delno po naravi zvesto upodobljene poteze, ki pa so delno skrepenele, kažejo na provincialno delo. To krepijo tudi podrobnosti: manjkajoča s svedrom dodelana zrkla in zanemarjena obdelava hrbtne strani. Portret je torej samosvoja stvaritev provincialno rimskega pečata

Ljubljana (?), portret cesarja Tiberija, zač. 1. stol. (Narodni muzej, Ljubljana)

in se ne da vzporejati ne povezovati z nobeno od številnih znanih upodobitev tega cesarja. Morda pa poprsje ni bilo odkrito daleč od današnjega mesta shrambe (Ptuj)? V tem primeru bi bil tako prvi Hadrijanov portret iz Podonavja, čeprav je cesar donavske province večkrat obiskoval pa tu doslej — nedojemljivo — ni predstavljen s kipom.«

Ob primerih uvožene visokokakovostne plastike pa opažamo v zadnjem času — kakor kaže tudi Hadrijanovo poprsje — med spomeniškim fondom naše zemlje prvovrstno rimsko umetnostno zapuščino. Po zaslugi velikih izkopavanj in obsežnih obnovitvenih del na antični nekropoli v Šempetru pri Celju smo sedaj dobili arheološke dokaze za bogato kulturno življenje v naših krajih. Sedaj nam nagrobniki v Šempetru, poleg spoznavanja antičnega grobnega rituala in številnih vprašanj o zasnutku in arhitekturi spomenikov omogočajo predvsem razumevanje predstavnega sveta provincialnih bogatašev. Doslej smo se pri takih vrednotenjih opirali na Orfejev spomenik na Ptuju, saj je ta najustrezneje predstavil verovanje pitagorejsko bodisi z zamaknjenim petjem Orfeja pred živalmi, s prizorom, ko Selene bedi nad spečim Endimionom, prizorom bega pred smrtjo ali plesa blaženstva v dionizično-bakhantskih rajanjih Orfeja med Tračani, do psov-kerberov, ki varujejo nedotakljivost duš.

Že Orfejev spomenik s svojimi merami in izdelavo v enem kosu kaže na premožnost naročnika (nekega duumvira oz. dekuriona Poetovia), še bolj pa je to vidno v Šempetru. Da imamo v Šempetru opraviti s finančno močnim naročnikom spomenika, izhaja iz dejstva, da je grobnica družine Spektacijev narejena iz pohorskega marmorja in visoka skoraj 10 m, kar ji daje tudi med tovrstno dediščino v imperiju izjemno mesto. Naročilo grobnice, ki je v svojem času stala gotovo več kot milijon sestercev, ni zanesljivo, če za njim ne stoji vrhunsko organizirana ter po umetniški potenci močna klesarska delavnica. To v primeru Šempetra ter Celja, Ptuja, Starš na Dravskem polju, Zagrada pri Prevaljah in drugih najdišč stebriščnih spomenikov prihaja še bolj do veljave, če vemo, da je na teh nekropolah še več podobnih grobnic in med njimi tudi take, ki segajo v višino od 16—20 m. Spričo tega lahko opravičeno domnevamo in trdimo, da so v jugovzhodnoalpskem območju kiparske in freskantske skupine, ki so tukaj gojile svojevrstno in visokokakovostno umetniško tvornost. Sprva je v okviru t. i. »Soldatenkunst« navezana na ta popularni umetnostni izraz, čigar težišče je Podonavje, da bi nato omogočila samosvojo klesarsko ustvarjalnost, kakor so jo nakazovale že arhitektonske stvaritve, vključuje v fortifikacije, templji in druga javna poslopja s svojimi zahtevnejšimi arhitektonsko-okrasnimi deli. Že za te potrebe je bilo nujno odpreti kamnolome tako po kupoli Teoderihovega mavzoleja znamenito Nabrežino/Aurisino, ki v zgodnji antiki zalaga Akvilejo, Tergeste in v prvih desetletjih tudi Emono s finim drobnozrnatim marmorjem. V avtarkičnem in potrebam priličenem iskanju surovin so odprli nato kamnolome v Podpeči pri Ljubljani, Pijavškem pri Krškem, Vitanju pri Celju in Šmartnem na Pohorju. Očitno je velik obseg potreb in zahtev omogočil ekonomsko sprejemljive ponudbe ob zagotavljanju ugodnih življenjskih pogojev klesarjem. V določenem obdobju v predmarkomanskem drugem stoletju pa je celo pritegnil sem, kot rečeno, umetnike, ki bi naj opravili tudi najbolj zahtevne likovne stvaritve. Kakor je sedaj videti v Šempetru, so želje naročnikov in nji-

Rifnik pri Šentjurju, portret mladeniča, konec 1. stol. (Narodni muzej, Ljubljana)

hov pogled na svet osnovno idejno ozadje pri vsebini likovnih upodobitev na nagrobnikih. S simbolizmom svojih nagrobnikov spajajo velikaši naših krajev južni Norik in sosednje pokrajine z najvišjimi kulturnimi dosežki Grkov in Rimljanov. Povedno zasnovani in pitagorejsko oprti so mitološki prizori, s katerimi so okrašene grobnice in katerih motivika črpa iz zakladnice helenskega duha, iz Homerjeve Ilijade in drugih grških ter rimskih (najbolj Ovidovih Metamorfozah) slovstveni del ter kažejo ne le seznanjenost, ampak celo intimno doživetje umetnin. Posamezni prizori so na grobnici Spektacijev do take mere domiselno zasnovani, da nas z veliko izpovedno silo popeljejo do odhoda na trojansko vojno, po težki poti Ifigenije do vrnitve v krog domačih, ko se ponovno po dolgi odsotnosti vrne v objem svojcev. Smisel pripovedi je na dlani: kakor nas kruta smrt loči, vendar se bomo ponovno srečali in živeli skupaj, torej miselno, ki jo pri nas končno oblikuje krščanstvo z vero v vstajenje. Isto doživetje o obnavljajočem se življenju, od brezživljenjske gluhote v mrzli zimi do brstenja pomladi posredujejo reliefi s personifikacijami letnih časov. Podobno simbolična je upodobitev satirja in nimfe, prispodobe nastajajočega novega življenja, Herakla in Alkeste (gl. sl.!), ki jo heroj znova vrne v življenje, relief Ganimeda, ki ga orel dvigne k bogovom, ter dovršen in občuten prizor ko Zevs-bik odnaša Evropo prek morja v lepše, novo življenje. Tako vidimo, da preveva vse upodobitve misel o tem, da se po navideznem krutem odhodu ponovno srečamo, da se po smrti vidimo in znova zaživimo v krogu svojih domačih, ali pa da bomo deležni najvišjega božanskega blaženstva.

Kakor je videti iz tega kratkega orisa velike izpovedi šempetrskih grobnic, morejo le

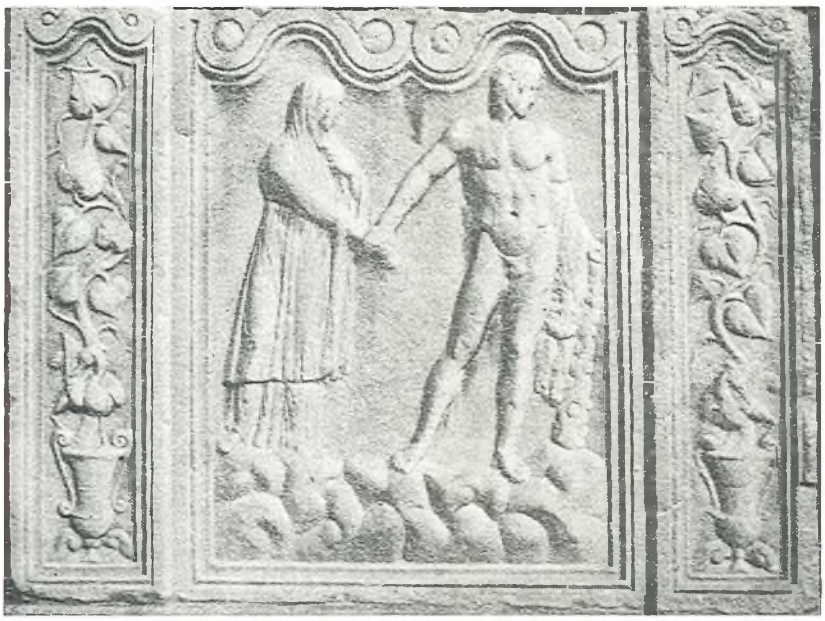

Šempeter v Savinjski dolini, Herakles in Alkesta, čelni relief Vindonijevega spomenika iz konca 1. stol.

tako celostni spomeniki omogočiti, da vsestransko dojamemo antično dediščino naše domovine, da pa so hkrati silna opora pri razlagi posamičnih spomenikov ali izoliranih reliefov, odkritih v velikih množinah v Vzhodnih Alpah. Ko se torej naslanjamo na to, za našo rimskodobno arheologijo hrbtenično najdbo, je najbrž prav, da jo predstavimo v kratkem ekskurzu, saj sodijo ti nagrobniki po Toynbeejevi in Gabelmannu med samosvoje razkošne oblike dediščine te vrste v naših provincah.

Šempeter pri Celju je najdišče, kjer so 1952 zadeli na rimsko nekropolo z več monumentalnimi marmornimi grobnicami (gl. sl.!). Po sedanji presoji je teh grobnic sedem (štiri so 1961 rekonstruirali); vrh tega pa je več preprostih pokopov v pepelnicah oz. sarkografih; na ločenem vzhodnem grobišču pa so odkrili 91 temeljev zidanih jaškastih grobnic. Marmorne grobnice so služile za pokop sežganih mrličev. Ostanke upepeljenih pokojnikov so spravili v žare in te v posebne komore — pepelnice — na vznožju grobnic. Posebnost šempetrskih grobnih spomenikov je njihova nadgradnja s podobami pokojnikov in baldahinom, podprtim s stebri nad njimi. Zato so šempetrske stebriščne grobnice (viš. od 8,25 do 5,60 m) izvirne oblike arhitekture rimskega obdobja. Najstarejši spomenik v Sempetru je Vindonijev nagrobnik, postavljen v leta ok. 60 po n. št. (J. Klemenc). Stilno sta upodobitvi Vindonija in žene realistično posredovani, pri čemer je žena Julija upodobljena s poudarjenimi osebnostnimi karakteristikami. Slogovno je pomemben čelni relief s prizorom Herakla z Alkesto, saj se srečujemo z značilnostmi arhaizirajoče novoatiške šole, ki je delovala v Rimu v prvi polovici 1. stoletja.

Največja šempetrska rimska grobnica stebriščnega tipa, postavljena članom rodbine Spektacija Priscijana, je nastala v sredini 2. stol. in je dokaz do popolnosti izpeljanega narativnega realističnega sloga. Najbolj se izraža ta stil na kipih pokojnikov, prizorih Ifigenijinega ciklusa in posebej v upodobitvah živali, kjer je umetnik z resnično veščino in obvladovanjem posnel plastičnost telesa in njegova razmerja. Ti reliefi krasijo večinoma pepelnico: V spodnji vrsti so na vogalih predstave letnih časov, spredaj obeh Dioskurov — Kastorja in Poluksa — med njimi so prizori Ifigenijine poti, tako žrtvovanje v Avlidi, Ifigenija v Tavridi in beg s Tavride s svetim kipom — ksoanonom Artemide. V zgornji vrsti okrasa pepelnice je med reliefi herojev in satirja z nimfo upodobljen verjetno rop Helene in na nasprotnem polju bitka, ohranjena le v fragmentu; na čelni strani je napis z

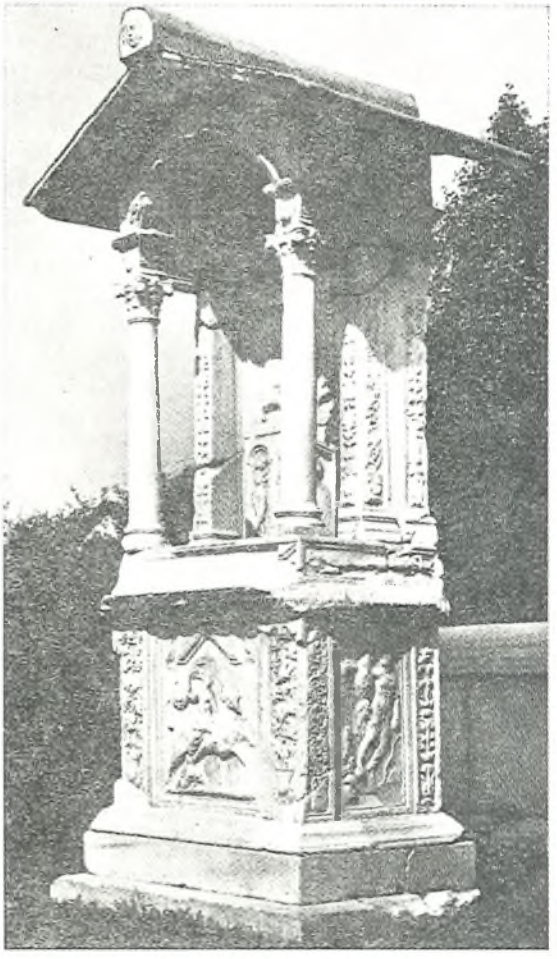

Šempeter v Savinjski dolini, pogled na grobnico Ennijev iz sredine 2. stol.

omembo očeta in sina Spektacija Priscijana, ki sta oba opravljala funkcijo duumvira iure dicundo v Celeji. Ločen napis nad tem je posvečen materi Justi in je postavljen med upodobitvi bega pred smrtjo — konja v zasedi dveh levov in dveh psov, preganjajočih zajca; tu se friz nadaljuje ob strani s hipokampi. Arhitektonsko ločena prvina so na tej ravni postavljeni stebri in anti, ki podpirajo baldahin nad kipi pokojnikov. Baldahin je okrašen z grifoni in geniji smrti, zatrep z Nereido in glavo meduze kot apotropeičnim odbojnim znamenjem. Na slemenu so bili kipi grifonov.

Arhitektonsko najbolj skladen je nagrobnik rodbine Enniji (gl. sl.!), ki ga stavlja prof. Klemenc v začetek 2. stol. Stilno bi ga smeli pripisati posebnemu rimskemu umetnostnemu obdobju, ko likovni spomeniki baročno kipijo, kar se kaže na nagrobniku Ennija v bohotnih obrobah, razgibani kompoziciji in kipečih telesih, na baldahinu, kjer so vse ploskve okrašene in obdelane ter je tako uve-

ljavljeno načelo horror vacui. Baldahin je znotraj kasetiran in izpolnjen s cvetovi; na dveh poljih pa nastopa košara, polna plodov in rib, kar prav tako povezujejo z verovanjem v vstajenje. Baročnost se izraža na reliefih še z vzalovljenim in napihnjenim oblačilom Evrope, prelivajočih se valovih, na katerih plava bik, na stranskih prizorih. V proporcih in podajanju figuralike pa opažamo popolnost v smislu verne upodobitve.

Spričo skromnega likovnega okrasa je t. i. četrta grobnica stilno težje opredeljiva. Od figuralne plastike se je ohranila upodobitev žene Tutorije Avite in njenega vnuka Rustika, ki kaže značilno shematiziranje 3. stol. v slogu »ljudske umetnosti«. Stranski ploskvi imata le okvir za noriško-panonsko voluto in so po notranji površini le narezane, kar dokazuje, da sta bili ometani in poslikani s fresko. To kaže tudi verjetno, da je bil ves spomenik pobarvan. Ker je tudi tip grobnice svojevrsten, pripisuje Kolškova nagrobnik v slogovnem pogledu novim poenostavljenim vzorom in konceptom in hkrati novim težnjam, ki se začno uveljavljati v poznoantičnem obdobju.

Željo po lepšanju srečujemo tudi na drugih nagrobnikih, kjer so poteze upodobljencev zmehčane in požlahtnjene. Primere za tak način navajamo iz Trsta, Iga pri Ljubljani in Črnomlja v Beli krajini. Istočasno pa se srečujemo tudi z anepigrafskimi spomeniki — à tête coupée jim pravi Lambrechts — kjer je umetnik podal silno impresivne portrete, polne značaja; primere navajam iz Trsta, Trojan, Atransa, Iga pri Ljubljani, Sevnice itd. Ta stil podajanja je prevladoval do 3. stoletja, ko je postala navada postavljanj nagrobnikov splošna in so preplavili ti izdelki tudi zakotne vasi ter zato opredeljujejo to stopnjo z nazivom antični ljudski stil.

V ta umetnostna nagnjenja moremo uvrstiti tudi obe, v naravni velikosti izdelani plastiki: celejanskega noriškega vojaka in emonskega dostojanstvenika. Pri prvem vidimo, da je moral biti v renesansi dopolnjen z glavo, ki izniči tudi antični videz same plastike oficirja v paradni opravi. Pri emonskem dostojanstveniku pa že dejstvo, da je skulptura narejena v pozlačeni izvedbi, da nosi senatorski čevelj in da ima pridvignjeno držo, kaže, da je pred nami upodobitev neke zelo visoke osebnosti. Ob odkritju 1836 so povezovali soho z literarnim virom, po katerem so pri Emoni oz. Atransu vrgli s stebra Konstantinove kipe. Kasneje je prišlo do datacije v 1. stol. zaradi sprememb najdb v okolici odkritja; ob poskusu datacije znamenite glave iz Iulium Carnicum pa je za te kipe postavil Mirabella -Roberti datacijo v trajanski čas. Meni osebno se zdi frizura in zamaknjen pogled upodobljenca bolj kažiprst za časovno uvrstitev v kasno antiko; mislim celo, da bi mogel biti upodobljen cesar Magnencij, ki je v času spopadov s Konstancijem II. 351/352 bival v Emoni.

Ko smo že govorili o peripetijah s cesarskimi kipi, moram omeniti, da je Konstantin Veliki dal razbiti v obdobju konfrontacijo Licinijeve kipe v Emoni. Odkriti portret ob izpadnih vratih proti Aquileji je odlično opredelil Ložar in postavil datacijo v konec 3. stol.; sedaj postavlja skoraj identičen portret Maischlova v čas tetrarhije in ga pripisuje Liciniju. Tako tudi s podlage odbit portret iz Emone predstavlja zelo verjetno Licinija.

Ponovna obuditev kamnoseštva in klesarstva v začetku 3. stoletja je le v manjši meri črpala spodbude iz poprejšnje stopnje z njeno dovršenostjo v podajanju človeških in živalskih teles. Zelo številne so spodbude iz prvobitnih domačih umetnostnih nagnjenj Ilirov in Keltov. Po markomanskem vdoru prevlada v rimski umetnosti tudi drugačno gledanje na smisel umetnine. Sedaj se uveljavi namreč ljudski stil v upodabljanju. Osnovno spodbudo in usmeritev mu je dajalo širše umevanje

Celje, boginja Celeia na prestolu, 3. stol. (Joanneum, Gradec)

Ptuj, prizor z Mitrovim žrtvovanjem bika — motiv Avrelija Valentina iz 3. stol. (AIJ 303); Pokrajinski muzej, Ptuj)

spomenikov. Naročikom ni šlo toliko za v vseh podrobnostih naravno zvesto upodabljanje, kolikor za splošno vsebino upodobitve. Značilnost teh mlajših klesarskih spomenikov npr. pisarja z vranja (sl.!) je tudi risarski koncept in v obrisih uspešno zajeta gmota telesa, ki pa so v odločilnih detajlih površno izdelani, večinoma nesomerni, pri čemer so ornamentalni vzorci zakrnjeni, rastlinski okras trte skrepenel v dvodimenzionalno shemo ali simbol. Zato je ta ploskovita umetnost bliže risarsko zasnovanemu pripovednemu podajanju staroselcev in je očitno doživela priljubljenost med prebivalstvom. Bila mu je tudi spričo svojega nezahtevnega pristopa dosegljivejša, umljivejša, bolj prilagojena človeškim merilom in dovzetneje likovno prebujajočemu se prebivalstvu v odročnih predelih.

Zelo vešče so segli po tem ljudem umljivem stilu podajanja tudi pri ponazarjanju verskih ikonografskih motivov, kakor to kaže relief Jupitra s Heraklom iz Ptuja. Še bolj pa se tega poslužujejo nove religije, kakor spričujejo v en croix tehniki izdelani reliefi iz poetovijskega mitreja (gl. sl.). Ta na glavno sporočilo reducirana likovna podajanja dosežejo svoj vrhunec v zgodnjekrščanski dobi z upodobitvijo Oransa s Svetih gor nad Brežicami (gl. sl.), kjer so sicer somerja figure v očitnemu disproporcu, vendar pa je preprošči-na poenostavljenega motiva, njegova nazorna, a nedodelana in morda prav zaradi tega še bolj izvirno rustikalna oblika ljudem svoje dobe v podajanju in sporočilnosti bližja.

Zelo na kratko bi kazalo opozoriti še na freskantstvo in mozaično umetnost antične dobe v Sloveniji, ker omogoča komparativno oceno medsebojnega oplajanja, saj je iz bliž-

Sveta gora na Bizeljskem, predstavitev oransa iz 5.—6. stol.

njih panonskih predelov znan napis z omembo pictores peregrini, iz Ptuja pa motivno in v detajlih posnet prizor Evrope, kakor nam je znan iz Šempetra.

Po analizah Plesničarjeve je očitno, da so že v prvi fazi rimske naselitve stenske slikarije bodisi dekorativne ali figuralne izvedbeno popolne. Kako visoke stopnje ponazarjanja razpoloženjskosti so obvladovali slikarji, kažeta nedavno v Celju odkrita freska z likom Apolona, ki se po veščini in umetniški potenci upodabljanja božanstev lahko meri z dosežki bližnjih in daljnih središč; le nekoliko slabša je kompozicija in obvladovanje perspektive prizora račk v ločju, odmev nilske pokrajine, ki je drugače ohranila vse prvine razpoloženjskosti izvirnika.

Stensko slikarstvo srednjega cesarstva na prehodu v pozno antiko izraža okras grobnice iz Neviodunuma s prizori sedmine, cirkuške scene in moža, ki na vozu pelje sod, kjer je videti prehod v poenostavljanje in risarsko podajanje. Temu slogu bi mogli prišteti tudi upodobitev zapornih zidov na iliro-italskih vratih, imenovanih kot sistem Claustra alpium Iuliarum — v priročniku Notitiae dignitatum. Na tej risbi iz 5. stol. so slovenske pokrajine prvič upodobljene; njihovo kasnejšo pitoreskno inačico predstavlja rokopis v Bodlaien Library, s katerim tudi ponazarjamo stopnjo takratnega prenosa krajinske podobe

Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici, upodobitev pisarja, konec 3.—zač. 4. stol. (Narodni muzej, Ljubljana)

Hrušica nad Colom, paradni oklep s figuralnim okrasom iz 3. stol. (Narodni muzej, Ljubljana)

v umetnostno govorico. Na vrhu hribov prikazano zaporno obzidje je del načrtno zgrajene obrambe alpske verige od Ligurije do Kvarnerja. Pri tem dajejo Rimljani alpskim vrhovom in prelazom vzvišen, prav simboličen pomen naravnega varuha rimskega cesarstva. Enako kariero in ločnico so pomenile idejne spremembe v poznem cesarstvu, ko je rimsko -antično mnogoboštvo zamenjal krščanski monoteizem. To je videti tudi v nadaljnjem razvoju slikarstva in muzivistike, ki od prejšnjega načina upodabljanja telesno in tridimenzionalno zasnovanih prizorov prehaja vse bolj v risarsko shemo, kar se izraža na stropnem okrasu poslopja ob baziliki v Ljubljani, predvsem pa mozaikov Emone, Celeije, Parentija in Pule, kjer vidimo, kako opuščajo polni in impresivno podan prizor z risarsko-ploskovitimi rešitvami. Hkrati pomeni ta novi način likovnega izražanja poudarjanje barvitosti ploskev in opuščanje podrobnosti, ali pa je to podrejeno enotnemu konceptu. Likovna umetnost se tako podredi arhitekturi in postane njeno dopolnilo. Izvirnost novega sloga zgodnjekrščanske umetnosti je v prvinah doživetega sporočila v malem, v velikem pa odkritje vloge prostora in skladnosti likovnih sestavin v arhitekturi.

V arhitekturi so potrebe in pogledi zgodnjega krščanstva, kakor je znano, botrovali v

temeljih spremenjenim stavbnim rešitvam. Krščanski obred se v nasprotju z grško-rimskim opravlja v cerkvi. Glede na to postavljajo zahteve liturgije pred arhitekta novo nalogo oblikovanja primerne notranjosti svetišča. Večinoma so krščanske cerkve — tako najbolj zgovorno Vranje — majhne in prilagojene človeškim merilom,. zato stavbeniki opuščajo ločilne likovne elemente v želji, da bi dali prostoru kar najbolj enoten videz. Razkošne bazilike Ravenne, Ogleja, Trsta in Poreča izničijo monotonost prostorov z uporabo mozaika za okras tal, stropov in apsid. Mozaiki iz cerkve Marija Formoza v Puli — direktna apologija za mavzolej Galle Placidije — poreške Eufrazijeve bazilike, cerkve Marija Madonnina, postavljena extra muros v Trstu, nakazujejo položaj te umetnostne panoge in uvrščajo mozaike bazilik v Celeji in baptisterija v Emoni. Istočasno dajejo okvir za umevanje mnogih manjših umetnostnih in umetnoobrtnih izrazil z naglašenimi simboličnimi vrednostmi, od križev, svečnikov, pavov, golobov, trte itd. Dovršena likovna govorica teh izdelkov nas uvaja v svet starokrščaskih prispodob, ki se v mnogih primerih ohranijo kot prežitki tudi v zgodnji srednji vek. Prežitki te vrste in druga pričevanja neposredne povezanosti s starejšo dediščino dokazujejo obstoj staroselskega življenja — posebej dobro dokazanega v obmorskih mestih — ki je slovenskim prišlekom posredoval del antičnega in celo prazgodovinskega imenskega, jezikovnega, tehnološkega in tudi likovnega izročila, vedar se na slednjem niso oplajali ne razvijali njegove klasično umetnostne dosežke, čeprav kažejo Slovenci svoj spoštljivi odnos do antičnega kulturnega izročila že od časa naselitve v vzhodnoalpski prostor, saj so z veliko pieteto sestavili vojvodski prestol na Gosposvetskem polju iz antičnih spolij, kakor je to pokazal prof. R. Egger. Enako močan vtis naredi še danes dejstvo, da stoji Orfejev spomenik, eden najbolj polivalentnih likovnih spomenikov Slovenije, na svojem originalnem mestu pred proštijsko cerkvijo na Ptuju. Že v 15. stoletju je opisal zbirko rimskih napisnih in likovno okrašenih spomenikov v Celju Paolo Santonino. Ta obzir do najdenih ali ohranjenih pričevanj preteklosti je možno povezovati tudi s političnim evropsko širokim videnjem celjskih grofov oz. knezov. Ni izključeno, da je prav njihova, v renesančni miselnosti rojena želja po uveljavitvi pogojevala nastanek zbirke starodavnih napisnih kamnov kot pričevanj njihove identitete, usidranosti in povezave s predniki na tem prostoru. Iz podobno plemenitih nagibov je nastala sto let kasneje prva knjiga, posvečena le antičnemu izročilu osrednje Slovenije: Ludvika Schönlebna Aemona vindicata, natisnjena v Salzburgu pred tristo leti (1681). Po zaslugi takih vedežnih mož se je tudi v naslednjih stoletjih obvarovalo in ohranilo ogromno bogastvo spomenikov, ki so ga v zadnjem obdobju zaznavno obogatile izkopanine. S temi neposrednimi pričevanji, pridobljenimi z modernim načinom raziskovanj, je povečana zgovornost celotnega patrimonija in s tem omogočen tudi ta zaokroženi pogled rimskega umetnostnega ustvarjanja v Sloveniji.

Zaključim lahko z ugotovitvijo, da so umetnostni spomeniki antičnega obdobja dokaz najširšega umevanja umetnin in njenih vrednot ter v množicah zasidranega estetskega ugodja nad dognano likovno stvaritvijo. Ta skoraj revolucionarni prodor umetnostnega občutenja in osveščenosti javnosti napoveduje tudi odnos družbe do oblikovanja svojega okolja. Spričo tega, ne preseneča rimska odprtost in prevzemanje dosežkov starejših kultur, ki oblikujejo t. i. provincialnorimsko umetnost, za katero lahko trdimo, da v mnogih svojih prvinah in dosežkih pomeni celo neponovljivo sestavino in poseben vršiček v antični sredozemski likovni tvornosti.

Hadrijanov portret iz Ptuja spričuje lastne ustvarjalne pobude na tem področju; ob tem pa beležimo vrhunski primerek antične klesarske umetnosti, zastopane pri nas s portretom cesarja Lucija Vera iz bližnjega Borla. Na tem portretu v dvojni velikosti je zanimivo, da so podani lasje, brada, brki in obrvi vsako v svojem načinu: od masivnih kodrov las do nežno modeliranih obrvi so doseženi učinki stopnjevanja, ki so hkrati okvir za dognano podano lice z vzvišenim oplemenitenim izrazom. Mehke in elegantno speljane ustnice, posebej zglajena površina kože ter izrazne oči spričujejo delavnico, ki se je naslanjala na dosežke grških mojstrov.

Iz istih osnov, kakor jih srečujemo pri portretih cesarjev, raste očitno tudi želja po idealiziranju in lepšanju pri upodobitvah božanstev, ki imajo povzdignjen in ljudomil izraz — dostikrat celo brez vsake vsebine in značajske poteze kot 1 m visoka glava Apolona iz Celja — ali pri boginji lepote v zares skladnem ženskem telesu, kakor to nakazuje primerek iz Podkuma, posnet po Dedalsovem izvirniku ali Veneri iz Emone oz. Neviodunuma.

LITERATURA

1. R. Ložar, Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije, ČZN 39, 1934, 99. — *2.* R. von Slowenien, Dunaj 1953. — *16.* W. Schleier-

Ložar, Poznoantična portretna glava, ZUZ 13, 1935, 75. — *3.* B. Saria, Glavne kultne podobe mitrejev v Poetovioni, ZUZ 12, 1934, 63. — 4. M. Abramić, O pretstavama Ilira na antiknim spomenicima, ČZN 32, (Kovačičev zbornik) 1937, 7. — *5.* R. Bratanič, Rimske najdbe iz Poetovione, AV 3, 1952, 300. — *6.* J. Kastelic, Figuralna dediščina arheoloških dob Slovenije, Likovni svet 1951, 191. — *7.* J. Klemenc, Figuralni fragment kasnorimskega reliefa iz Celja, AV 3, 1952, 99. — *8.* J. Klemenc, Vodnik po Šempetru, Ljubljana 1961. — *9.* J. Klemenc-V. Kolšek, P. Petru, Antične grobnice v Šempetru, Katalogi in monografije 9, 1973. — *10.* J. Šašel, Kipi in reliefi iz Emone, Kronika 6, 1958, 1. — *11.* E. Diez, Ein neuer Porträtkopf des Tiberius, Archäologischer Anzeiger 31, 1953, 105. — *14.* E. Diez, Die Hadriansbüste in Ptuj, Situala 4, 1961, 49. — *13.* E. Diez, Porträtkunst in Noricum, Germania Romana 5, 1966, 83. — *14.* E. Diez, Selene-Endymion auf pannonischen und norischen Grabdenkmälern, Jahrbuch des österreichischen Archäologischen Instituts 46, 1961—1963, 50. — *15.* A. Schober, Die Römerzeit in Osterreich und den angrenzenden Gebieten macher, Zwei provinzielle Steinmetzarbeiten, Germania 38, 1960, 377. — *17.* S. Petru, O spomeniku emonska meščana, AV 13-14 (Brodarjev zbornik), 1962—1963, 513. — *18.* I. Mikl-Curk, Römische Porträtplastik in Ptuj, Das Altertum 14, 1968, 86. — *19.* I. Mikl-Curk, Rimljani na Slovenskem, Ljubljana 1976. — *20.* P. Petru, Cernunnos v Sloveniji, Situla 4, 1961, 35. — *21.* P. Petru, Tiberijev portret iz Emone, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb 1970, 657 — *22.* Petru, Okras antičnih žar v obliki hiše, AV 13-14, (Brodarjev zbornik), 1962 do 1963, 479. — *23.* P. Petru, Rimski paradni oklep s Hrušice, Situala 14-15, 1973 (Zbornik J. Kastelic), 225. — *24.* P. Petru, Bronasta plastika Venere iz Podkuma, Zbornik Narodnega muzeja v Beogradu 9-10, 1979 (Zbornik M. Ljubinković), 27. — *25.* P. Petru, Das römische Büstengewicht der Schnellwaage aus Vranje bei Sevnica, Schild von Steier 15—17, 1978—1979 (Festschrift Modrijan), 171. — *26.* P. Petru, The Šempeter Necropolis, Erview, Yougoslav mounthly Magazine 2, 1974, 19. — *27.* P. Petru, Zaton antike, Ljubljana 1976.

GRB TRGA VUZENICE

BOŽO OTOREPEC

Kraj Vuzenica se v ohranjenih in znanih zgodovinskih virih prvič omenja leta 1238, ko je v listini velikovškega kapitlja omenjen vitez »Pillungus miles de SALDENHOUEN« z ženo Elizabeto in sorodnikom Kolonom iz Žalma (Saldenhaim) pri Celovcu, od koder so ti vuzeniški vitezi prišli v naše kraje. Takrat se v isti listini prvič omenja tudi vuzeniški župnik.[1]

Nemško ime kraja Saldenhouen, Saelldenhofen in podobno pomeni Dvor sreče ali Srečni dvor po že omenjenem Saldenheimu — Domu sreče, medtem ko se za slovensko Vuzenico domneva, da je nastalo iz Loznice ali Voznice.[2]

Leta 1238 je vuzeniški grad že bil sezidan, verjetno v takrat še običajni obliki utrjenega stolpa, pod katerim se je začelo razvijati naselje obrtnikov in rokodelcev, k čemur je prispevalo tudi dejstvo, da je bil kraj sedež že zelo stare fare. Zato je razumljivo, da se Vuzenica sorazmerno že zgodaj razvije v tržno naselje. V tistih časih še ni bilo formalnih povzdigov v trg ali mesto, ko bi bila o tem izdana kaka listina in morda podeljen tudi grb — to se pri nas dogaja šele od druge polovice XV. stoletja — ampak je trg ali mesto nastalo bolj z dejanskim gospodarskim in upravnim razvojem tj. obrtjo in rokodelstvom, menjavo med prebivalci in okoliškimi kmeti, trgovino, sejmi in pod. Z dvigom gospodarske moči prebivalcev je rastla tudi njihova težnja po avtonomiji, lastni upravi skupnih zadev, volitvijo organov te avtonomije, pa tudi po zapisanih pravicah. V primerjavi z drugimi trgi je bil ta razvoj pri Vuzenici sorazmerno zgoden. Ko je leta 1288 Ortolf iz koroškega Grebinja prodal Kolonu Vuzeniškemu dedni delež svoje žene Marjete, ki je bila iz rodu Vuzeniških, je bila ta listina napisana in izdana »v Vuzenici v trgu« (ze Saeldenhoven in dem marchet), kar je prva doslej znana omemba Vuzenice kot trškega naselja.[3] Ali je bil napredek v trg dosežen za časa in po zaslugi Kolona III. Vuzeniškega kot štajerskega deželnega glavarja, je negotova domneva.[4] Vendar se v srednjem veku Vuzenica razvija kot trško naselje v okviru vuzeniškega zemljiškega gospostva, ki je po izumrtju Vuzeniških ok. 1374 prišlo na grofe Celjske, po njihovem tragičnem koncu leta 1456 pa na Habsburžane.[5] Grad, zemljiško gospostvo in trg Vuzenica

so sestavljali ves srednji vek in še kasneje eno samo gospodarsko in upravno enoto, znotraj katere so imeli vuzeniški tržani nekatere avtonomne pravice npr. pri cerkvenih zadevah. Sodnik v Vuzenici, ki se prvič omenja menda že leta 1304,[6] za gotovo pa leta 1355,[7] je bil bolj verjetno deželski sodnik, ki je morda obenem opravljal tudi funkcije trškega sodnika, ki se kot tak v srednjeveški Vuzenici nikoli izrecno ne omenja.

K fari je spadala tudi farna šola in leta 1356 se omenja v neki oglejski listini tudi »Osualdus scolasticus in Seldenhouen«[8] tj. vuzeniški šolmošter, ki je bil običajno tudi organist in vodja cerkvenega petja.

Vuzeniški grad s starim (prvotnim?) stolpom in trgom, ki leži pod njim, prvič omenja listina iz leta 1359, ko je vse to zapustil Kolon V. Vuzeniški svojemu bratrancu Viljemu iz Glineka.[9] Trg Vuzenica se omenja tudi 1366, ko je 13. oktobra tega leta zadnji Vuzeniški zapustil grad s trgom in vsem pripadajočim stricema Ulriku in Hermanu Celjskima.[10]

Ko so kasneje leta 1383 — sedaj že pod Celjani — tržani dobili pravico do lastnega kaplana pri Marijini kapeli »na Kamnu pred trgom Vuzenico«, se kot njihov zastopnik omenja le celjski sodnik, ne pa trški sodnik, svet ali skupnost tržanov. Listina je bila pečatena s pečatoma Hermana Celjskega in sodnika, ne pa trga Vuzenice.[11]

Videti je torej, da se je trška avtonomija z voljenim trškim sodnikom, svetom, in upravo, ki bi potrebovala lasten pečat z grbom za overavljanje raznih pravnih poslov med tržani v srednjem veku, še ni razvila, prvi trški privilegiji so bili menda ohranjeni šele iz leta 1492[12] in starejših verjetno tudi ni bilo, saj doslej ni ničesar znanega o njih.

Iz nekaterih ohranjenih virov je videti, da se je trg Vuzenica v XIV. stoletju razvijal na novem kraju v bližini starega naselja, ki se že leta 1330 omenja kot Stari trg.[13] Leta 1394 je rečeno, da sta imela dva viteza Marenberška šest domcev v tem Starem trgu (ze Seldenhofen in dem Alten marckht).[14]

Da ni iz srednjega veka ohranjenih listin, v katerih bi se že omenjal trški sodnik, ali ki bi bile pečatene s pečatom Vuzenice, je dokaz, da trška samouprava takrat še ni bila na taki stopnji razvoja, saj je za eventualno pečatenja raznih pogodb med tržani bilo pristojno zemljiško gospostvo ali vuzeniški deželski sodnik.

Šele v XVI. stoletju se trška avtonomija toliko razvije, da je za overovitve raznih poslov tržanov bil nabavljen trški pečat, za katerega je bil uporabljen kot spoznavni znak trški grb in običajni napis. Najstarejši danes znani pečat je torej šele iz XVI. stoletja (Slika 1). Ohranjen je sicer šele na aktu od 21. avgusta 1696,[15] vendar kaže način izdelave, rob pečata, napisni trak in predvsem zgodnjerenesančna oblika ščita z grbom še na XVI. stoletje, verjetno bolj na drugo polovico tega stoletja.[16] Pečat sam je okrogel, premera 30 mm. Ob stopičastem zunanjem robu se vije napisni trak z napisom, ki se začenja na levi strani spodaj, se nadaljuje navzgor, kjer nad sredino grba naredi valovit zavoj in se zaključi ob spodnji sredini grba, tako da ostaja do konca traku še nekaj praznega prostora, na katerem bi mogla biti eventualno izpisana še letnica, ki pa se na ohranjenem Mravljakovem odlitku ne vidi in kaže, kot da bi bila odbrušena. Morda je ohranjen še kje kak boljši odtis tega pečata z vidno letnico. Na napisnem traku teče od leve strani spodaj napis: S.(igel) MARGKHT — SELDENHOFEN tj. Pečat trga Vuzenice. Črke so že majuskulne tj. vse enake višine in ne več gotske, kot so še v začetku XVI. stoletja. Sredi okroglega polja je ščit, kot že rečeno, zgodnjerenesančne oblike iz druge polovice XVI. stoletja. Sredi ščita je grb Vuzenice: na sorazmerno ravni podlagi nekoliko zaokrožena osnova okroglega stolpa, zidanega iz kamnitih kvadrov z obokanimi vrati, v katerih so vidna dvignjena mrežasta vrata. Stolp zaključujejo zgoraj zobčaste cine (pet?); žal je ravno ta del grba slabo spoznaven, videti je le, da sta obe stranski nagnjeni navzven. Iz tega obzidja se dviga ožji stolp z dvema, drugo pod drugim postavljenima oknoma in zaključkom v obliki treh cin, od katerih sta obe stranski zopet nekoliko nagnjeni navzven. Te tri zgor-

Pečat trga Vuzenice iz druge polovice 16. stoletja (foto C. Narobe)

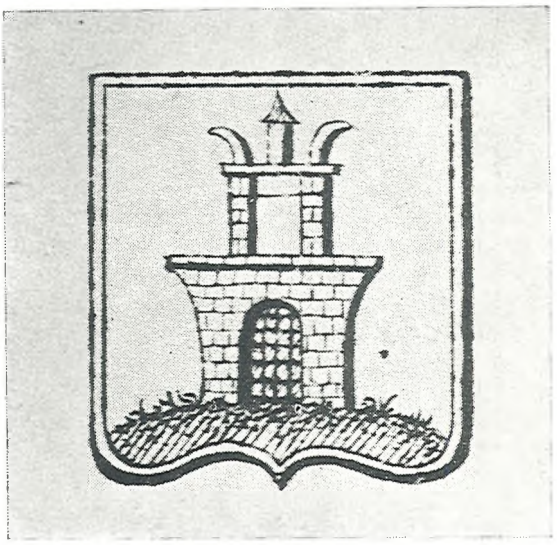

Grb trga Vuzenice ok. 1820

nje cine so na ohranjenem odtisu dobro in jasno vidne.

Ko so leta 1763 zbirali uradne podatke o uporabi pečatov in grbov mest in trgov na Štajerskem, je vuzeniški trški sodnik sporočil, da ima trg že od starih časov trški pečat, »ki ima znak od gradu Vuzenica«, tj. da predstavlja trški grb vuzeniški grad. Priložili so tudi odtis takrat uporabljanega trškega pečata. Ta je bil tudi okrogel toda premera samo 24 mm. Na njem je kot pečatna podoba — in ne kot grb, ker pač ni v ščitu — upodobljen zidan (raven?) stolp z dvignjenimi mrežastimi vrati in ravnim, ne več cinastim nazobčanim zaključkom. Iz tega stolpa ali obzidja se dviga ožji stolp s široko odprtino v sredini, očitno močno razširjenim oknom iz starega grba oz. pečata. Na vrhu sta vidni dve stranski cini zaviti navzven, med njima pa majhen stolpič s koničasto streho. Napisa ni nobenega, na vsaki strani stavbe sta le črki M - S za Markht Seldenhofen. Očitno gre tu za tako imenovani manjši, sodni ali tudi tajni pečat, ki so jih mesta in trgi uporabljali za pečatenje bolj navadnih aktov in dopisov. Vsekakor je iz tega poročila iz 1763 razvidno, da v Vuzenici niso imeli več starega trškega pečatnika iz XIV. stoletja, ker bi ga sicer gotovo pritisnili na ta dopis, kot so to storila druga mesta in trgi, od katerih so nekateri imeli še pečatnike celo od XIV. in XV. stoletja.[17]

Najstarejšo znano tiskano podobo grba trga Vuzenice prinaša leta 1822 C. Schmutz v svojem Historično-topografskem leksikonu Štajerske, ko ima v II. zvezku v posebni prilogi grbe štajerskih trgov, med njimi tudi Vuzenice.[18] Ta grb je zelo očitno posnet po zgoraj omenjenem trškem manjšem pečatu iz XVIII. stoletja: spodnji stolp ima sicer stene vzbočene navzven in zaprta mrežasta vrata, toda raven zaključek brez cin in zgoraj ožji stolp z enako veliko odprtino in zaključkom v obliki dveh stranskih rogov namesto cin, med njima pa stolpič s koničasto streho (Slika 2). Glede takega neobičajnega — vsaj glede na stari grb iz XVI. stol. — zaključka gornjega stolpa sta možni dve domnevi. Prvič, da gre pri tej obliki za napačno razumljene tri cine na vrhu, od katerih sta se stranski, ki sta bili že na starem grbu nagnjeni nekoliko navzven, spremenili v nekakšna zaokrožena, navzven obrnjena rogova, srednja cina pa se je spremenila z dodatkom koničaste strehe v majhen stolpič. Taka nerazumevanja in napačna tolmačenja starih grbov in njihovo spreminjanje se je dogajalo večkrat. Druga enako verjetna možnost pa je ta, da so hoteli s to novo obliko zaključka gornjega stolpa prilagoditi podobo vuzeniškega gradu v grbu, med tem dejansko nastalim zunanjim gradbenim spremembam na gradu, kot jih kaže Vischerjeva podoba v njegovi Topografiji vojvodine Štajerske iz 1681,[19] kjer ima zadnji okrogli (najstarejši?) stolp sedaj nad cinami koničasto streho, ki se končuje v ozkem okroglem stolpiču s konico na vrhu, kar vse močno spominja na novi zaključek zgornjega stolpa v vuzeniškem pečatu iz XVIII. stoletja. Glede na trditev Vuzeničanov iz 1763, da predstavlja

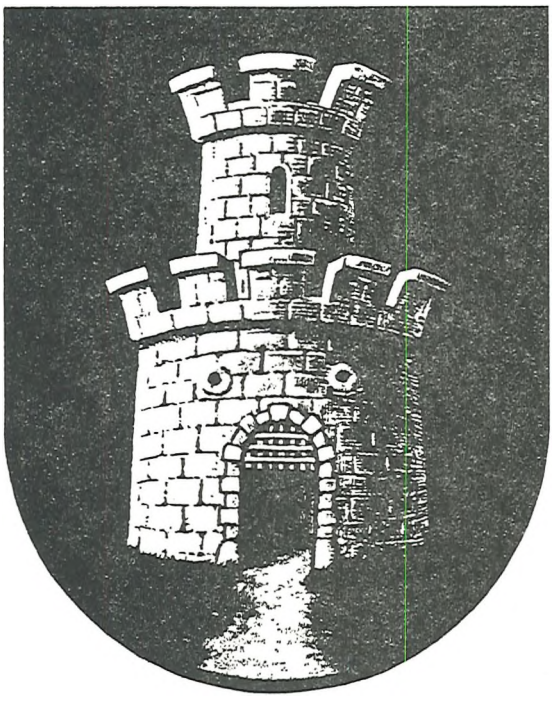

Grb trga Vuzenica (moderna rekonstrukcija)

njihov grb vuzeniški grad, je tudi ta domneva lahko verjetna.

Še dalje je šel z oblikovanjem novega vuzeniškega grba V. R. Widimsky v svoji knjigi o mestnih grbih avstrijskega cesarstva, ki je izšla leta 1864, ko prvi opisuje grb Vuzenice kot ščit zelene barve, v katerem je okrogel srebrn grad s cinami, odprtimi vrati in dvignjenimi mrežnimi zaporami, iz katerega se dviga stolp, ki ima dve vzporedni okni, na vrhu tri cine, iz katerih se dviga stolpič z nadaljnjima dvema okencema (!) in koničasto streho z zlato kroglo in zlato zastavico na vrhu.[20] Tu torej srečamo prvič navedbo barv grba tj. zeleno polje in srebrn oz. bel stolp, od novosti pa zlato kroglo in zastavico na vrhu.

V doslej še najsolidnejšem delu o mestnih in trških grbih H. G. Ströhla iz 1885 oz. 1904 ni grba Vuzenice.[21]

Zaslužni krajevni zgodovinar Vuzenice Josip Mravljak je v svoji knjižici Vuzenica v srednjem veku iz 1927 povzel opis trškega grba po Widimskem,[22] čeprav je v svoji zbirki odlitkov raznih pečatov imel tudi tu obravnavani odlitek pečata Vuzenice iz XVI. stoletja, ki ga pa sploh ne omenja.

Pred tremi desetletji je v Gradcu izšlo delo slikarja L. Kobla in zgodovinarja H. Pircheggerja o štajerskih krajevnih grbih, ki prinaša tudi grbe krajev iz Slovenske Štajerske in tako tudi Vuzenice.[23] Avtorja sta pravilno posegla nazaj na stari grb Vuzenice (slika 3), kot je spoznaven na omenjenem trškem pečatu iz XVI. stoletja. H. Pirchegger ugotavlja, da se upodobitvi vuzeniškega grba pri Schmutzu in Widimskem močno razlikujeta od te prave stare oblike grba in da o kaki pismeni podelitvi tega grba ni nič znanega. S heraldičnega stališča pa je ta Koblova rekonstrukcija starega grba vse preveč detajlna in v nasprotju z dobro heraldično upodobitvijo grba kot kar najbolj enostavnega razpoznavnega znaka, saj je podrobno narisana skoraj vsaka travica v ospredju in potka, ki naj bi vodila v grad, enako podrobno so izrisani vsi kamni stavbe in dodani okrogli strelni lini nad vhodnimi vrati, ki jih stari grb nima.

Po vsem povedanem je torej jasno, da predstavlja starejši in prvotnejši pa tudi heraldično mnogo pravilnejši grb Vuzenice tisti grb na trškem pečatniku iz XVI. stoletja in kot je še najbolje rekonstruiran pri L. Koblu, le da je treba opustiti vse povsem nepotrebne detajle. Očitno je, da so koničasti stolpič na vrhu, zlasti pa krogla in zastavica na vrhu kasnejši dodatki. Kot obliko ščita bi bilo treba vzeti tisto zgodnjerenesančno s starega pečata iz XVI. stoletja, oba stolpa pa oblikovati čim bolj enostavno, dolnjega s petimi, gornjega pa s tremi cinami.

OPOMBE

1. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, V., št. 701, str. 338—339; Josip Mravljak, Vuzenica v srednjem veku, Maribor 1927, str. 8—9. — *2.* Mravljak o. d. str. 7—8. — *3.* Listina 1288. Vuzenica, obj. H. Wiessner, Monumenta historica ducatus Carinthiae VI. Bd., št. 37, str. 51; Mravljak o. d., 13. — *4.* Mravljak o. d., 12; Jože Koropec, Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, str 24. — *5.* Mravljak o. d., 20—22, 27. — *6.* ravno tam, 31—32. — *7.* Listina 1355 I. 21., nekoč v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, sedaj v Arhivu SR Slovenije (Celjske listine). — *8.* Državni arhiv v Vidmu, Archivio notarile fasc. 5119, Notar Gubertinus de Novate 1356—1357, fol. 4. — *9.* Mravljak, o. d., 17. — *10.* ravno tam, 17—18; listina 1366 oktober 10. Celje obj. Gradivo za zgodovino Maribora IV. zv. št. 110. — *11.* Listina 1383 III. 27. Celje, kopija v Štajerskem deželnem arhivu številka 3450 a; Mravljak o. d., 25. — *12.* Mravljak, o. d., 29 op. 19. — *13.* Listina 1330 VII. 22. v Škofijskem arhivu v Mariboru, reg. H. Wiessner, Mon. hist. duc. Carinthiae IX. Bd. št. 354. — *14.* Listina 1394 VII. 31. v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu; Mravljak o. d., 38. — *15.* L. Kobel — H. Pirchegger, Steirische Ortswappen, Graz 1954 str. 282; mavčni odlitek J. Mravljaka v zbirki pečatnih odlitkov M. Kosa v Zgodovinskem inštitutu M. Kosa pri SAZU. — *16.* W. Leonhard, Das grosse Buch der Wappenkunst, 1976, str. 121. — *17.* Štajerski dež. arhiv v Gradcu, Siegelsammlung 1763. — *18.* C. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon der Steyermark, II. Theil, 1822. — *19.* G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae, 1681, 303; reprodukcija Koropec o. d., 91. — *20.* V. R. Widimsky, Städtewappen des österr. Kaiserstaates, IV. Herzogthum Steiermark, Wien 1864, str. 41, priloga 85. — *21.* H. G. Ströhl, Städte — Wappen von Österreich-Ungarn, Wien 1904². — *22.* Mravljak o. d., 29—30. — *23.* glej opombo 15, str. 282—283.

TRI ŠTIPENDIJSKE USTANOVE PREKMURSKIH LUTERANOV

FRANC ŠEBJANIČ

Če hočemo ob petstoletnici rojstva Martina Luthra opozoriti na izvirno udomljanje njegovih idej na slovenskem vzhodu, potem moramo imeti pred očmi dejstvo, da so se klice reformacijskega gibanja le-tu razvijale v drugačnih gospodarskih, družbenih in prosvetnih okoliščinah, kot pa je bil to primer na Kranjskem in v določeni meri tudi na Štajerskem ter okoliških zahodnoogrskih področjih. Prekmurje je bilo v 16. stoletju gospodarsko slabo razvito, brez pomembnejših mestnih naselij in brez lastnega meščanstva. Redka tuja zemljiška gospoda se je — z izjemo Bánffyjev v Dolnji Lendavi,[1] — počasneje in previdneje opredeljevala za novoversko gibanje, ki je v drugi polovici 16. stoletja preplavilo že dobršen del zahodne Ogrske. Prebeg Janža Mandelca na zahodno Ogrsko in njegova nadaljnja tiskarska ter knjigotrška dejavnost, vključno s posredovanjem Trubarjeve Hišne postile in Dalmatinove Biblije v gornje-petrovski župniji, so tlačanskemu slovenskemu življu severno od Mure pomenili zaznavnejši impulz pri posredovanju novih verskih naukov in spoznanj.[2] Tudi kratkotrajna funkcija Nádasdijevega kastelskega pribežališča v Petanjcih ob Muri, ki je sprejemalo pod streho preganjane protestante iz Štajerske, luteranske vernike iz Kranjske in Koroške, je bila vzpodbudno znamenje za tlačansko odporništvo katolicizmu.

S prevzemom dotlejšnjih redkih katoliških župnij od Tišine do Gorenjega Senika in ob trdnejši zaščiti ter občasni podpori fevdalnih oblastnikov, so prvi predikanti v službi reformacijskega gibanja imeli zagotovljene začetne gmotne temelje svoje dejavnosti.[3] Glede na to je le izjemoma prihajalo do predikantskih prošenj po dopolnilni gmotni podpori zemljiške gospode.[4]

Spreobrnitev dotlejšnjih fevdalnih zaščitnikov in stopnjevana protireformacijska akcija, kronana z vojaško intervencijo in odvzemom zadnjih cerkva ter hkratno aretacijo ali izgonom predikantov leta 1732,[5] sta občutno načeli materialno podlago protestantskega gibanja v vzhodnoslovenskem prostoru; mimo bogoslužnih možnosti, ki so bile preusmerjene v oddaljene artikularne kraje, je zašlo v kritičen položaj tudi izobraževanje mladega rodu.

Če so bila gmotna vprašanja novoverskega gibanja vse do vojaške intervencije še malo upoštevan vplivnosten dejavnik, je v novi situaciji njihov pomen kaj hitro naraščal. Privrženci Luthrovega nauka so dotlejšnji konsolidaciji svojega ekonomskega položaja — tudi za ceno omenjenega izseljevanja oziroma naseljevanja v zemljiško-proizvodno obetavnih krajih opustošene Šomodjske — videvali lastno in generacijsko perspektivo v duhovni trdnosti glede izpovedovanja nove vere. Le-ta pa je bila pogojena z razmahom opismenjevanja ter z njim povezanega izobraževanja. Solanje v luteranskih središčih zahodne Ogrske in na Nemškem je postalo tako ne samo zaželena marveč nenadoma tudi daljnosežna ohranitvena in gmotno zahtevna usmerjenost.

Medtem ko so nemški in madžarski plemiči ter meščani v tem obdobju v posameznih šolarskih središčih in na nemških univerzah že vzpostavili zaznavno število svojih štipendijskih ustanov za dijake in študente iz področij pod njihovim vplivom,[6] so prekmurski luteranski mladinci, ki so se prebili do Soprona, Bratislave ali celo do Prešova, bili prepuščeni zgolj naključnemu razumevanju tujerodnih dobrotnikov. Ohranjene matične knjige in druge listine iz zahodnoogrskih licejev v različnih obdobjih 18. stoletja najpogosteje izkazujejo dijake iz Prekmurja kot alumniste ali pripadnike socialno šibkega sloja. Do izgona zadnjih luteranskih pastorjev iz severnih prekmurskih krajev zasledimo tudi le redke Prekmurce na nemških univerzah. Sodeč po vpisih v ohranjene univerzitetne matične knjige je bil leta 1729 vpisan na wittenberško univerzo medicinec Peter Lutarič od Sv. Benedikta, ki je bil deležen Mihaelidisove štipendije.[7] Dve leti pozneje je ob gmotni pomoči iste ustanove študiral v Wittenbergu Matjaž (Matija) Temlin, eden članov znane Temlinove rodbine iz osrednjega dela Prekmurja, po intervencijskem letu pa še Štefan Kučan iz Mihalovcev, bržkone prav tako ob pomoči ene od dobrodelnih institucij v Šopronu ali na sami wittenberški univerzi. Ob naraščajoči protireformacijski gonji v prvi polovici 18. stoletja je ob gmotni podpori bratislavskih dobrotnikov v tamkajšnjem luteranskem liceju končal šolanje Štefan Küzmič, za njim pa so po isti poti krenili še drugi luteranski mladinci iz Prekmurja.

Zaradi že utečenega odhajanja vzhodnoslovenskih luteranskih dijakov v izobraževalne centre zahodne Ogrske in njihovega neposrednega prenašanja informacij o kritičnem položaju v ožji domovini, je bila le-tu za ukaželjne prekmurske mladince vzpostavljena prva posebna štipendijska ustanova. V Šopro-

nu jo je leta 1739 priklicala v življenje Louisa Christina Pilgram, vdova šopronskega predikanta nemškega rodu. Ker je bilo v tem obdobju že samo nekajkratno odhajanje k bogoslužju v oddaljeni Nemes Csó podobno kot šolanje v Šopronu ali Bratislavi povezano z znatnimi gmotnimi stroški, so solidarnostna prizadevanja prekmurskega luteranskega življa tudi na tem torišču postajala vse izrazitejša (skupinski prevozi v Nemes Csó, plačevanje cerkvenih prispevkov itd.) Samo po sebi umevno je, da so bili pobudniki teh in podobnih akcij v korist istovernih rojakov izobraženci in pomeščanjeni posamezniki, ki so s svojimi poklicnimi dejavnostmi uspeli v večjih tujih mestih. Posestna sestava in proizvodna zmogljivost maloštevilnega svobodnjaškega sloja luteranov proti koncu prve polovice 18. stoletja — ne glede na sočasno nekoliko poslabšan gospodarski položaj pred terezijanskim urbarialnim urejanjem[8] — objektivno še ni pogojevala izoblikovanja morebitnega finančnega dobrodelnika iz vrst slovenskega življa med Muro in Rabo.

Prva znana štipendijska ustanova iz vrst prekmurskih Slovencev je bila priklicana v življenje v znanem luteranskem središču Wittenbergu na Saškem. Štipendijo je 23. aprila 1746 z oporočno listino ustanovil Matjaž Temlin, o katerega življeju in delu imamo na razpolago izredno skope dokumentacijske podatke. V spominski publikaciji J. L. Bartolomeidesa o študentih iz Ogrske na wittenberški univerzi je zapisano, da je bil 10. septembra 1731. leta vpisan v matično knjigo wittenberške univerze kot krajan železne županije in slušatelj medicine (registriran tudi kot štipendist), le-tu je naveden tudi datum njegove smrti: 25. maj 1746.[9] Iz spiska slušateljev univerze v Halleju za obdobje 1693—1744, ki ga hrani budimpeštanski deželni evangeličanski arhiv, je razvidno, da je bil tu imatrikuliran kot medicinec 9. oktobra 1730, v Hrabowskega rokopisni Gymnasiologiji, ki vsebuje življenjepisne podatke o akademnskih izobražencih ter učiteljih pa je moč zaslediti njegovo registracijo na wittenberški univerzi z dne 10. septembra 1729, prav tako pa tudi zaznambo, da je bil promoviran za zdravnika leta 1735.[10]

Na temelju teh podatkov in življenjepisov slovenskih luteranskih izobražencev v prvi polovici 18. stoletja je moč sklepati, da pripada Matjaž Temlin rodbinski veji prekmurskih Temlinov, katere člani so bili od začetka 17. stoletja nosilci pomembnih gospodarsko-upravnih in šolniško-cerkvenih funkcij v Prekmurju in drugih zahodnogorskih krajih. Vse kaže, da je bil njegov oče ali bližnji sorodnik pastor Blaž Temlin, doma iz Sobote,

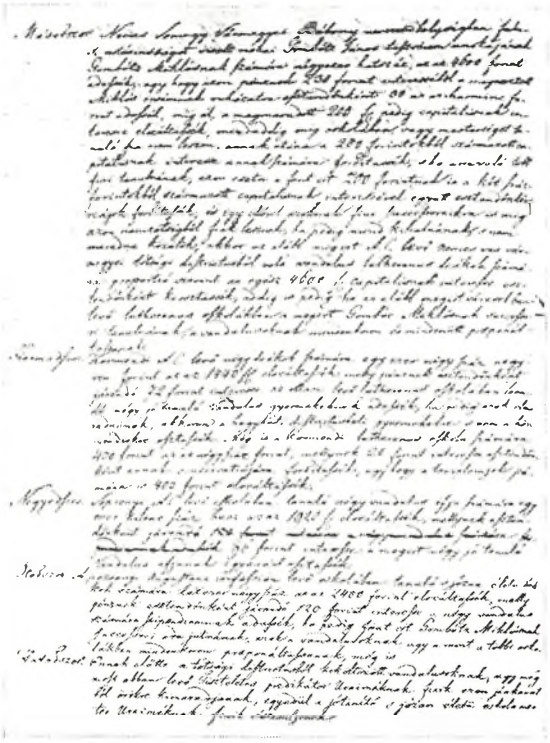

Izvirnik madžarske oporoke M. Gomboca

starejši brat ali prav tako sorodnik pa Franc Temlin, tudi slušatelj wittenberške univerze in znan prireditelj »Malega katehismusa« iz leta 1715. Po končanih študijah se je udomil v Wittenbergu in si v desetletnem obdobju — bržkone zavoljo samskega stanu — pridobil znatnejše premoženje, katerega del je potem oporočno vključil v svojo štipendijsko ustanovo, pozneje znano kot Temliano.

smislu:

V uvodnem delu latinsko spisane oporoke Temlin najprej takole razglablja o njenem smislu:

»Zdi se mi, da vsekakor ni neprimerno, da tisti, ki so si v življenju prizadevali za red, poskušajo do neke mere ta red ohraniti tudi po smrti; če ga smrtniki že ne morejo spoštovati, naj jim vendar resno zabičajo in priporočijo ter odločijo, kot temu pravijo, v napisani oporoki, kaj je treba ukreniti glede njihovega pohištva, prepuščenega živim, in kdo naj poslej z njim upravlja in kakšni posebni rabi naj se nameni. Ta običaj, ki ga premalo cenimo, posnemam tudi sam . . .«.

Po postumni obdaritvi poveljnika stražarjev Ludwiga Erdmana iz Niemegka in njegovih treh hčera ter prav tako dveh medicinskih profesorjev v svoji oporoki določa tudi naslednje:

»Gospodje iz Ogrske bodo prejeli 400 tolarjev za ustanovitev nove štipendije, ki jo bo

vestno imela na skrbi Akademija. M. Gottlob Theodor Krokmann, korektor wittenberške šole, bo v to štipendijo vplačal 300 tolarjev, ki sem mu jih nekoč posodil, preostalih 100 tolarjev bodo našli v skrinji.«[11]

Druga štipendijska ustanova, ki je izrecno namenjena prekmurskemu luteranskemu naraščaju, je bila po štiridesetih letih vzpostavljena z oporoko uglednega rektorja šopronskega evang. liceja, Adama Farkaša. Le-ta je bil rojen leta 1730 v Suhem vreju pri Tešanovcih, osnovno in srednjo šolo (z nekaterimi višješolskimi predmeti) je z gmotno podporo mestne luteranske skupnosti končal v Šopronu. Opredeljen za pedagoški poklic je leta 1751 nadaljeval študij na jenski univerzi in se leta 1754 vrnil kot profesor v zavod, ki mu je formalno zagotovil srednješolsko izobrazbo, dejansko pa mnogo več od tega — predvsem kar zadeva klasične jezike in filozofijo. Po odstopu znanega protestantskega zgodovinopisca Janosa Ribynija je leta 1758 bil postavljen za rektorja liceja, ki ga je potem vodil celih 28 let, najdelj od vseh dotedanjih rektorjev. K razvoju in popularnosti liceja je veliko prispeval v tem obdobju s svojim razsvetljensko usmerjenim učnim programom ali »Prispevkom k hvalevrednim nasvetom drugih za izboljšanje evangeličanske latinske šole v Šopronu«, posebno skrb pa je posvetil tudi šolanju slovenskih dijakov iz rodnega Prekmurja (med katerimi je bil tudi poznejši učitelj in pisatelj »Mrtvecsi peszmi« — Stefan Sijarto).[12] S svojo samotarsko skromnostjo in moralno neoporečnostjo je vzpodbudil vsesplošno spoštovanje tako med svojimi učenci kakor tudi med vodilnimi luteranskimi osebnostmi zahodne Ogrske.[13] Svoje domoljublje pa je najvedneje izkazal s testamentom iz leta 1781, ki je stopil v veljavo po njegovi smrti leta 1786 in s katerim je velik del denarnih prihrankov namenil za izobraževanje svojih mladih sorojakov ter za zagotovitev gmotnih temeljev obnovi prekmurske luteranske skupnosti.

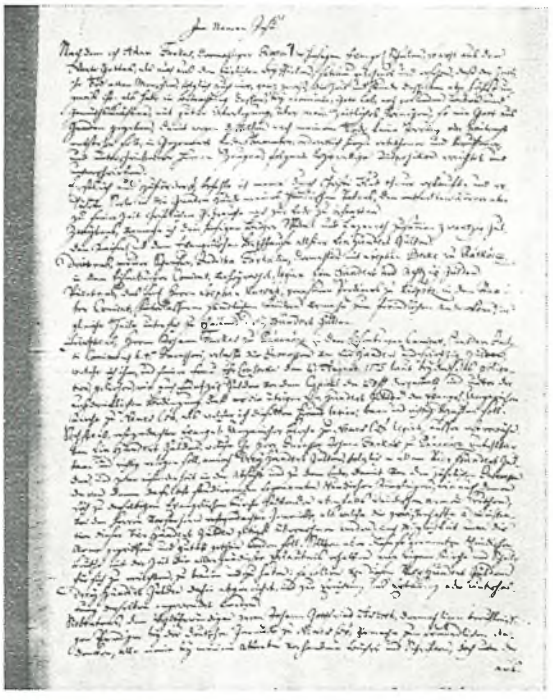

Prva stran oporoke Adama Farkaša

Farkaš v svojih nemških oporočnih določilih, ki obsegajo 11 točk, trikrat omenja »uboge slovenske ljudi« kot uporabnike njegovega volila. V šesti točki izjavlja:

»Poleg prej dodeljenega zapuščam popreje omenjeni madžarski evangeličanski cerkvi v Nemes Csóu 100 goldinarjev, ki naj jih le-tej točno in pravilno v gotovini poravna odbornik Janoš Farkaš iz Panovec, k temu je dodati še 300 goldinarjev, torej skupno štiristo goldinarjev, in sicer s tem posebnim namenom in zato, da bi predpostavljeni prej omenjene cerkvene občine, ki bodo najdobrohotneje prevzeli vestno upravljanje s temi štiristo goldinarji, z letnimi obrestmi od tega denarja po možnosti priskočili na pomoč in dobro storili tako imenovanim slovenskim mladincem, ki se tam šolajo, prav tako pa tudi ubogim slovenskim ljudem, ki pripadajo tej isti evangeličanski cerkvi. Če bi pa sčasoma ti tako imenovani slovenski ljudje le dosegli premilostno dovoljenje, da bi si vzpostavili, zgradili in pridobili lastno cerkev in šolo, potem se naj od teh štiristo goldinarjev odšteje tristo goldinarjev in uporabi za vzpostavitev in zgraditev ali vzdrževanje le-teh«.[14]

V besedilu 10. točke, s katero je pri šopronskem cerkvenem konventu vzpostavil štipendijsko fondacijo v višini 4000 goldinarjev, pa je po naštetju prednostnih koristnikov svojega najožjega sorodstva takole izrazil poslednjo voljo:

»Če le-teh (sorodnikov — op. avt.) ne bi bilo, pa naj (štipendijska sredstva — op. avt.) v zvezi s cerkveno, šolsko in politično opredelitvijo pošteno služijo ubogim, zapuščenim, tako imenovanim slovenskim ljudem, posebno tistim, ki so sposobni in vsestransko vdani evangeličansko-luteranski veri.« Denarno volilno nemescójskim slovenskim šolarjem kakor tudi določila glede šopronskega štipendijskega sklada odsevajo nezadovoljivo gmotno in organizacijsko situacijo prekmurskega luteranskega življa pred razglasitvijo tolerančnega patenta (1782). Kakorkoli pa so bila Farkaševa oporočna prizadevanja usmerjena na lajšanje težav v zvezi z izobraževalnimi potmi

prekmurskih mladincev v tujem okolju, sta dva činitelja vendarle vplivala na njihovo pomanjkljivo uresničevanje. Prvi je vsekakor skorajšnja uveljavitev tolerančnega predpisa, ki je zavoljo vzpostavitve obnovljenih luteranskih šol v Prekmurju[15] prekinil izobraževanje prekmurskih otrok v artikularnem Nemes Csóu in rezultiral neznano uporabo namenskih sredstev, drugi pa je prav gotovo nedosledno izvajanje štipendijskih določil glede slovenskih kandidatov. Arhivski viri namreč govorijo o tem, da so v poznejšem obdobju prekmurski dijaki in študentje bili redko deležni farkaševih štipendijskih sredstev.

K vzpostavitvi tretje štipendijske ustanove, namenjene mlademu luteranskemu rodu v Prekmurju, je oporočno zagotovil gmotna sredstva Nikolaj Gomboc konec prvega desetletja 19. veka. Gomboc je bil rojen 11. oktobra 1726 v zaselku Polanci pri Krajni, o njegovi izobraževalni poti pa nimamo podatkov. Obstoji možnost, da je bil leta 1736 šolar v Nemes Csóu, to pa bi bilo moč sklepati iz slovenskega pisma Mihaela Severja, ki je bil takrat učitelj v tem artikularnem kraju. Ob koncu 18. stoletja je opravljal posle veleposestniškega upravitelja v Kermendinu, kjer je 13. januarja 1807 tudi umrl.[16]

V štirih točkah svoje madžarsko spisane oporoke je konkretiziral štipendijsko pomoč slovenskim luteranskim šolarjem in dijakom. Splošno določilo druge točke se glasi:

»Miklošu Gombocu, vnuku mojega pokojnega brata Janoša Gomboca, ki je v pl. šomodjski županiji, v kraju, imenovanem Babony, bil vaški notar, naj se da 4.600 forintov, tako da bi se iz obresti od le-tega denarja v višini 230 forintov vsako leto dalo temu mojemu sorodniku Miklošu za oblačilo 30 forintov ... če pa bi (moji sorodniki — op. avt.) vsi izumrli in bi od njih ne ostal nihče, potem se naj obresti od celotega kapitala 4.600 forintov letno proporcionalno porazdelijo slovenskim luteranskim dijakom augsburške veroizpovedi iz slovenskega okrožja spodaj označene pl. železne županije.« V tretji točki podrobneje določa naslednje:

»Za štiri dijake v kermendinski (cerkveni občini — op. avt.) augsburške konfesije se določi entisoč štiristoštirideset forintov tj. 1440 forintov, iz katerega denarja se naj pripadajoče letne obresti v višini 72 forintov dajo štirim dobrim učencem-slovenskim otrokom v tamkajšnji luteranski šoli«.

V ostalih točkah svoje oporoke pa je navedel naslednje:

»(Četrtič) Za štiri slovenske mladince, ki se učijo v šopronski šoli aug. veroizpovedi naj se

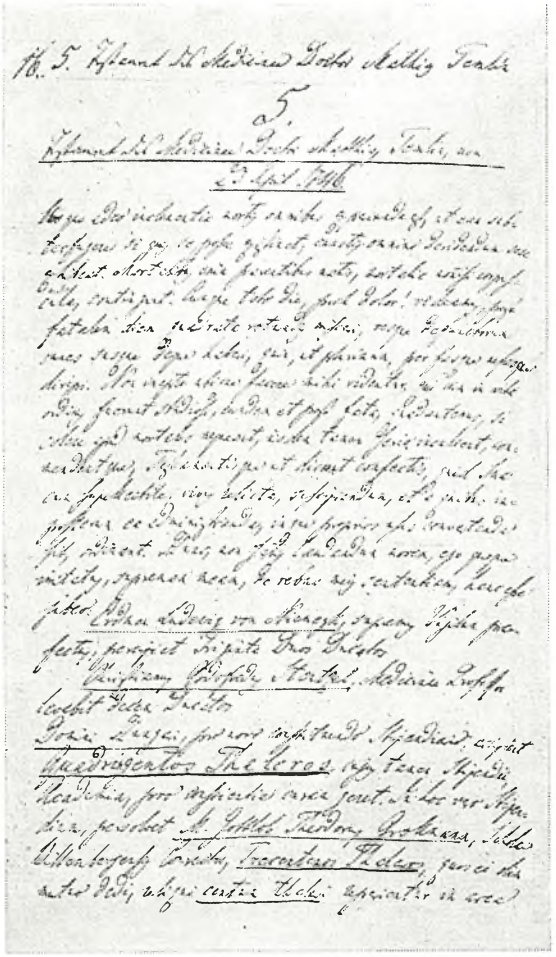

Prepis Temlinove oporoke

določi 1920 forintov, pripadajoče letne obresti v višini 96 forintov pa se naj enakomerno porazdelijo navedenim štirim dobrim učencem in slovenskim mladincem. (Petič) Trezno živečim dijakom, ki se učijo v bratislavski šoli aug. v. naj se določi 2400 forintov, iz tega denarja izvirajoče letne obresti 120 forintov pa se naj dodelijo za štipendije štirim Slovencem«.

V eni sklepnih točk je — iz nepojasnjenih razlogov — z izjemo »otrok dobrih učiteljev in trezno živečih šolnikov« izločil iz štipendijske udeležbe izseljene Slovence in sinove prekmurskih predikantov.

Iz zapisnikov področnih luteranskih cerkvenih zborov v železni županiji je moč zaključiti, da so se upravljalci Gombocovega štipendijskega sklada te omejitve resda držali.[17]

Glede na lokacijsko poreklo in konkretna določila štipenditorjev je za vse tri dobrodelne ustanove značilno, da so iz neposrednega upravljanja s štipendijskimi sredstvi prek-

murski luteranski dejavniki bili formalno izločeni. V primeru Temlinove ustanove je moč domnevati, da so bili njeni uporabniki zgolj trije prekmurski Slovenci (Jurij Lepoša, R. Mikloš Temlin in bržkone Blaž Berke), kajti od sredine 18. stoletja se je univerzitetno izobraževanje prekmurskih luteranskih študentov v glavnem preusmerilo na jensko univerzo. O uresničevanju določil Farkaševe fondacije, ki je obsegala za prekmurski luteranski življelj dve pomembni komponenti — dodeljevanje posamičnih štipendij in neposredno gmotno pomoč obnovljenim ali novovzpostavljenim cerkvenim občinam — ne obstajajo pregledni in zanesljivi podatki. Na temelju šopronskih konventnih in drugih cerkveno-zborskih zapisnikov je za več desetletno časovno obdobje moč ugotoviti dodelitev štipendij redkim prekmurskim dijakom oziroma študentom (F. X. Berke, Karel Kučan itd.), medtem ko je dodelitev kakršnihkoli sredstev prekmurskim cerkvenim občinam povsem izostala. Vzpostavitev temeljnega izobraževanja v domačem okolju po letu 1784 kakor tudi osredotočenje srednješolskega šolanja na Šopron sta dejansko blokirala izvajanje 3. in 4. točke Gombocove oporoke in je zategadelj v naslednjih desetletjih moč registrirati zgolj štipendiranje slovenskih dijakov v Sopronu.

Ustanovitev štipendijskih skladov, ki so po oporočni volji treh prekmurskih Slovencev bili več ali manj namenjeni gmotni podpori pri izobraževanju sorojakov iz Prekmurja, ima kljub uresničevalnim kršenjem in nedoslednostim glede razlage posamičnih določil, vendarle dvojni pomen: 1. Pomeščanjena peščica prekmurskih luteranov, ki so kljub protireformacijskemu pritisku stalno krepili svoj gmotni položaj, je z materilizirano solidarnostjo — in skupaj s slovaškimi dobrodelniki — le prispevala pozitiven delež k razsvetljensko usmerjenim tokovom izobraževanja in nacionalnega osveščenja panonskih Slovencev v 18. in deloma tudi v 19. stoletju. 2. Štipenditorsko dejanje Temlina, Farkaša in Gomboca je po moralni in družbeno-politični plati imelo tudi afirmativen odmev tako v zibelki luteranstva kakor tudi v večnacionalnih protestantskih krogih zahodne Ogrske.

OPOMBE

1. Ladislav Bánffy, veliki župan zalske županije, se je opredelil za protestantizem že sredi 16. stoletja (Payr Sándor, A dunántuli evang. egyházkerület története, Sopron 1924, str. 407). — 2. Visitatio Generalis Ecclesiar. Sclavorum in bonis Szécsianis et Batthianianis in Comitatu Castriferrei constitutarum, Anno 1627. die 10 Julii, kopija, rokopisna zbirka Pokrajinske in študijske knjižnice v M. Soboti; Ivan Zelko, Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju, ČZN 1973, str. 106, 120. — *3.* Franc Šebjanič, Gmotni temelji prvih prekmurskih protestantskih župnij v XVII. stoletju, Svet ob Muri 1957, str. 155—158. — *4.* Med tovrstnimi primeri velja omeniti prošnjo predikanta v Martjancih Francu Batthyányju za razumevanje glede neporavnanega dolga, ki jo vsebuje pismo Mihaela Šuttaka z dne 17. 07. 1625 v budimpeštanskem arhivu knezov Batthyányjev. — 5. F. Šebjanič, Protestantsko gibanje panonskih Slovencev, M. Sobota 1977, str. 38—41. — *6.* Franc Šebjanič, Šolnik in domoljub Adam Farkaš, Ljubljana 1982 str. 2—3. — *7.* Samuel Mihaelides (1674—1740), luteranski škof in pisec slovaškega porekla (Zoványi Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Budapest 1972, str. 403). — *8.* Az urbéres birtekviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában /Dunántul/, Budapest 1970, str. 268. — *9.* Joannis Ladisl. Bartholomaeides, Memoriae Ungarorum qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis coepta confirmarunt, Pest 1817, str. 232. — 10. Hrabowsky György, Gymnasiologia (Tul a Dunai Augustana Confession levő Evangyelica Superintendentiának Profersoraj, Akademikussai és Oskola Tanitói), 1816, rok. zbirka evang. cerkvene občine v Šopronu. — *11.* Testament des Medicinae Doctor Mathias Temlin, kopija v rok. zbirki evang. deželnega arhiva v Budimpešti. — *12.* Ludovico Haan, Jena hungarica, Gyulae 1858, str. 67; Franc Šebjanič, Šolnik in domoljub Adam Farkaš, Ljubljana 1982, str. 5—19. — *13.* To dejstvo izpričujejo ohranjene verzifikacije v njegovo čast, prav tako pa tudi kronistični zapisi Gy. Hrabowskega in superintendanta Janoša Kissa (v spominski publikaciji iz leta 1845). — *14.* Artikularno cerkev v Nemes Csóu sta sestavljali nemška in madžarska verska skupnost. V slednji so imeli prekmurki luterani določene avtonomne pravice. — *15.* Osnovne šole v novovzpostavljenih cerkvenih občinah v Prekmurju so začele s poukom leta 1784. — *16.* Janoš Flisar-Adam Luthar, Prekmurja znameniti evang. možje, b. l., str. 50—52; Zusammenstellung sämtlicher der Verwaltung des oedenburger evang. Kirchen-Conventes anvertrauten Stiftungen und Fonde, Šopron 1902, str. 49. — *17.* Zapisnik občnih zborov puconske evang. c. občine od leta 1843 (A Puczinczi Evang. gyülekezetnek Közgyüléseiről Jegyzokönyve 1843 évtől), str. 12.

KAJ JE URBANIZEM 19. STOLETJA NA SLOVENSKEM?

JELKA PIRKOVIČ-KOCBEK

Sama oznaka »urbanizem 19. stoletja« ni logična, saj je bil prvi izraz iz besedne družine urbanizem — to je urbanizacija, skovan šele v 60 letih[1] preteklega stoletja in se do konca stoletja njegove izpeljanke (urbanizem, urbanist, urbanističen, urban, urbanizirati, urbanistika, urbanologija . . .) niso uveljavile v besednjakih velikih svetovnih jezikov, kaj šele pri nas. Kar danes imenujemo urbanizem, so nekdaj (in ta nekdaj je trajal vsaj do 20. let našega stoletja, ko so glasniki modernega funkcionalizma v svojih spisih razširili besedo urbanizem) rekli regulacija,[2] asanacija, olepšava in še kaj.

Če ni bila v rabi beseda, je jasno, da tudi ni bilo referenta, vsaj takšnega ne, kot ga danes pojmujemo z besedo »urbanizem«. Ni pa s tem rečeno, da ni obstajalo nekaj, kar je urbanizmu sorodno, iz česar se je urbanizem razvil.

19. stoletje je na področju gradnje mest poznalo vrsto dejavnosti, ki so istočasno sodile v ideološko obarvane dele družbene nadstavbe, kot so estetika, pravo, ekonomika, tehnika, higiena itd.[3] Nekatere med njimi so bile na videz samostojne in so bile kot take neposredno udeležene pri zidavi mest. Pri tem mislim predvsem na arhtiekturo in gradbeništvo, na velike regulacijske posege, kot je prezidava Pariza pod baronom Haussmannom ali gradnja Krožne ulice (Ringstrasse) na Dunaju, na gibanja za zidavo vrtnih mest in delavskih naselij (in so njihove zamisli uresničene v Letchworthu, v Mulhousu, v Kruppovih delavskih mestih) itd. Vseeno pa urbanistična stroka še ni bila rojena niti niso bili vzpostavljeni vsi institucionalni mehanizmi urbanistične politike,[4] kaj šele, da bi prišlo do poskusov sintetiziranja urbanistične teorije.[5]

Tako je treba izraz »urbanizem 19. stoletja« uporabljati s pridržki — zasilno nam bo označeval različne načine gradnje mest, ki so služili vladajočemu razredu, oziroma njegovemu zastopniku državi, za to, da si je tudi prostor urejeval v skladu s svojimi interesi. Pri tem je pomembno poudariti, da novi načini gradenj niso bili omejeni le na mesta, temveč so se spremembe dogajale povsod: v mestih, na vasi, v pokrajini. Niso se toliko razlikovali po tem, ali so bili člen mestnega ali ruralnega prostora, temveč predvsem po tem, kakšnemu namenu so služili. Zato tudi beseda urbanizem s svojim korenom urb- (mesto) ustvarja varljivo predstavo o tem, da je predmet urbanizma le mesto, čeprav njegovi postopki zadevajo tako mesto kot druge človeške naselbine (in prostor sploh) in proizvajajo naselbinske enote, ki so daleč od tega, kar je mesto kot zgodovinski pojav. Nedvomno se je izraz uveljavil tudi zato, ker prikrito izraža željo urbanistov (kot nekakšen urok), da bi se jim posrečilo s svojimi papirnatimi stvaritvami priklicati pravo življenje, duha »urbanosti«.[6]

Ko smo tako relativizirali sam pojem »urbanizem« in njegov pomen vklestili še v meje časovne oznake, je vredno v kratkem razložiti, katere osnovne probleme na področju gradnje mest vsebuje zgodovinska kategorija »19. stoletje na Slovenskem«. Nisem sicer zgodovinar, zato lahko o vprašanjih urbane zgodovine sodim bolj kot laik.

Kljub temu, da smo dobili precej raziskav o posamičnih vprašanjih zgodovine mest 19. stoletja (kjer se je še največ zgodovinarjev ukvarjalo z razvojem industrije pri nas,[7] kar seveda ni izključno vezano na mesta), pa še vedno pogrešamo sintetičen pregled urbane zgodovine na Slovenskem za čas absolutizma in za obdobje po marčni revoluciji. Tako vprašanje, ki ga je že leta 1937 zastavil Fran Zwiter v svoji razpravi »Problemi zgodovine slosloveniskih mest«,[8] še vedno ostaja odprto. Praznino so delno zapolnila splošna zgodovinska dela, predvsem Gestrinova in Melikova »Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918«,[9] kjer pa je osrednja pozornost namenjena političnim in gospodarskim okoliščinam, ki so vodile v slovenski narodni preporod. Pred kratkim je izšla tudi krajša razprava Jožeta Zontarja »Problemi zgodovine mest na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 s posebnim ozirom na Ljubljano«,[10] kjer so podane osnovne zgodovinske koordinate za obravnavo tematike, seveda žal le za obdobje do marčne revolucije.

Nimam namena opraviti sinteze urbane zgodovine prejšnjega stoletja v naših deželah, zato naj na podlagi zgodovinskih raziskav, navedenih v opombah, pojasnim le nekaj izhodišč, na katerih sloni moj pogled na ožje področje mojega zanimanja. S svojim prispevkom ne želim pisati zgodovine, temveč podati kritičen pogled na sodobni urbanizem. Pri tem menim, da je analiza urbanizma kot zgodovinskega pojava eden bistvenih temeljev za argumentirano kritiko.

Celje — reprezentačna četrt ob železniški postaji, konec 19. stoletja

Najprej naj natančneje opredelim časovne meje obravnavanega obdobja. Z 18. stoletjem se je namreč zaključeval razvoj naših mest, ki mu lahko sledimo vse od konca srednjega veka dalje. Vsa naša mesta in trgi, ki so obstajali v začetku 19. stoletja, so namreč nastali do konca 15. stoletja. Obdobje med zadnjo konstitucijo mest in prelomom med 18. in 19. stoletjem lahko imenujemo prehodno obdobje: mesta so sicer v glavnem ohranjevala svoj originalni, na srednjeveških mestnih privilegijih temelječi družbeni položaj, z redkimi izjemami pa so izgubljala gospodarsko moč ter politično samostojnost. Večinoma so nazadovala v pol-ruralne naselbine, saj so se prebivalci manjših mest, pa tudi nekdaj pomembnih središč, kot je bilo Novo mesto, preživljali bolj s kmetijstvom kakor pa s klasičnimi urbanimi dejavnostmi, z obrtjo in trgovino. Večja mesta pa so postala oporišča upravnih institucij. Za časa terezijanskih, še bolj pa jožefinskih reform (torej od 50. do 90. let 18. stoletja) je, tako kakor se je krepila moč absolutistične države, naraščal tudi pomen upravnih središč, kjer so bili sedeži sodstva, davkarije, vojske, višjega šolstva — skratka državnih institucij.[11] Da središčna vloga ni bila povezana s tradicionalnim statusom mesta, dokazuje primer Postojne, ki je kot trg postala sedež notranjske kresije.

Jožefinska politika utrjevanja državne oblasti je v temeljih zamajala staro mestno avtonomijo: v 80. letih 18. stoletja je cesar za deželna mesta na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem izdal odloke,[12] s katerimi je predpisal novo ureditev mestnih organov. Manjša mesta — na Kranjskem so to bila Radovljica, Škofja Loka, Kostanjevica in Krško — so v naslednjih letih postala upravno in sodno podložna bližnjim zemljiškim gospostvom, ki je v Radovljici pripadalo plemiški družini Thurn — Valsassina, v Škofji Loki do 1804 freisinški škofiji, potem pa komornemu skladu, v Kostanjevici verskemu skladu, v Krškem pa družini Auersperg.

V večjih, to je deželnih mestih, so ob koncu 18. stoletja organizirali nove magistrate, s katerimi so nadomestili stare zunanje in notranje svete ter mestne sodnike. »Nanovo izvoljeni ‚mestni odbor' je izvolil kot novo mestno upravo ‚magistrat', to je župana in tri ali štiri svetnike; pogoj za izvolitev je bilo potrdilo državne uprave, da je kandidat usposobljen za svoje bodoče naloge. Svetniki in župan dobivajo plačo od mesta, vendar so v resnici že državni uradniki.«[13]

V času francoske okupacije so bili odpravljeni še zadnji ostanki avtonomnih upravnih pravic posamičnih mest in mestne občine so se pravno izenačile s podeželskimi občinami, česar Avstrijci po vrnitvi na oblast niso odpravili.[14] Res da so v drugi polovici 19. stoletja, od sprejetja začasnega občinskega zakona iz leta 1849 dalje, sprejemali posebne občinske rede za deželna glavna mesta in okrožna središča in to pri nas za Trst, Ljubljano, Gorico in Celovec leta 1850, za Maribor 1866, za Celje 1867 in za Ptuj 1887.[15] Vendar takšne mestne uprave niso bile nič drugega kot podaljšana roka države in so bile neposredno podrejene višjim državnim organom.[16]

Vrnimo se v dobo Jožefa II., ko je absolutistična politika zadala smrtni udarec tradicionalni samostojnosti mest. Na zunaj je izgubo samostojnosti označilo pomembno dejanje, ki je globoko poseglo v videz naših mest. Jožef II. je namreč v 80. letih izdal dekret, po katerem so postopoma porušili vsa mestna obzidja in druge obrambne naprave v mestih na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem.[17] Ob-

zidja, predvsem pa mestna vrata, naj bi bila v napoto razvijajočemu se prometu (ki ga je država v skladu s svojo merkantilistično politiko spodbujala). Poleg tega se je spremenila tehnika vojskovanja in so obzidne naprave postale odveč. Vsiljuje pa se misel, da je podobno kot v evropskih prestolnicah, predvsem v Parizu in na Dunaju, staro mesto z ozkimi, težko prehodnimi ulicami in obdano z jarki, okopi in obzidji, predstavljalo kritično točko, kjer je prav stara organizacija prostora onemogočala nadzor in hitre posege vojske in policije. Zato so bile kljub spremenjenemu načinu vojskovanja meste obrambne naprave nevarne, saj bi jih lahko katerakoli skupina, ki bi se uprla proti centralni oblasti, s pridom uporabila. V Dubrovniku, ki je bilo tudi še v času Jožefa II. svobodno mesto, obzidja niso prav nič motila prometa in so ostala kot mestna znamenitost vse do današnjih dni. Značilno za duha dobe je, da je država (seveda v preobleki mestnih uprav) obrambne objekte s pripadajočimi zemljišč vred razprodala na dražbi.[18] Tako kot dobrega pol stoletja kasneje v Parizu pod Napoleonom III., je tudi Avstrija vnovčila odpravo kritičnih točk v prostorski zasnovi mest.

Iz vsega povedanega sledi, da je natančno mejo, s katero se pričenja obdobje korenitega spreminjanja mest na Slovenskem, treba pomakniti v 90. leta 18. stoletja, ko je z uvedbo magistratov v naših mestih nastopil nov upravni sistem. Spremenjen pravni položaj mest pa hkrati označuje, da se je spremenila tudi družbeno-gospodarska osnova mestnega življenja in da se je pričela nova, v sodobnost iztekajoča se faza mestne zgodovine.

19. stoletje se ne konča mehanično z letnico 1900, temveč je njegov logični zaključek treba pomakniti v čas, ko je razpadla avstro-ogrska monarhija, torej na konec 1. svetovne vojne leta 1919. Verjetno ni treba posebej utemeljevati upravičenosti takšne časovne razmejitve, s katero se je tudi formalno-pravno zaključilo črno-žolto obdobje.

Ker je čas med letoma 1789 in 1918 razmeroma zelo dolg in je tako mestom kot slovenski družbi prinesel globoke spremembe (omenim naj le najpomembnejšo: Slovenci smo se pričeli konstituirati kot narod in to predvsem na kulturnem in manj na gospodarskem področju), je smiselno, da poiščemo še primerno vmesno mejo. Le-ta se ponuja sama od sebe: leto 1848, pomlad narodov, ko so kot posledica revolucionarnih zahtev množic postopoma padli zadnji okopi fevdalizma (osebna odvisnost kmetov v obliki tlake, fevdalno lastništvo zemlje, plemiški privilegiji in institucije) in je po vmesnem obdobju Bachovega absolutizma Avstro-Ogrska postala ustavna monarhija.

Neugodne gospodarske, socialne in politične razmere so bile povod za naše »zamudništvo« in provincializem na družbeno-kulturnem področju, kamor navsezadnje sodi tudi urbanizem kot tehnika in kot umetnost urejanja prostora. Bili smo pač predvsem narod kmetov in obubožanih meščanov, saj je družbeno razslojevanje v obdobju zgodnjega kapitalizma in centralistične monarhije potekalo prav tako, da je še bolj poglobilo socialne razlike med vladajočimi razredi, ki so bili skoraj izključno tujega, predvsem nemškega rodu, in vladanimi razredi, kjer je prevladoval slovenski živelj. Tako je »naravno« prišlo do dvojne spremembe socialnega položaja: iz slovenskih kmečkih množic se je rekrutiral novi (v 19. stoletju sicer še šibki) razred proletarcev, iz nemške aristokracije in meščanske plutokracije pa razred kapitalistov. Gledano z zgodovinske razdalje, je ena najbolj odločujočih značilnosti slovenske zgodovine 19. stoletja v našem položaju zatiranega člena avstro-ogrske skupnosti narodov. Vsi vzroki in mehanizmi zatiralske politike še niso popolnoma pojasnjeni in smo v njih posredno ali neposredno sodelovali tudi Slovenci sami. Po drugi strani pa smo v 19. stoletju šele pričeli krepkeje vstopati v evropsko zgodovino, za kar gre zahvala predvsem dosežkom na duhovnem področju.

Tako je za socialno zgodovino preteklega stoletja pri nas značilno, da smo Slovenci na svoji koži okušali dve, včasih med seboj prepletajoči se obliki zatiranja: po eni strani smo bili še vpreženi v jarem fevdalnega podložništva, ki je bilo odpravljeno šele leta 1848, njegov naslednik pa je bila kapitalizacija podeželja, kar se je še v posebno ostri luči pokazalo na prelomu stoletja, ko je izseljevanje obubožanih kmetov in kmečkih proletarcev doseglo najvišjo stopnjo.[19] Po drugi strani pa je politika absolutističnih razsvetljenih vladarjev (njihova »razsvetljenost« je seveda temeljila na racionalizmu, značilnem za obdobje uveljavljanja kapitalizma, in je služila prav temu zgodovinskemu procesu) podložne dežele že od prve polovice 18. stoletja dalje izžemala v obliki davkov, novačenja za vojsko[20] in drugih vojaških bremen,[21] birokratskih mlinov, policijske prisile itn. Hkrati je absolutistična država pospeševala razvoj kmetijske proizvodnje (fiziokratizem), ki je v končni posledici povzročil obubožanje večine kmetov na račun bogatenja redkih močnejših kmetov in zemljiške gospode, in vrsto neagrarnih panog, kot so manufakture, t. im. »komerčne obrti«, fužinarstvo in rudarstvo,

predvsem pa trgovina na večje razdalje. Pri vsem tem sta pomembni dve dejstvi: prvič — zgodnjekapitalistična dejavnost ni bila vezana na mesta, temveč na kraje, kjer so bile surovine in v času pred uveljavitvijo parnih strojev tudi voda, ki naj bi poganjala stroje na vodni pogon.[22] Delovne sile pa je bilo na podeželju vedno na pretek. In drugič, kot sem že poudarila, kapital so imeli v rokah predvsem tujci, tako da domača tradicionalna meščanska plast skoraj ni bila udeležena pri manufakturni stopnji proizvodnje, še manjši delež pa je imela pri industrijskem kapitalu. Vse to je povzročalo, da so stare družbene osnove mest propadale, krepili pa so se novi — predvsem birokratski, na državo vezani socialni sestavi.[23] Šele v drugem obdobju razvoja kapitalističnih družbenih odnosov so zaradi gradnje železnice in bolj množične uporabe parnih strojev[24] lokacije v mestih postale kapitalsko zanimive, industrijska podjetja pa so v mesta privabljala delavce iz agrarnih zaledij. Prav na račun priliva delavstva so naša večja mesta šele doživela močnejšo rast.[25]

Tako se je krog sklenil: mesta so postala privlačne točke ne le za upravno-represivni aparat države (ki se je tukaj nastanil še v času absolutističnega racionalizma), temveč tudi za kapitalsko industrijsko proizvodnjo, zaradi koncentracije prebivalcev pa tudi za trgovsko-menjalne dejavnosti. Kljub temu, da se je v naših mestih ohranilo veliko tradicionalnih prvin, pa bolj ko se bližamo koncu 19. stoletja, tudi pri nas vse teže govorimo o mestu predindustrijske dobe, ker v njem nastaja nekaj novega. Ugotovitev seveda bolj velja za večja mesta in manj za mala, pokmetena mesta in trge.

Kot zgled nam lahko služi Celje s konca 19. stoletja, kot nam ga prikazuje nivelizacijski načrt iz let 1898—1900.[26] Staro mestno jedro na karti še kaže tradicionalno gradbeno zasnovo, ki pa je v resnici že precej pavperizirana (tako so bogatejšim meščanskim hišam zazidali dvoriščne arkade in iz njih napravili večstanovanjske enote), pozidava pa se je močno razširila na sam prostor nekdanjih obzidij in še naprej po okoliških zemljiščih. Tik mestnega jedra, ob železniški postaji, je nastala nova reprezentančna četrt z upravnimi in poslovnimi stavbami, v četverokotnem rastru ulic severno od starega mesta pa so zgradili predel za 19. stoletje značilnih najemnih stanovanjskih stavb. V zeleni okolici, na Otoku, je nastalo malo «vrtno mesto«, z vilami, precej daleč stran, na drugem koncu, v Gaberju pa se je nastanilo to, kar je sploh omogočalo razcvet Celja — idustrija in delavstvo. Vsak od naštetih predelov mesta se je od ostalih ločil na vseh ravneh fizične urbane zgradbe: po morfologiji komunikacijskega omrežja, po zvrsti urbane arhitekture (ki se njena tipologija ujema z osnovnimi vzorci, kot so meščanska vila, boljša najemna stanovanjska hiša, reprezentančna poslovna palača in ne-arhitektura industrijskih objektov in delavskih stanovanj) in po oblikah parcelacije.[27] Prav slednja na najbolj zgovoren način odseva okoliščine, v katerih so posamični deli mesta nastali, rekli bi lahko, da razkriva, do katere stopnje se je v izgradnjo vpletla načrtna regulacijska intervencija, ki je v vsakem posamičnem primeru služila določenim koristim kapitala. Tako je mestna občina zemljišče na Otoku najprej v celoti odkupila, ga komunalno uredila in razdeljenega na parcele v obliki šahovnice razprodala posamičnim lastnikom. V območju najemnih stanovanjskih hiš so bili z regulacijskim načrtom določeni potek in niveleta ulic ter širina

Resljeva cesta v Ljubljani, pred 1. svetovno vojno

parcel ob ulicah, medtem ko so se v zaključkih parcel v notranjščini otokov ohranile stare parcelne meje nekdanjih vrtov, sadovnjakov in njiv. Torej je tukaj regulacija zajela predvsem ulično stran, na dvoriščni strani je bila ureditev ohlapna, naključna. Za parcelacijsko mrežo na mestnem obrobju je značilen nered in mešanje raznorodnih prvin: med starimi vaškimi jedri in agrarno parcelacijo se je v Gaberju vrinila »makro-parcela« celjske cinkarne, v njeni neposredni bližini pa je nastalo delavsko naselje s pravokotno mrežo poti (z značilnimi imeni Kovinarska in Delavska ulica) in z majhnimi parcelami, na katerih so stale skromne najemne hiše.

Skratka, Celje je bilo razdeljeno v socialne in funkcionalne cone, kjer sta obe razlikovalski merili — socialni položaj prebivalstva in prevladujoča dejavnost — skladno izoblikovali še en segregativni postopek: boljše četrti, kjer so stanovali izključno Nemci, so bile prostorsko ločene od slovenskih delavskih predmestij. Isti pojav je za Trst in okolico s konca 19. stoletja opisala Diana de Rosa,[28] s tem, da je zaradi močnejše tržaške industrije in potencialno večje nevarnosti proletarizacije mesta razredno-etnična segregacija bila še veliko bolj ostro izražena.

Zaradi takšnih razmer ni nič čudnega, če so bila mesta v svoji reprezetančni obliki (danes bi rekli mestna jedra, takrat je bilo to mesto poslovnih in boljših stanovanjskih četrti, kamor vsekakor ne gre šteti predmestij takšnega ali drugačnega značaja) oporišče tujega, predvsem nemškega, ki je obvladovalo prostor ne le mesta, ampak vsega ozemlja. To obvladovanje je imelo pretežno še značaj stihije, laissez-faire politike ne le v ekonomiji in grobem izkoriščanju delovne sile in naravnih virov, temveč tudi pri gradbeni dejavnosti: zemljiške in gradbene špekulacije so imele vse 19. stoletje in še globoko v sodobnost precej proste roke.[29] Vendar so v toku 19. stoletja država in njeni podaljški, mestne uprave, postopoma oblikovali različne mehanizme, s katerimi so posegali na področje gradnje in urejanja mest. Čeprav se je v naših deželah kapitalizem le počasi uveljavljal in za celotno družbo še ob koncu stoletja ni postal prevladujoč družbeni odnos, lahko nastop urbanizma razlagamo kot enega od znakov, ki kažejo na razvojno stopnjo družbene organizacije. Za razvite države pač velja, da je nastop urbanizma povezan s procesom uvrednotenja kapitala, in sicer je služil za to, da se je slednji lahko pričel legitimno in plansko naseljevati na zanj najbolj ugodnih lokacijah.[30] Podobna ugotovitev velja tudi za naše razmere, čeprav so vzroki za pojav zgodnjih »urbanističnih« akcij v naših mestih 19. stoletja prej v načrtnih prizadevanjih države kot v neposrednih učinkih kapitalističnega načina proizvodnje.

Vsekakor je nastajanje sodobnega mesta pri nas, čeprav je potekalo počasneje kot v razvitejših okoljih, s seboj prinašalo podobne probleme kot drugod. Odnos intelektualcev do mesta morda najbolj zgovorno razkriva te probleme. Na zunaj so imeli slovenski pisatelji, pesniki in izobraženstvo nasploh do življenja v mestih podoben odnos, kot ga za Ameriko prikazujeta Morton in Lucia White:[31] Intelektualci so bili v preteklosti do mesta odklonilno razpoloženi predvsem zato, ker Amerika ni imela urbane tradicije, ker je pač prevladovalo kmečko, na naravo vezano občutenje sveta. Tako kot je njuna razlaga tega pojava preveč enostranska, tudi tega, kar so v očeh naših izobražencev predstavljala mesta, ne moremo razložiti zgolj z odporom v bistvu kmečkega človeka do nerazumljenega in sovražnega sveta mest.

19. stoletje v naši književnosti ni poznalo niti slavospevov tradicionalnemu mestu, kakor je Hugojev opis starega Pariza, niti črnogledih pritožb nad zlom velemest, kot jih najdemo pri Spenglerju. Naši pisatelji so uporabljali teme iz kmečkega življenja — prav nobena pesem, novela ali roman kot glavni kraj dogajanja ne upodablja mesta in zato tudi ne vsebuje opisov mest. Jurčič je sploh ves kmečki (oziroma kot nasprotje kmečkemu postavlja graščinsko), Levstik tudi upodablja nasprotje (slovenski) kmet — (dunajska) aristokracija in njeni lakaji,[32] pri Kersniku nastopa jara gospoda v okolju malega trga in bližnje graščine,[33] pri Tavčarju sicer v mestu živeči advokat beži domov, na kmete.[34] Še celo Govekar, ki je posnemal francoski naturalizem, v romanu »V krvi« prikazuje nekakšno medlo, nedoločljivo okolje. Zakaj mesto v slovenski književnosti preteklega stoletja sploh ni prisotno? Delno bi lahko odgovorili s tem, da pri nas ni bilo velikih mest in da zato mestni problemi niso bili naši problemi. Vendar pri tem pozabljamo, da je število prebivalcev Trsta in okolice od 7000 v terezijanski dobi naraslo na 28.000 okrog leta 1800,[35] po popisu iz leta 1910 pa je imel že skoraj 230.000 prebivalcev, od tega 57.000 Slovencev,[36] skratka Trst je sodil med večja, zlasti pa hitro rastoča evropska mesta. Če smo že v Ljubljani videli le dolgo vas, »kmetiško« mesto,[37] so za Trst veljali vsi atributi pravega kapitalističnega mesta. Povrhu vsega so vsi naši izobraženci že po definiciji morali lep čas svojega življenja preživeti v tujih univerzitetnih mestih, predvsem na Dunaju, in jim tako ve-

Državna bolnica v Ljubljani ob Zaloški cesti, 1918

lemestno življenje ni bilo tuje, pa čeprav jih je bila večina kmečkega rodu. Splošno razširjenega idealiziranja kmečkega življenja vendar ne moremo pripisati le na račun porekla nekaterih mož naše narodne zgodovine. Takšna idejna usmerjenost je dejansko naperjena ne le proti mestu, temveč predvsem proti kmečkemu razredu in njegovim pravim problemom v boju z ostanki fevdalizma in vse močnejšim izkoriščanjem po kapitalu. Tako ni čudno, če slovenska politika, pa naj bo tista liberalnejša ali bolj konservativna, vse od leta 1848 dalje ni kazala razumevanje za težak položaj slovenskega kmeta in se ni zavzemala za korenitejše spreminjanje razmer na vasi. Komu pa je koristilo, če se je tradicionalno podložniško mišljenje ohranjevalo in še celo krepilo v smislu klerikalne ideologije, ni težko uganiti. Mesto kot kraj nasprotja med kapitalom in delom je tako, razumljivo, tabu-tema in naši intelektualci so s tem, ko so poveličevali kmečko in malomeščansko, nevede služiti interesom vladajočega razreda. Šele Cankar je kot socialno osveščen mož spregovoril tudi o življenju ponižanih in razžaljenih tako v mestu kakor tudi na vasi.

Vse to in še marsikaj drugega, kar ni mogoče obdelati v tako kratkem sestavku, je povzročalo, da pri nas ni že v toku devetnajstega in prvih desetletjih našega stoletja prišlo do korenitejših sprememb v prostorski organizaciji naselij in pokrajine. V celoti gledano, so naši kraji pretežno še nosili pečat starega, na fevdalnih odnosih temelječega načina življenja. Tradicionalne oblike so bile še skorajda nedotaknjene na vasi, v ruralnih okoljih, saj se je spreminjala predvsem sestava v lastništvu zemlje, kar v naravi ni tako opazno, jasno pa se vidi na katastrskih kartah. (V skladu z agrarno-tehnično revolucijo se je seveda spremenil izbor poljedelskih kultur in način obdelovanja zemlje). Pri tistih kmečkih naseljih, kjer so bili kmečki domovi leseni, so les postopoma nadomeščali s trdnejšimi gradivi.[38]

Površno gledano, so bila naša mesta v 19. stoletju še precej podobna srednjeveškim mestom. Trditev seveda velja le delno, predvsem če pri tem upoštevamo na prvi pogled vidne spremembe mestnih zasnov v zadnjih desetletjih. V manjših mestih se je tradicionalni videz bolj ohranil kot v večjih — le Trst predstavlja izjemo, saj je v njem novo preglasilo staro že v 18. stoletju.[39] Starožitna podoba naših mest je vse bolj izginjala tudi v teku časa, tako da mesta niso bila ista, če bi primerjali stanje ob začetku in na koncu obravnavanega obdobja. Še najbolj blizu resnici smo, če rečemo, da se je tudi v na videz še tako tradicionalnih mestnih oblikah že skrivala kal novega in da je prav to novo v starem tisto, kar nas najbolj zanima.

Pojdimo po vrsti in razčlenimo, v čem so se osnovni elementi urbanih zasnov spremenili. Za poglede od daleč so bila mesta še videti kot »kristalinične oblike«,[40] torej je prostorska (in z njo povezana socialna in simbolna) zapora še delovala. Da je posredi le začasno vztrajanje pri starih oblikah, je razumljivo, če upoštevamo, da so do leta 1820 padla že vsa mestna obzidja in je bila že od jožefinskih reform sem mestna avtonomija nadomeščena z mehanizmi državne oblasti. Na zgodnji stopnji sodobne preobrazbe naših mest še ni prišlo do eksplozij suburbije, ki je pozneje pogoltnila širok pas nekdaj agrarne okolice mest. Prej bi lahko rekli, da je na določen način okoliška narava vdrla v mesta: pri večjih mestih, kot je bila Ljubljana, je že v času baroka v neposredni bližini mest na-

stal bolj ali manj sklenjen venec vrtov in parkov, ki so obdajali plemiške dvorce in pristave. Seveda je takšna »narava« bila ukročena, spremenjena v duhu parkovnih ureditev, kot so jih v velikem obsegu zastavili v kraljevskih in knežjih prestolnicah Evrope. Srednjevelika in majhna mesta pa so v mestnem pomeriju in znotraj obzidja izkoristila vsako ped zemlje za vrtove, sadovnjake, njive in travnike, saj so se zaradi upadanja trgovine in obrti meščani deloma pokmetili. Na splošno velja, da so naša mesta v vsej svoji starejši zgodovini imela razmeroma veliko vrtov in zelenja, tako da se je vsaj malo prostora zanje našlo tudi v zaledju najbolj živahnih trgovskih ulic in trgov.[41]

Nadaljnja značilnost starega je, da so še vse 19. stoletje mestne celote sestavljali hieratični elementi — hieratična zgradba s stopnjevano oblikovno in simbolno vlogo (ki se seveda ujema s hierarhijo družbene lestvice) je pač osnovna značilnost srednjeveških mest. Vendar je že za 19. stoletje kot prehodno obdobje značilno, da stara hierarhija zvodeni, v starih oblikah se vsidrajo novi poudarki, deloma pa nastanejo nove mestne oblike.

Naj pojasnim: gradovi so bili v srednjem veku »krona« mestne zasnove in so z institucijo mestnega gospostva (kot fevdalnega družbenega odnosa) povezovali mesta s širšimi fevdalnimi enotami. Ko pa so terezijanske in jožefinske reforme, pozneje Francozi in končno revolucionarno leta 1848 ukinjali fevdalne privilegije, tudi grad ni bil več simbol mestnega gospostva — mestni gradovi so drug za drugim zgubljali svojo vlogo. Tisti na visokih, nekdaj strateško pomembnih višinah, so zaradi slabe dostopnosti propadli — tako stari celjski grad, grad na Piramidi nad Mariborom, grad na Soviču nad Postojno, Krški grad ...[42] Drugim, bolj dostopnim in bolje ohranjenim so spremenili namembnost, seveda v skladu z novimi časi: postali so vojašnice (kot spodnji celjski grad), zapori (ljubljanski grad), sedeži uprave in sodstva (Radovljica), šolska poslopja (Škofja Loka) ali kratkomalo stanovanjske stavbe. Le v redkih mestnih gradovih so še domovali fevdalci, kakor na primer Herbersteini na ptujskem gradu. Samostanska poslopja je doletela podobna usoda, potem ko je Jožef II. leta 1782 razpustil samostane in zaplenil njihovo premoženje. Tako so celjski minoritski samostan spremenili v zapore, kapucinskega v Novem mestu v vojaška skladišča in kasneje v poštni urad, kostanjeviški cisterijanski samostan v sodišče z zapori ... itd.

V vizualni podobi mest so cerkve sicer še obdržale vodilni položaj — zvoniki so se še dvigali nad strehe hiš, cerkvena pročelja in notranjščine so še bile razkošnejše tudi od najbogatejših palač. Cerkev je pač še vedno bila najmočnejša idejna sila, čeprav se je morala odpovedati marsikaterim pravicam (na primer šolstvu) v korist države.[43]

V 19. stoletju so se urbane zasnove največ spremenile na račun preobrazbe mestnega tkiva. Spremenila se je organizacija meščanske hiše — njena notranjščina in zunanjost, spremenil se je odnos hiša — ulica, oziroma hiša — mesto, tako da so se stari zazidalni sistemi spremenili, čeprav je ogrodje (parcelacija, ulična mreža) ostalo skoraj neokrnjeno. O tem, da so se v novih mestnih predelih uveljavili povsem novi stavbni tipi in nove prostorske ureditve, bomo govorili kasneje. Stara mestna jedra, pozidana od srednjega veka sem, so še ostala polifunkcionalna, vendar sta se polifunkcionalnost in stara delitev na mestne četrti postopoma razbijali, pač zaradi sprememb v družbeni in gospodarski osnovi. Socialna razdelitev znotraj hišnih enot je postajala bolj izrazita (pri tem mislim na dvojnost glavna fasada — dvorišče in pritličje oziroma prvo nadstropje — višja nadstropja). Pa tudi vse bolj so se hiše ločevale po velikosti, po zasnovi notranjščine, po oblikovanju celote in detajlov, po lokaciji — skratka, razslojevanje mestnega prebivalstva je povzročilo, da so se mestni prostori in stavbe v njem pričeli ločevati na boljše in slabše lokacije oziroma na arhitekturo in nearhitekturo. Javne stavbe so v prvi polovici stoletja načrtovali predvsem inženirji stavbnih direkcj, po letu 1849, ko je bila izdana uredba o natečajih za javne stavbe, pa tudi akademsko izšolani arhitekti.[44] Stanovanjske stavbe višjih slojev so tako načrtovali gradbeniki (bodisi tehnično ali akademsko izobraženi), ki so se zgledovali pri načinih zidave v večjih središčih — pri nas je bil pač najsvetlejši zgled Dunaj, za štajerska mesta tudi Gradec. V manjših mestih in na podeželju pa so bile »boljše« stavbe delo zidarskih mojstrov in polirjev. Tako so bila pročelja vseh pomembnejših trgovskih ulic prenovljena v duhu dobe — stavbe so dvignili za eno ali dve nadstropji[45] in stare polepšali z dekoracijo v takšnem ali drugačnem »slogu«. Po vseh večjih mestih so pri magistratih delovale posebne komisije, ki so ocenjevale, če so načrti fasad izdelani v skladu z »dobrim okusom«, oziroma če »ne žalijo estetičnega čuta«.[46] Stranske ulice in predmestja niso kazala takšnega lica, skupaj s podeželjem[47] je bil to brezobličen kraj ne-arhitekture. Če je podeželje vzbujalo lažno idilično nostalgijo in je kot tako imelo določeno (čeprav tudi lažno) estetsko vrednost (lažno zato, ker je bila redu-

cirana na folklorizem oziroma na idealizirano pastoralno podobo), pa predmestja s polkmečkim, poldelavskim značajem niso sodila k mestu — treba jih je bilo pozabiti, jih miselno izbrisati, če jih že ni bilo mogoče dejansko odpraviti. Čeprav o problemu delavskih stanovanj v 19. stoletju pri nas niso javno razpravljali, je v »Ljubljani po potresu« temu vprašanju namenjeno nekaj vrstic. Najprej pisec graja slabe higienske razmere v delavskih in kmečkih predmestjih, ki so jih odpravili tako, da so zgradili krasne in zdrave mestne dele (ob Bleiweisovi, Dalmatinovi itd.), potem pa dodaja: »Kot poseben napredek moramo navajati, da so tudi delavski sloji uvideli udobnost lastnih, na prostem ležečih hišic. Prej so ti sloji večinoma stanovali v zanikrnih, temotnih in vlažnih stanovanjih, v starih hišah sredi mesta ali pa po predmestjih. Odkar pa je moderna socialna dejavnost tudi ubožnejšim slojem olajšala graditev lastnih stanovališč, razvila se je na tem polju živahna dejavnost.«[48] O tem, da so predmestja vsaj deloma poskušali estetizirati (ali vsaj podvreči »osnovnim higienskim zahtevam«), bi veljalo posebej razpravljati. Omenim naj le, da smo tudi na Slovenskem imeli nekaj primerov gradnje urejenih delavskih naselij (po kakšnih merilih se je ravnal takšen red, sta razčlenila Butler in Noissette v knjigi — De la cité ouvriére au grand ensemble[49]) in sicer od srede 19. stoletja dalje. V primerih »prave« arhitekture v mestnih središčih in pri delavskih kolonijah sta delovali dve različici ene in iste estetike, katere smoter je bil mestni prostor urediti tako, da ga poenoti: takšen je bil tudi namen pri ravnanju uličnih črt v starih delih mesta, pri trasiranju novih ravnih ulic, sekajočih se pod pravim kotom, pri izravnavanju gabaritov, pri določanju detajlov in barv fasad — kar vse so urejali stavbni redi. Ista urejevalna estetika ravnih črt in pravih kotov je delovala v delavskih naseljih, le da je bil tukaj glavni izgovor ne toliko lepo mesto kot higiena in oziri javne morale. Res pa je, da so bili takšni »filantropični« posegi osredotočeni le na posamčne točke v predmestjih, medtem ko je bila velika večina prostora zunaj ožjega območja mestnih središč prepuščena sama sebi.

Če upoštevamo še parcelacijsko mrežo v starih mestnih jedrih, ki se v 19. stoletju ni bistveno spremenila (spremembe so bile večje le na obrobju, kjer so večinoma na nekdanjih obdelovalnih zemljiščih gradili nove mestne predele), lahko rečemo, da naša mesta še ni zajel tako močan val sprememb, kakor se je to dogajalo v večjih mestih Evrope. Res pa je tudi, da so se v starih urbanih zasnovah pričele razvijati kali novih prostorskih ureditev, značilnih za kapitalstično mesto. Kako obsežne so v konkretnih primerih novosti bile, posredno kaže na to, do kakšne stopnje je mesto postalo del kapitalske ekonomije. Njen osnovni učinek je bil, da je mestni prostor postal predmet špekulacij, izvor dobička,

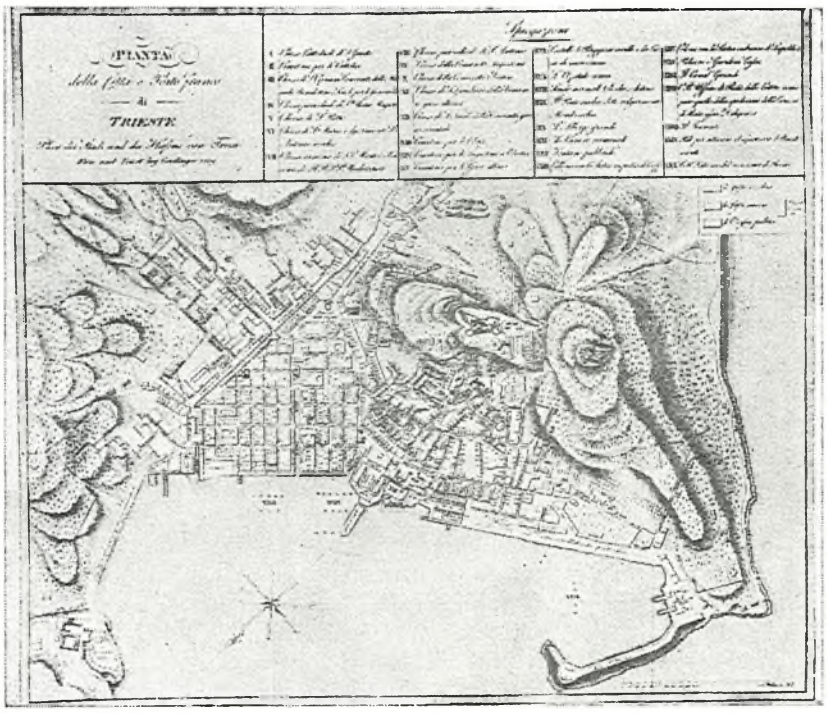

Načrt Trsta in tržaške luke, 1809

skratka kapitalistična ekonomska kategorija. Tistih mest (oziroma mestnih predelov), ki so ostala urejena po starem, pač še ni zajelo to, kar smo zasilno imenovali »urbanizem 19. stoletja«.

In kaj je za urbanizem 19. stoletja sploh značilno? Poleg »drobnih« sprememb, o katerih smo pravkar govorili (izginjanje fizičnih meja mesta, predrugačena hierarhija urbanih oblikovnih elementov, spreminjanje gradbenega tkiva oziroma njegova estetizacija, ureditev in podrejanje načelom higiene), so bila večjih novosti v zidavi deležna tista mesta, ki bi jih lahko imenovali »cvetoča«, »rastoča«, »razvijajoča se«,[50] kjer je pač prej prišlo do načrtnih posegov državne oblasti (oziroma njenih zastopnikov, mestnih uprav) in v manjšem obsegu organiziranega kapitala. Značilnosti teh posegov so stvar podrobnejših študij, na tem mestu jih bomo skušali le na kratko osvetliti. Problemske sklope urbanizma 19. stoletja bi lahko označili s takšnimi naslovi:

— arhitekt v vlogi urbanista,
— delež arhitekture in gradbeništva pri zidavi mest,
— prizadevanja za olepšavo in asanacijo,
— načrtovanje v praznem prostoru,
— prikazi mest v slikovni in geometralni obliki,
— ločevanje mestnih predelov po dejavnostih,

a) prometne ureditve na regionalni in urbani ravni,
b) gradnja stanovanjskih predelov in socialna segregacija,
c) zelenje v mestu kot element urbanizma,
d) javne stavbe kot generatorji »urbanosti«.

Naj v glavnem pojasnim, kaj mi pomenijo zgornje oznake. Glede prve velja, da je bila v evropskem prostoru gradnja mest že od renesanse naprej predvsem naloga arhitektov, bodisi da so izdelovali načrte za zidavo celih mest bodisi da so bili oblikovalci posamičnih stavb in mestnih ambientov.[51] Pri nas je (to velja vsaj za večja mesta na naših tleh, kjer je prednjačil Trst kot monarhično mesto) do povečanega vpliva arhitektov na zidavo mest prišlo prav v 19. stoletju. Pri tem je značilno, da so skozi vsa stoletja na Slovenskem delovali le tuji gradbeni inženirji in arhitekti, le nekaj stavbnih mojstrov nosi slovenska imena, kar je glede na splošne kulturne razmere pri nas, še posebej pa glede na način šolanja tudi razumljivo. Pri nas so gostovali arhitekti slabše vrste, najboljši med njimi so sodili v evropsko povprečje. Največkrat so arhitekturne naloge opravljali kar stavbeniki in gradbeni mojstri. Trst je bil izjemen tudi v tem pogledu, saj so v njem delovali mnogi arhitekti evropskega slovesa — spomnimo se, da je Noldejeva cerkev Antona Padovanskega ob Velikem kanalu prišla celo v kasnejšo izdajo Durandove knjige o svetovnih čudesih arhitekture,[52] sicer pa so tržaške javne in zasebne stavbe nastajale po načrtih H. Försterja, M. Pertcha, A. Berlama itd.

V celinskih mestih Slovenije so poleg furlanskih gradbenikov naročila dobivali predvsem dunajski in graški arhitekti, šele v zadnjih desetletjih stoletja tudi češki stavbeniki, kot so Hrasky, Hudec in Vancaš. Seveda je gostovanje Čehov pri nas povezano z narodno politiko — mestna občina ljubljanska je začasno prišla v roke Slovencev v 60. letih, trajno pa leta 1882 (podobno tudi v večini mest na Kranjskem, npr. v Novem mestu istega leta). Šele za časa potresa se je, kot je znano, uveljavil prvi slovenski arhitekt, Maks Fabiani, nekoliko kasneje še Jager, Plečnik in Vurnik. Da je bilo za vse dela premalo, dokazuje Jagrov odhod v Ameriko in gostovanja ostalih na Dunaju in drugje v Avstriji, v Pragi, v Bielskem, v Srbiji in še kje. Značilno za naše razmere je, da so se morali najprej uveljaviti v tujih središčih, največkrat v državni metropoli, šele potem so dobili naročila tudi doma.

Z vlogo arhitektov pri gradnji mest je povezano tudi vprašanje, koliko so k zidavi prispevali arhitekti kot predstavniki umetniške, oblikovalske smeri, in koliko gradbeniki, ki so zastopali predvsem tehnično smer. Poleg splošnih premikov v vlogi arhitekta v preteklem stoletju (ko se je končal proces spreminjanja od renesančnega »homo universalis« v specialista za oblikovanje pročelij, obloženih z množico okrasnih detajlov,[53] in specialista za notranjo opremo) ter vse večjem deležu gradbenikov, geodetov in drugih tehničnih profilov pri gradnji mest, je za naše razmere značilno tudi, da je večji del arhitekture po oblikovni plati še bolj revne, fasadiranje omejeno na kopiranje tujih predlog. O klasični tradiciji pri oblikovanju celih delov mesta, ki so jo gojili v pomembnejših evropskih mestih, predvsem pa v prestolnicah, pri nas skorajda ne moremo govoriti. Prostori naših mest so bili oblikovani na podlagi zelo enostavnih oblikovalskih načel, kot sta poenotenje gabaritov in ravnanje uličnih črt. Prav trasiranje novih ulic, ki so v 19. stoletju praviloma ravno speljane, je bilo delo inženirjev in ne šolanih arhitektov. Tudi sicer bi veljalo preučiti delež gradbenikov in to tistih, ki so načrtovali prve sodobne komunalne naprave v mestih, in tistih, ki so trasirali in gradili ceste, ulice in mostove.

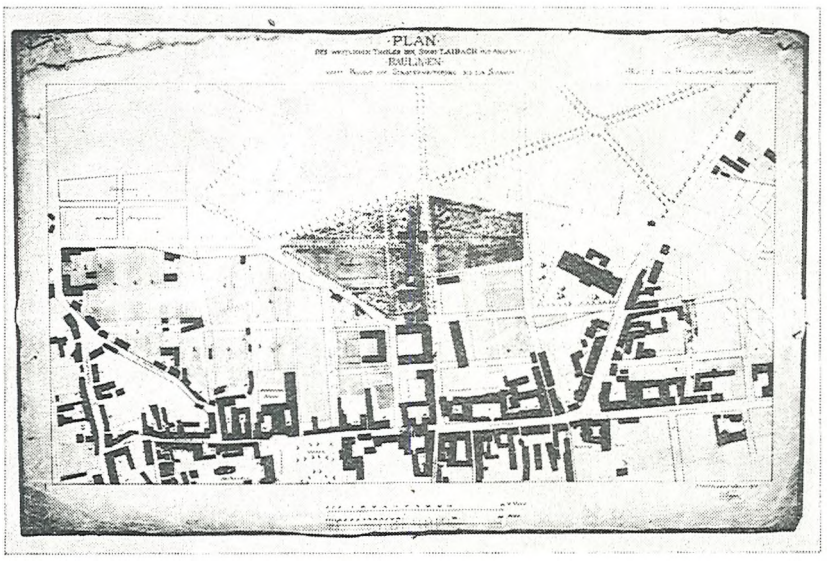

Wagnerjev regulacijski načrt za zahodni del Ljubljane, 1876

Posebno temo predstavlja zgodovina gibanj za olepšavo in asanacijo naših mest. Trst in Ljubljana kot največji mesti na naših tleh sta imela posebne družbe, ki so bedele nad gradnjo novih mestnih predelov (kjer so se ob podpori države združevali različni kapitalski interesi in denarna sredstva). V Trstu sta bila to predvsem Orientalna kompanija in Avstrijski Lloyd, v Ljubjani pa Kranjska stavbna družba. V manjših mestih so posamični interesi delovali še bolj razpršeno in brez posluha za skupne koristi, zato je bila dobrodošla bodisi pobuda občinskih uprav bodisi samih meščanov, da si polepšajo mesto. Tako so na primer v Mariboru leta 1877 ustanovili olepševalno društvo, ki je skrbelo za ureditev mestnega parka, drevoredov in drugih parkov ter nasadov. V Ljubljani je mestna občina leta 1894 ustanovila mestno drevesnico, torej posebno strokovno vrtnarsko službo.[54] Čeprav so bila takšna »olepševalna« prizadevanja skromna in omejena, jih moramo razumeti kot odmev večjih »olepševalnih« akcij v evropskih prestolnicah.

Posebne naloge pri zidavi novih in modernizaciji starih mestnih predelov so imele mestne občinske uprave — skrbele so za komunalno opremo, policijski red, šole in druge objekte skupnega pomena (sirotišnice, hiralnice, pokopališča itd.). Tovrstna dejavost se je razmahnila šele v drugi polovici stoletja, še posebno živahna je bila v Ljubljani po potresu.[55] Skrb za higieno, sanitarni red, telesno in duševno zdravje je postalo geslo (in hkrati pretveza) občinskih uprav, ko so na različne načine posegale v javno in zasebno življenje meščanov.[56] V higienističnih prizadevanjih so imele pomembno vlogo bolnišnice: skoraj do konca stoletja so obstajale še stare bolnišnice — bodisi kot mestne bolnišnice (stari špital — npr. v predpotresni Ljubljani, na prostoru sedanje Kresije ob Ljubljanici), vojaški lazarati (v Celju v kasneje porušeni stavbi na današnjem Šlandrovem trgu) ali cerkvene ustanove (bolnišnica usmiljenih bratov v Novem mestu). Na prelomu stoletja so vsa večja mesta dobila nove bolnišnice (le v Mariboru so usposobili starejšo stavbo, ki so jo pozneje širili), tako Gorica, Celovec, Novo mesto, Krško in še kje. Posebno obsežni so bili bolnišnični kompleksi v Trstu in Ljubljani. V deželnem glavnem mestu Kranjske so se skoraj vsi novi objekti socialno-zdravstvenega in represivnega značaja osredotočili v novih predelih na vzhodu mesta — ob Zaloški cesti, na Kodeljevem in ob Poljanski cesti. Ti kompleksi so zgovoren primer, kako so v 19. stoletju pojmovali urbanistično urejanje: kompleksi so nastali v funkcionalno ločenih conah, »na zeleni trati«, stavbe v njih so razmeščene po geometrijskem redu, med njimi ni ulic in trgov, temveč le poti in zelene površine — skratka kompleksi so bili začrtani »v praznem prostoru« in s tem so se v najbolj čisti obliki uresničili higienistični in utilitarni ideali preteklega stoletja, ki pa nas močno spominjajo na »sodobna« funkcionalistična načela, po katerih še danes gradijo nove mestne predele.

Načrtovanje »v praznem prostoru« je za sodobni urbanizem tako značilno, da velja posebej preučiti njegove začetke v 19. stoletju (in še prej). Na tem mestu naj le kratko označim, da je bil za načrtovalce mest v sodobnem pomenu fizični prostor reduciran na abstraktni, dvodimenzionalni prostor risalne mi-

ze, na načrt, kjer je navidez možno obdelati vse objektivne prostorske prvine. Takšna objektivnost je iluzorna preprosto že zato, ker ni prilagojena niti večplastnim zgodovinskim, družbenim okoliščinam niti posebnostim prostorske konfiguracije (ki v očeh načrtovalcev nastopajo kot motnje). Osnovne razvojne črte v vse večji »objektivizaciji« postopkov zidave so predstavljene v Pomenih prostora;[57] od tradicionalnih družb, ki so svoja mesta gradile »na pamet« (vendar ne brezglavo), in takšnih, ki so uporabljale načrte v smislu predlog,[58] do načrtov idealnih mest renesanse, ki so neposredni predniki sodobnih urbanističnih projektov — in to ne le tistih utopičnih, ki jih nikoli ne bodo uresničili, temveč tudi takšnih najbolj vsakdanjih, banalnih. K temu naj še dodam naslednje: zgodovino sodobnega odnosa načrtovalcev (arhitektov-urbanistov) do fizičnega prostora mest bi v grobem lahko razdelili v dve fazi: v prvi, ki je obsegala čas absolutističnih monarhij in njihovih prestolnic, so z novimi posegi prodirali v tradicionalno mestno tkivo, kot da bi iz gozda izsekovali nove ulice, avenije, trge. Takšno metonimijo potrjuje tudi Laugierov citat iz tega časa: »Na mesto je treba gledati kot na gozd. Mestne ulice so kot poti v gozdu; na isti način jih moramo prebiti. Uporabimo to idejo in naj načrtovanje parkov služi kot vzor za načrtovanje mest«.[59] Takšna predstava se je ujemala s premikom od tradicionalnega občutenja, kjer je bilo mesto varen kraj, pribežališče pred nevarnostmi okoliške narave. Sedaj je vlogo grozečega naravnega okolja prevzelo mesto samo (seveda le s stališča vladarja in njegovih vazalov): mesto je sovražno ozemlje, ki ga je treba pokoriti tako, da ga napravimo prehodnega (za vojsko), oziroma ga reduciramo na ozadje vladarskega spektakla (s tem, da uvajamo določen estetski red).

Drugi, bolj »sodoben« način, kako obvladati že pozidan, naseljen prostor, je, da staro mesto kratkomalo pozabimo, da se spremeni v vsakršno smetišče, ropotarnico, obenj pa prilepimo novo »mesto«, kjer so utelešene zamisli o racionalnosti, redu, zdravju (v resnici pa je ustvarjen takšen prostor, ki ga je mogoče do potankosti nadzorovati[60]). Če je morebiti za novogradnjo predviden prostor že naseljen (kar v večini primerov tudi je), se za to ni treba meniti — in spet lahko načrtujemo »v praznem prostoru«.

Čas, ko pride do prehoda od ene orientacije (prediranje urbanega tkiva) k drugi (organizacija novega mesta), je prav 19. stoletje: takrat se je ob klasični tradiciji oblikovanja avenij, bulvarjev, ringov in paradnih trgov postopoma uresničevalo to, o čemer so sanjali arhitekti in utopisti: mesto Razuma.[61]

Tudi pri nas bi v 19. stoletju lahko našli zglede enega in drugega pristopa. Ne da bi se spuščala v podrobnosti, naj v ponazoritev navedem le nekaj primerov iz Ljubljane. V prvo vrsto smemo šteti popotresno regulacijo vrste ulic na čelu s Špitalsko (Stritarjevo), ki so ji sledile Kolodvorska (M. Pijade), Selenburgova (Titova), Slonova (Čopova) itd. in pa za naša mesta redek primer, preboj čisto nove ulice, ki ni imela predhodnice v komunikaciji »nižjega reda« (obzidni, poljski poti ali stezi in podobno) — to je Miklošičeva ulica, ki so jo trasirali kot novo povezavo mestnega središča pri Tromostovju s kolodvorom. V drugo vrsto pa sodijo pozidave novih predelov mesta, kot so četrti stanovanjskih vil in reprezentančnih stavb v Gradišču in ob novi Krožni ulici, predel na Taboru z vojašnico in s pretežno najemnimi stanovanjskimi hišami, podobno območje med Poljansko in Streliško ulico, že omenjeni bolnišnično-vojaški kompleks ob Zaloški cesti in v manjšem obsegu stanovanjska naselja delavcev za Bežigradom (Hranilniška ulica), v Mostah (Ulica V. Pregarčeve), na Kodeljevem in Koleziji, predvsem pa v Rožni dolini (kolonija delavcev tobačne tovarne in železničarjev).

Že pri obravnavanju prejšnje značilnosti urbanizma, pri njegovem odnosu do prostora kot tabule rase, smo se dotaknili vprašanja urbanističnega načrta kot pripomočka, s katerimi naj bi zamisli načrtovalcev kar najbolje prenesli v realni prostor. Načrt je tako model, pomanjšana idealna resničnost, ki jo je šele treba doseči. Druga vloga načrtov je, da čimbolj natančno posnamejo realni prostor. Za nas, Slovence, je 19. stoletje pomenilo pomembe korak v razvoju kartografije — s franciscejskim katastrom smo dobili prve natančne posnetke celotnega ozemlja. Seveda so katastrske mape služile kot osnova za odmero davkov, hkrati pa danes predstavljajo neprecenljiv dokument za študij poselitve, zgodovine naselij in skupaj s popisom zemljišč tudi gospodarske in socialne zgodovine. Franciscejski kataster je dokaz, da je bilo tudi naše ozemlje vključeno v organizirano državo. Seveda nam že nemški napisi in ponemčeni toponimi povedo, v čigav prid je delovala država.

S franciscejskimi katastrskimi kartami se je tako tudi pri nas pričelo obdobje izpopolnjevanja kartografskih prikazov. — Tako so v 2. polovici 19. stoletja izvedli (delno) reambulacijo franciscejskega katastra, ki je za mnoga naselja še globoko v 20. stoletje ostal edina kartografska podlaga v dovolj velikem merilu.[62] Vrhu tega se za geodetske karte še da-

nes uporablja merilo 1 : 2880, kar je seveda v starih avstrijskih čevljih pomenilo 1 : 100. Prav tako je franciscejski kataster v primerno pomanjšanem merilu služil tudi za avstrijske vojaške, hidrografske, geografske in druge karte in tako posredno omogočil tudi razvoj na teh področjih. Kakšen napredek je bil v kartografiji dosežen s franciscejskim katastrom, postane jasno, če ga primerjamo z ne dosti starejšo, zato pa sila primitivno karto vojaškega okoliša Karlovca iz leta 1813. Karta kot učinkovito orodje kontrole države nad svojim ozemljem je pač zahtevala večjo natančnost in zato uporabo eksaktnih, trigonometričnih postopkov.

Drugo področje, kjer se je v 19. stoletju uveljavila natančnost, je slikovno prikazovanje mest: z nastopom fotografije je bilo tudi mestne podobe težje idealizirati, kot je bilo to v navadi v prejšnjih časih (tako so baročni prikazi Ljubljane pretiravali višino in vitkost cerkvenih zvonikov, pri romantičnih podobah mest so pretirane naravne značilnosti, npr. skalnati hribi in podobno). Ne moremo pa reči, da tudi fotografski prikazi niso delovali idealizirajoče — z izborom motiva, ko je bil upodobljen le najbolj idealen izsek mestne podobe. Tako so mesta večji del prikazana od daleč — iz značilnih panoramskih točk, kjer je mesto delovalo najbolj reprezentativno. Prizorov iz »ljudskih« četrti, kjer bi se videlo življenje, je zelo malo, skoraj nobene upodobitve ni iz revnih delavskih predmestij. Obstaja pa razmeroma veliko upodobitev prvih industrijskih obratov pri nas, čeprav so na slikah »polepšani«, brez delavcev — torej brez ljudi, ki so s svojim delom omogočali sicer cenjeno industrijsko podjetnost.

Tako smo končno prišli do tistega, kar je za sodobni urbanizem najbolj značilno in za kar trdim, da ni iznajdba funkcionalistov 20. stoletja, temveč se je rodilo že v 19. stoletju, skupaj z urbanizmom. (Tvorci modernega funkcionalističnega urbanizma so pač prisegali drugače — da je 19., stoletje obdobje, ki je mestom prineslo največ zla in kaosa in da je šele z urbanizmom, ki je prekinil vse zveze s preteklostjo, mestom zagotovljena svetla prihodnost.) V mislih imam funkcionalno coniranje; to je glavno orožje urbanistov in hkrati učinek urbanističnega načrtovanja. Delitev mesta na cone, torej na teritorialne enote, ki so določene administrativno (z odlokom pristojnega organa oblasti) in ki nimajo dosti skupnega z zgodovinsko utemeljenimi mestnimi četrtmi (med njima pač ni genetične zveze), je bila prvič izvedena pri nemških mestih poznega 19. stoletja. Tako je bil v Frankfurtu /M leta 1891 izdan odlok o coniranju.[63] Toda ker je delitev na ozemljske enote vsakršne vrste značilnost vseh birokratskih ureditev, tega »izuma« nemških urbanistov ni treba upoštevati kot veliko novost. Kjerkoli pa se je coniranje pojavilo kot ukrep oblasti, so bili zanj razlogi podobni. Naglas so govorili o izboljšanem delovanju mesta kot celote, o skrbi za zdravje prebivalstva, o lepoti čistih stanovajskih predelov in zelenja. Dejansko pa je šlo za ukrep, ki je povečal zemljiško rento na določeih lokacijah, tako da je izrinil »moteče« dejavosti in sloje prebivalstva na manj ugodna mesta. Coniranje je kratkomalo v racioalnost zavit izgovor za družbeno — prostorsko segregacijo. So pa segregacijski postopki bili na delu tudi na regionalni ravni: njihov najočitnejši učinek so monofunkcionalna mesta. Med njimi so bila v 19. stoletju najštevilnejša rudarska mesta oziroma mesta, nastala ob industrijskih obratih, in zdraviliški kraji. Prva so sicer že nastala v

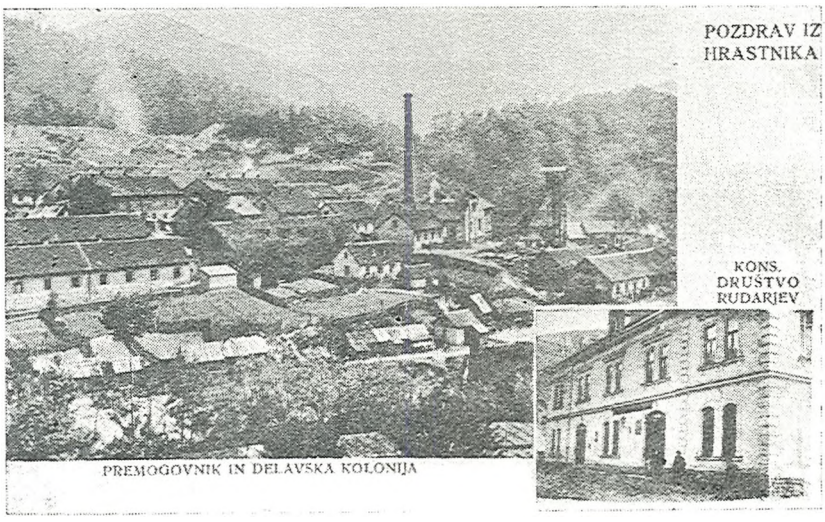

Hrastnik — premogovnik in delavska kolonija, pred 1918

času zgodnjega kapitalizma — spomnimo se naših fužinarskih naselij in rudarske Idrije. V skladu s fevdalnim partikularizmom so imeli takšni kraji — vsaj pomembnejši med njimi, tudi posebne pravice.[64] Ko so v teku 19. stoletja v premogovništvo in rudarstvo vse bolj prodirali kapitalistični odnosi, so tudi stari fužinarski in rudokopni kraji postopoma izgubljali tradicionalne privilegije. Nova rudarska in industrijska naselja so se razvila na območjih agrarne poselitve in niso bila niti vasi niti mesta: kako so trboveljski rudniki požirali kmetije in posestva, je zabeležil Janko Orožen.[65] Na kmečki zemlji so skopali rudniške jaške in postavili naprave; ko so jame opustili, so tukaj odlagali jalovino, nato zopet postavili delavsko naselje, na njegovem mestu kasneje zgradili ulico s stanovanjskimi bloki. Tako se je v dobrih sto letih pokrajina trikrat, štirikrat spremenila. Ker so bila rudarska in industrijska mesta, kot so Jesenice-Javornik, Trbovlje, Hrastnik, Ravne, Prevalje, Štore in še katero, popolnoma brez reprezentativne vloge, (to so bili kraji za proizvodnjo in za stanovanje delavcev,) podobno kot industrijska predmestja niso bili predmet urbanizma. Zato je pri njih stihija prišla še bolj do izraza in se je odkrito kazalo grobo izkoriščanje naravnih virov in delovne sile, ki je niso prikrivali nikakršni regulativni oziroma olepševalni postopki niti navideza filantropija.

Drugi pol segregacije naselij glede na vodilno funkcijo so naselja za oddih. V našem času se je z razvojem množičnega turizma in drugih oblik rekreacije kapitalizirala tudi poraba prostega časa — reprodukcija delovne sile se je vključila v porabniški tok. V 19. stoletju se je ta proces šele začel in sicer tako, da so bili prednosti termalnih kopeli, lepe narave in udobja v hotelih deležni le višji sloji, ki so že tako ali tako uživali sadove tujega dela: toplice in letovišča ob jezerih in morju so postala modni krik družbene smetane. V teh naseljih se je razvil določen slog življenja, ki je združeval tako oblikovanje arhitekturnega ter parkovnega okolja, kakor tudi način oblačenja in obnašanja. Takšna mondena središča so bila na primer Baden-Baden, Vichy, Evian, Karlovy Vary, Spa itd.

Tudi na Slovenskem imamo lep primer zdraviliškega mesta 19. stoletja — Rogaško Slatino.[66] Gradbeni razvoj naselja na podlagi slikovnih virov je natančno obdelal Adolf Režek.[67] Manj je znana zgodovina drugih termalnih in letoviških krajev, ki so se pričeli razvijati za Rogaško Slatino in tudi nikoli niso dosegli njenega ugleda in pomena — kakor na primer Dolenjske Toplice, Dobrna, Laško, med letovišči pa Bled in Portorož (slednja sta v svojih začetkih tudi bila zdravilišči). Pri vseh je naselbinska zasnova v primerjavi z Rogaško Slatino (še bolj pa s tujimi letovišči) skromna, tako da je omejena le na eno ali dve stavbi z obveznim sprehajališčem in parkom. Pa čeprav v še tako skromni obliki, so tudi naša zdraviliška mesta značilen dokument časa, kjer so se uresničevale higienistične zamisli — trenutno še predvsem kot privilegij vladajočega razreda — kjer so pri arhitekturi in parkovnih ureditvah sledili predvsem načelom klasicistične estetike.

Prometno — tehnična revolucija je bila na videz tisti dejavnik, ki naj bi spodbudil uvajanje industrije in s tem povzročal spremembe v družbenih odnosih (in končno v oblikovanju mest in naselij). Da je takšna logika zgrešena, ker vprega voz pred konja, ni treba posebej dokazovati. Kakšna racionalnost je bila na delu, ko se je avstrijska monarhija odločila za gradnjo železnice Dunaj—Trst in kasneje razpletla dokaj gosto železniško mrežo po vseh kronskih deželah (in aneksirani Bosni), postane jasno, če pogledamo zemljevid železniških prog: podobno kot pri absolutističnih prestolnicah avenije, so se tudi tukaj na ravni države vse proge, speljane od najbolj oddaljenih točk (kjer pa so bila pomembna trgovska križišča ali so bili surovinski viri), stikale v dveh središčih: v Budimpešti in na Dunaju. Prestolnici dualistične države sta s pomočjo železniških zvez vsrkavali iz podrejenih dežel materialne dobrine, v zameno pa sta dajali vojaški in policijski nadzor. Glavna vloga železnice je bila torej v tem, da je ozemlje države približala prestolnici, da je omogočila njegovo ekonomsko izkoriščanje in vojaško nadziranje. Po isti poti pa so potovale tudi luksuzne kompozicije s petičnimi potniki, ki jim je nova tehnološka iznajdba olajšala potovanja v evropska mondena središča. Tako je poleg gospodarske in strateške vloge železnica v svojih začetkih imela tudi močan prestižen značaj in je pomenila simbol napredka. Res je tudi, da so po zgraditvi železnice nekateri kraji ob njej (predvsem Ljubljana, Maribor in Celje) doživeli hitrejšo rast industrije, ker je bila lokacija ob železnici za kapital ugodnejša. Vendar večina naših mest zaradi železnic ni prav nič bolje napredovala, tako kot Ptuj, Novo mesto, Metlika, Kočevje, Postojna, Ilirska Bistrica, in so se prednosti ugodnih prometnih zvez pokazale šele v našem času.

Posebno uprašanje je, kako so železniške naprave vplivale na same mestne aglomeracije. Ko so železnice načrtovali, so tire speljali zunaj pozidanih območij, pa tudi železniške postaje so postavili zunaj mest. Kjub temu,

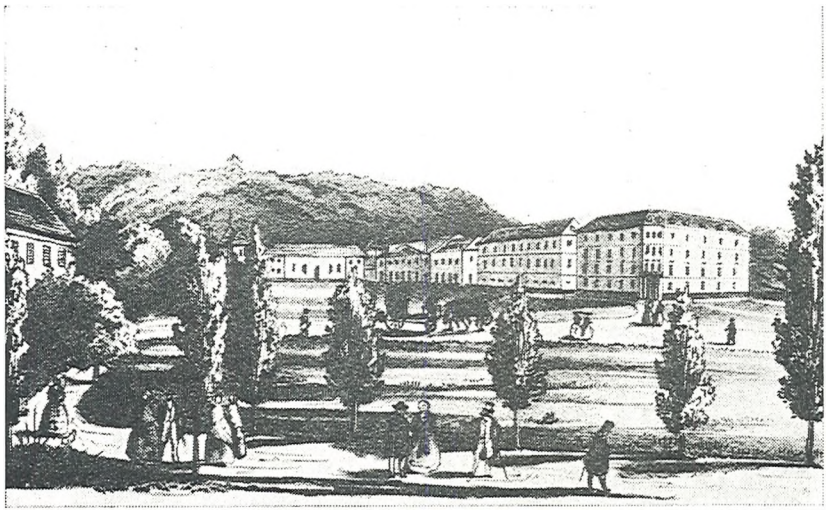

Rogaška Slatina, okrog leta 1850

da je šlo na videz za običajen tehnični problem trasiranja proge in lokacij postaj, so te odločitve imele globoke posledice na prostorsko rast mest. Bolj v pozitivnem smislu je učinkovala lokacija postaje: v večini mest se je trgovsko in poslovno središče preselilo v nove predele v njeni bližini — tako v Ljubljani, Mariboru, Celju, Celovcu. V prvem obdobju, ko so bile železnice še prevozno sredstvo premožnejših, so bile tudi četrti ob postaji med najelegantnejšimi v mestu. Postopoma pa so se spreminjale v predele, kjer so se zbirali ljudje z dna — kriminalci, prostitutke, homoseksualci. Če je takšno propadanje predelov ob postajah značilno za velemesta, imajo nekaj velemestnega duha tudi Trst, Ljubljana in Maribor. V mestih, kjer so železniške postaje bolj od rok (kot na primer v Kranju, Škofji Loki, Novem mestu, Ptuju in še kje), se centralne dejavnosti niso selile v smeri proti kolodvoru. Drugi, bolj negativen učinek gradnje železnic je v mestih bil, da ob tem, ko se je mestno ozemlje širilo, železniške proge postale težko premostljiva ovira in še danes delijo mesta na med seboj slabo povezane dele. Tako stanje je v Mariboru (odrezan del Tabora, Studenci, Tezno, Orešje), v Ljubljani (Bežigrad in Šiška med seboj in od mestnega središča), v Celju (severni del mesta od središča) itd.

Na splošno je bilo trasiranje železnic prvi jasen primer, kako parcialno načrtovanje, kjer niso upoštevani vsi vidiki prostorske zasnove, slabo vpliva na kasnejši razvoj. Podobno so načrtovali tudi ulice in ceste: njihova izgradnja se je ravnala le po enem načelu: po načelu ekonomike prometa (predvsem prometne prepustnosti, pa tudi po stroških gradnje in vzdrževanja). V tem je 20. stoletje nadaljevalo tradicijo 19. stoletja: ceste, ulice, mostove so gradili po načrtih inženirjev centralnih gradbenih uradov, oblikovalska načela so upoštevali le izjemoma (tako na primer pri nekdanji Bleiweisovi cesti, za katero je osnovno zamisel prispeval Fabiani).

O vprašanjih stanovanjske gradnje smo že nekaj zapisali. Najvažnejši premik na tem področju se je zgodil, ko se je spremenil prevladujoči način proizvodnje v mestih: ljudje se namreč niso več ukvarjali pretežno s trgovino in obrtjo, temveč so se uveljavile oblike dela zunaj doma (v manufakturi, tovarni, v kapitalistovem podjetju takšne ali drugačne branže). Prav ta prostorska delitev dela in bivanja je povzročila, da je stara meščanska hiša, kjer so bili nekoč pod eno streho združeni bivalni in delovni prostori, zgubila svoj pomen. Namesto nje so se pojavile nove oblike stavb, ki so služile zgolj stanovanjem, njihovo tipologijo pa niso več določale krajevne posebnosti (izročilo, gradiva, podnebje, itd.) in poklic prebivalcev (hiše obrtnikov, trgovcev, gostilničarjev), temveč predvsem njihov družbeni položaj. Ne le, da so se stavbe predstavnikov vladajočega razreda razlikovale od ostalih, tudi locirane so bile v posebnih bogataških četrtih, kjer so bili uresničeni ideali lepega in zdravega mesta, kot na primer ideje o vrtnem mestu[68] ali Richardsonova Hygeia. Prostorska delitev mesta na področja za delo in na stanovanjske četrti se je tako uresničevala še na socialni osnovi: ugodnejše lokacije so bile prihranjene za višje sloje in za centralne dejavnosti, na slabših je bila nameščena industrija in v njeni bližini delavske četrti. Izkoriščani pa niso le bivali v slabših razmerah, temveč so se lastniki stanovanj okoriščali tudi na račun najemnin. V primerih pa, kjer so bodisi kapitalisti sami (kot Krupp v Nemčiji) ali s pomočjo države (kot v Mulhousu v Alzaciji)

omogočali delavcem, da z odplačevanjem posojil v določenem času postanejo lastniki svojih domov, so delavce tako vezali na tovarno in jih s tem, ko so prišli do lastnine, na zunaj pomeščanili.

Tudi v naših industrijskih mestih ni bilo nič drugače, le da se kapital še ni dosti organiziral, da bi omilil slabe stanovanjske razmere delavcev. Tako je v obravnavanem obdobju veliko delavskih družin stanovalo v samih mestih, seveda v slabših podstrešnih, kletnih in dvoriščnih prostorih ali pa v starih, za boljša stanovanja neprimernih hišah, ki so jih spremenili v stanovanjske kasarne. V »divjih« delavskih naseljih v predmestjih so si ljudje sami postavljali hišice, razume se, da izredno skromne in majhne.[69] Nastale pa so tudi maloštevilne in tudi po obsegu majhne delavske kolonije, sezidane načrtno, to se pravi na pobudo delodajalcev in seveda z najemniškimi stanovanji.[70] Tako so že v 19. stoletju bili položeni temeljni kamni tega, kar danes imenujemo stanovanjska gradnja, le da so danes namesto stanovanjskih kasarn običajni stanovanjski bloki, divja naselja sedaj imenujemo črne gradnje, pomalomeščanjenje delavskega razreda (in vse bolj tudi kmetov) pa je pripeljalo do brezkončne enolične suburbije, pozidane z množico zasebnih stanovanjskih hiš.

Rekli smo že, kako je bil v 19. stoletju še ohranjen star srednjeveški način ozelenitve mesta, kjer je k vsaki meščanski hiši, na ozadju lamelaste parcele, sodil tudi vrt. Poleg tega so imeli meščani obdelovalno zemljo tudi zunaj mestnega obzidja, v mestnem pomeriju, kjer so bili večji vrtovi, njive in na pobočjih gričev tudi vinogradi. Zanimivo bi bilo na enem ali dveh značilnih primerih preveriti, kako je meščanska obdelovalna zemlja prehajala v roke večjih zemljiških lastnikov po eni strani, po drugi pa se drobila na manjše parcele. Že od srednjega veka sem so v okolici mest obstajali tudi večji kompleksi dominikalne zemlje, na kateri so v obdobju baroka nastajale tudi urejene parkovne kompozicije.

Načelno naj bi v 19. stoletju vzporedno z ukinjanjem fevdalnih privilegijev tudi parki plemiških palač in vrtovi samostanov prehajali v javno rabo — tako kot po francoski revoluciji pariške Tuilerije in Luksemburški vrt ali Hyde Park in Regent's park v Londonu. Pri nas se je fevdalna zemljiška lastnina obdržala do revolucionarnega leta 1848, pa tudi potem so fevdalci večinoma obdržali svoje statusne simbole — graščine in parke. Le v nekaj primerih so nekdanji plemiški parki postali odprti za javnost. Ni naključje, da je bil prav Žiga Zois prvi, ki je za javnost odprl svoje vrtove v ljubljanskem predmestju Gradišče.[71] Najlepši primer pa je vsekakor ljubljanski Tivoli kot največji javni park preteklega stoletja pri nas, katerega sodobna zgodovina se je začela s Francozi v času, ko je bila Ljubljana prestolnica Ilirskih provinc, prvi del današnjega Tivolija, ki je sodil pod podturnsko graščino, pa je postal last mestne občine in s tem javni park leta 1860.[72] Druga ljubljanska znamenitost je bil park Zvezda, za katerega »zasluge« si delita Jožef II., ko je razpustil kapucinjski samostan v Ljubljani, in kongres svete alianse, kateremu v čast so iz samostanskega vrta naredili park. Med ostalimi mesti sta še edino Maribor in Celovec imela javne parke. V Celovcu so že leta 1850 uredili sprehajalne steze na božjepotnem Kreutzberglu.[73] Mariborčani pa so iz nekdanjega graščinskega vrta postopoma uredili mestni park (tako so leta 1889 zasadili njegov zahodni del).

Druga pomembna novost v zeleni zasnovi naših mest so bili cestni in ulični drevoredi. Že za Marije Terezije so ob glavnih cestnih vpadnicah v mesta zasajali kostanje in to v Ljubljani ob Dunajski in Celovški cesti in še kje. Topolov drevored z Marofa do Vrat so v Novem mestu menda zasadili Francozi, kasneje so topole nadomestili s kostanji. V drugi polovici stoletja so drevoredi na ulicah postali velika moda in vsako kolikor toliko spodobno mesto jih je imelo. V celinskih mestih so bila to kostanjeva drevesa, v primorskih pa pinije, akacije in podobno. Na drevorede v mestih bi lahko gledali le kot na bolj ali manj modno posnemanje francoskih ozelenjenih bulvarjev, če ne bi bili še nekaj več — z njimi se je pri gradnji mest pričela uveljavljati miselnost: sonce — zelenje — zrak. To je v skrajni posledici povzročilo preobrat v zasnovi starih mest: v celoti se je zidava zgoščevala predvsem na račun pozidanja zasebnih vrtov v notranjščinah otokov, navzven pa so mestni načrtovalci »človekoljubno« zasajali drevje po ulicah. Tako je košček narave, ki ga je predstavljal vrt in ki je bil zasebna dobrina, del stanovanja, bil odpravljen, v zameno pa so ljudje »pridobili« zelenje na ulici in v javnem parku.

Področja za delo so bila v naših mestih preteklega stoletja dvojnega značaja: bodisi so bila to območja z delavnicami, manufakturami, skladišči, industrijskimi obrati bodisi območja z, danes bi dejali, centralnimi dejavnostmi. Rekli smo že, da so se pri manjših mestih različne dejavnosti prostorsko še prepletale, le pri večjih mestih so se proizvodni predeli ločili od ostalih delov mesta. Delitev je bila najbolj izrazita v Trstu, kjer je ob

Meljskem zalivu, na južnem obrobju mesta, zrasla prava industrijska cona, katere jedro je tvoril Arzenal Avstrijskega Lloyda, zgrajen l. 1852. V ostalih industrijskih mestih lokacija industrije govori o vsakokratni meji, do koder je v tistem času segalo mesto — še več: označuje tudi začetke implicitnega coniranja, kot nam kaže primer Maribora. Njegovi mlini in pivovarne so še stali na levem bregu Drave, ob starem mestu, medtem ko so železniške delavnice kot prvi veliki obrat v mestu postavili na desnem bregu, ob koroški železniški postaji, s čimer je bil zapečaten industrijsko-delavski značaj tega dela mesta.

Če so se na obodu mesta 19. stoletja nizale grde in umazane industrijske cone in »represivni« predeli z bolnišnicami, vojašnicami, zapori, oziroma je mesto prehajalo v predmestja in kmečko okolico, se je v ožjih mestnih središčih osredotočilo tisto, kar je mestom v očeh sodobnikov dajalo poseben značaj: javne stavbe. Naše tradicionalno mesto ni poznalo javnih stavb, če izvzamemo komun ali mestno hišo in sedež mestnega gospodarstva. Zato pa se je mestno življenje odvijalo na trgih in ulicah. V birokratskem mestu 19. stoletja so »središča« mestnega življenja postali vsakršni uradi, meščanstvo, ki se je utrjevalo na oblasti, pa je svoj status potrjevalo z vrsto kulturnih ustanov. Če prištejemo med javne stavbe še šole in železniške postaje (za katere smo že rekli, da so bile v tem času še shajališče petičnežev[74]), smo že našteli vse vrste novih reprezentativnih gradbenih nalog.[75] Sele z njimi sta prišla do izraza »prava« arhitektura in urbanizem — in šele tukaj bi morali začeti pisati to, kar naj bi po mnenju mnogih bil »urbanizem 19. stoletja«.

Naj zaključim: urbanizem 19. stoletja na Slovenskem pomeni študijsko temo, ki bi jo veljalo podbrobneje obdelati. Njen obseg in načelno problematiko je, upam, pojasnil pričujoči zapis. Vsekakor ni moj namen pisati zgodovine zato, da bi odkrili načela, po katerih se je ravnala gradnja mest preteklega stoletja; pa naj bodo to (moralno) estetske norme ali (ekonomsko-tehnične) funkcionalne zahteve. Prav tako ne nameravam iskati napak 19. stoletja, ki naj bi se razrastle v krizo sodobnih mest s pojavi prenaseljenosti, socialnega in fizičnega propadanja mestnega okolja, stihijske rasti, kar vse naj bi s pametnim urbanističnim načrtovanjem odpravili ali vsaj omilili. Trdim, da je sodobni urbanizem zakoreninjen v 19. stoletju bolj, kot smo navadno pripravljeni priznati. Njegovo genetično zvezo z racionalnimi začetki arhitekture in urbanizma s preloma stoletja, torej s tem, kar so prispevali h gradnji naših mest Fabiani, Jager, Plečnik in kasneje Vurnik, so tako arhitekti sami kakor tudi različni pisci o arhitekturi vedno poudarjali.[76] Vsi skupaj pa raje pozabljamo, da so prvi slovenski arhitekti — urbanisti delovali z istih idejnih pozicij kakor tuja regulativa in zato se njihove rešitve niso razlikovale od tega, kar so pri nas delali tujci. Osnovna naloga študija urbanizma v preteklem stoletju bi torej bila, razčleniti okoliščine, v katerih se je urbanizem pojavil, in hkrati pokazati tudi na manj svetlo plat njegove zgodovine.

OPOMBE

1. Idelfonso Cerdá: Teoria General de la Urbanizacion, Madrid 1863. — *2.* Pri nas je izraz »regulacija« prevladoval vse do konca 40. let. Uporabljal ga je gradbeni zakon iz l. 1931, l. 1940 je bil veliki natečaj za regulacijo Ljubljane, v Mariboru so v poznih 40. letih izdelali vodilni regulacijski načrt. Šele temeljna uredba o generalnem urbanističnem planu (Ur. l. FLRJ 1949 /78) je pravno označila prevlado izraza urbanizem. — *3.* Vse to obširno analizira Braco Rotar v svoji knjigi Pomeni prostora, Delavska enotnost Ljubljana 1981. — *4.* Dejstvo je, da še danes ne moremo govoriti o enotni urbanistični stroki ali o usklajeni urbanistični politiki, urbanizem je pač konglomerat raznovrstnih, zgodovinsko različno določenih prvin. — *5.* Po svoje so že prostourbanistične teorije 19. stoletja (kot so zamisli idealnega mesta utopičnih socialistov in higienistov, Sittejeva vizija oblikovanja mest, Howardova ideja vrtnega mesta itd.), same v sebi zaključene miselne celote, saj temelje na enem samem, izbranem načelu, ki ga lahko reduciramo na pojem Razuma. Niso pa sintetične (kar ni niti corbusianska urbanistična doktrina), saj dosegajo enotnost tako, da večino elementov mestne zidave enostavno zamolčijo in gradijo na eni sami postavki, na racionalnosti. Tako tudi ne problematizirajo svojih izhodišč, kar lahko pripišemo edino zgodovinsko-kritičnim usmeritvam zadnjega časa — cf. R. Jakhel: Referat na »Ziherlovih dnevih 1981«, (tipkopis), Ljubljana 1981, str. 9—11). — *6.* Analizo pojma urbanisti kot napačne zavesti je prispeval Rudi Jakhel v knjigi Iluzija in resničnost urbanih središč, Cankarjeva založba, Ljubljana 1979. — *7.* Izčrpna bibliografija do leta 1973 je podana v raziskovalni nalogi Inštituta za geografijo Univerze v Ljubljani Industrializacija Slovenije — II. bibliografija o industriji na ozemlju Slovenije (sestavil Marjan Ravbar ob sodelovanju Igorja Vrišerja), (tipkopis Ljubljana 1973.). — *8.* Jugoslovenski istorijski časopis, 1937, str. 246. — *9.* DZS, Ljubljana 1966. — *10.* Kronika. 1981, št. 2, str. 91—95. — *11.* Državni organi na ravni okrožij in dežel so že v času Marije Terezije bili pristojni za mnoge zadeve, s katerimi so nadzorovali tako zemljiška gospostva, kakor tudi organe mestne

uprave, ki so imeli značaj lokalnih, na starih fevdalnih privilegijih temelječih institucij. — *12.* O takšnih odlokih iz let 1784 in 1785 za Kranj in Škofjo Loko govorita Žontar in Blaznik v Zgodovini mesta Kranja (Muzejsko društvo za Slovenijo, Ljubljana 1939, str. 239) oziroma v Škofji Loki in loškem gospostvu (Muzejsko društvo, Škofja Loka 1973, str. 367), za Celje pa naj bi bil odlok izdan leta 1787 oziroma 1788 — glej Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice, Celjski zbornik (posebna izdaja), Celje 1971, str. 344. — *13.* Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda, V., Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974 str. 80—81. — *14.* Edina izjema so bila deželna glavna mesta, ki so imela več kompetenc pri vodenju upravnih in finančnih poslov. Cf. J. Žontar, op. cit., str. 94. — *15.* Gestrin — Melik, op. cit., str. 120. — *16.* Marjan Drnovšek: Ljubljanski mestni statuti 1850—1934, Kronika, 1981, št. 2, str. 129. — *17.* Za Celovec, ki je bil mesto koroških deželnih stanov, in Gradec, deželno prestolnico Štajerske, dekret očitno ni veljal, saj so obzidja teh mest podrli šele Francozi. Cf. Theodor Melicher: Die Städtebauliche Entwicklung im Bereich der ehemaligen Befestungsanlagen, gezeight an der 6 grösten österreichen Städten — Graz, Klagenfurt, Salzburg, Wien, Innsbruck und Linz zwischen 1800 und 1900, (tipkopis) Tehnična visoka šola, Dunaj 1965, str. 125. — *18.* Tako so na primer prodali obrambne stolpe v Novem mestu, Celju, Mariboru, in še kje. — *19.* Statistični podatki o gibanju števila prebivalcev na slovenskem ozemlju so obdelani v poglavju Populacija in agrarno prebivalstvo od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne (B. Grafenauer), Zgodovina agrarnih panog, I., DZS, Ljubljana 1970 (še posebej zgovorna je tabela na s. 103). — *20.* Prav izbiranje nabornikov je bil tisti mehanizem, ki je v drugi polovici 18. stoletja utiral pot državno-upravni organizaciji slovenskih dežel. — *21.* Kako je potekalo novačenje za avstrijsko mornarico, je podrobno opisal Pahor (cf. Miroslav Pahor: Slovenski cestni križ kot faktor rekrutiranja pomorskega kadra v naših deželah, Slovensko morje in zaledje, letnik 2-3, Lipa, Koper 1979, str. 135—208.) Večina slovenskih mornarjev je bila doma iz območij, kjer so sekali in tovorili les za ladjedelništvo. Torej so naše fante nabirali podobno, kot so izkoriščali naravne vire. Pahor daje pojavu pozitiven predznak, saj s tem dokazuje, da smo Slovenci tradicionalno narod pomorščakov. — *22.* O starih lokacijah industrije, povezanih z izrabo vode, govori razprava Alberta Strune: Vodni pogoni na Slovenskem, Tehnični muzej Slovenije Ljubljana 1955. — *23.* Takšne podatke o porastu števila prebivalcev v večjih slovenskih mestih v obdobju na prelomu 18. in 19. stoletja navaja Grafenauer, op. cit., str. 73—74. — *24.* Seveda ne mislim, da je samo logika tehničnega razvoja pospešila industrializacijo in rast mest, temveč da je kapital v svoji ekspanzionistični težnji izboljševal komunikacije in tehnološke osnove proizvodnje in si s tem ustvarjal ugodnejše možnosti za razvoj. — *25.* Cf. J. Fischer: Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, (tipkopis) Ljubljana 1978 str. 44—60. — *26.* Izdelal ga je Viktor pl. Thomka. — *27.* Vrste fizičnih urbanih elementov v Celju smo podrobno proučili v raziskovalni nalogi Metoda morfološke analize mestnega prostora, (tipkopis), UI SRS, Ljubljana 1979. — *28.* Sviluppo della città e movimento operario tra la fine dele ottocento e il principio del novecento a Trieste, Trst 1979, glej tudi recenzijo B. Gombača v Kroniki, 1980, št. 3, str. 237—238. — *29.* Vprašanje urbanistične in gradbene zakonodaje je tema, ki bi jo veljalo posebej obdelati. Res je, da so do 1930. leta to področje urejali stavbni redi s konca 18. stoletja ali iz prve polovice 19. stoletja. Pri stavbnih redih se je ohranil spomin na nekdanjo mestno avtonomijo — podobno kot srednjeveški statuti so se tudi stavbni redi posamičnih mest razlikovali med seboj in tako je vsako mesto imelo posebne, v podrobnostih različne gradbene predpise. Kot je mestna uprava postopoma prehajala v roke absolutistične države, so tudi stavbne rede sprejemali državni upravni organi. Tako je Trst dobil od guvernerja potrjene požarnovarnostne predpise že leta 1754, splošne gradbene predpise leta 1789. Glej Gabriella Bucco; Novi studi sui Borghi Storici di Trieste, Piano particolareggiato della zona Al — Centro storico di Trieste, (tipkopis), Trst 1977. Pregled ljubljanskih stavbnih redov je podal Vlado Valenčič v Kroniki, 1967, št. 1, str. 35—45. — *30.* Jakhel (op. cit.) je to dokazal za področje planske prenove mestnih središč, vendar ugotovitev velja za vse urbanistične posege. — *31.* The Intelectual versus the City, Harvard Un. Press, Cambridge Mass, 1962. — *32.* Tako je v Martinu Krpanu Levstik uporabil motiv z zagovednim kmetom, ki pride na Dunaj in debelo gleda cesarsko palačo, kjer je »čudno lepo, še lepše kakor v cerkvi« in ki se v mestu ne znajde, ker je »mesto veliko, hiš je, kolikor jih nisem še videl... ako ravno sem že v Reki bil, tudi v Kopru, na Vrhniki in v Ljubljani, ali tolikih ulic ni nikjer«. V zgodbi je prikazano dialektično nasprotje med vladarjem in podložnikom, kjer slednji vladarju pomaga ohraniti njegov vladarski položaj, za nagrado pa dobi drobtinico — vladar prekliče že prej dano samovoljno prepoved tovorjenja angleške soli. — *33.* S Ciklamnom, Agitatorjem in Jano gospodo je Kersnik prvi, ki je resneje obdelal tematiko slovenskega malomeščanstva, predvsem v njeni narodnostno-politični razsežnosti. — *34.* Uvodno poglavje v Cvetje v jeseni je sploh edini, čeprav idealizirani opis sodobnega meščanskega vzdušja pri naših realistih. — *35.* Grafenauer, op. cit., str. 74. — *36.* Gestrin — Melik, op. cit., str. 238—39. Tako je bil Trst pred prvo svetovno vojno največje slovensko mesto — Ljubljana z okolico je tedaj štela nekaj nad 50.000 ljudi. — *37.* Izidor Cankar — Obiski, Leposlovje — eseji — Kritika, Slovenska matica, Ljubljana 1968, str. 149. — *38.* Na Primorskem je bil kamen seveda že od nekdaj glavno gradivo, na Gorenj-

skem pa so bile stanovanjske hiše večinoma že pred 19. stoletjem zidane, kar izpričuje trdnejši gmotni položaj gorenjskega kmeta. Tako kakor na Gorenjskem so tudi drugje gospodarska poslopja pravzaprav do današnjih dni ostala večjidel lesena. — *39.* Kako je zasnova trgovsko-industrijske naselbine, ki jo je ob starem Trstu v letih 1719—23 pričela graditi Orientalna kompanija, vplivala na kasnejši razvoj klasicističnega mesta, je analiziral Luciano Semerani s sodelavci v knjigi Gli elementi della citta e lo sviluppo di Trieste nei secoli XVIII e XIX, Dedalo libri, Bari 1969. — 40. Izraz je uporabil Jože Gregorič, ko je opisoval oblikovne lastnosti tradicionalnih mest. (Slovenska mesta in trgi, I., Kronika slovenskih mest, 1940, št. 4, str. 193—205). — *41.* Edino ljubljanske hiše ob Mestnem in Starem trgu skorajda niso poznale vrtov, pač zaradi ozkega prostora med Grajskim hribom in Ljubljanico. — *42.* Seveda propadanje gradov na višinah ni bilo značilno le za mesta, ampak za gradove nasploh. — *43.* Kljub temu je bil vpliv cerkve na družbo zelo močan. Čeprav je bilo šolstvo laizirano, so duhovniki-kateheti igrali največjo vlogo v vzgojnem procesu. Na podeželju so bili učitelji še bolj odvisni od cerkvenih oblasti. Na splošno gledano, je država prevzela »javni« del indoktrinacije prebivalstva (z institucijami šolstva, sodstva, zdravstva itd.), medtem ko je cerkev usmerila svoje delovanje bolj na polje zasebnega, družinskega življenja. Da se ni nikdar odrekla vzvodom oblasti, je postalo jasno, če ne prej pa ob koncu 70. let, ko se je klerikalizem vse bolj vpletal v politično življenje. — *44.* Cf. Damjan Prelovšek: Ljubljanska arhitektura v prvi polovici 19. stoletja, Sinteza, št. 36—37, 1976, str. 50—51. — *45.* Tako so večinoma vsi stavbni redi vsebovali tudi odločbo, ki je prepovedovala zidanje pritličnih hiš v strogem središču mest. — *46.* V Ljubljani je gradbena, gasilna in olepševalna komisija delovala že od l. 1798 dalje (op. cit., str. 48), v Celju pa od 80. leta 19. stoletja dalje (Peter Povh: Arhitektura 19. stoletja v Celju, ZUZ, n. v. IX. 1972, str. 83. — *47.* Seveda so bile tudi v ruralnih okoljih »boljše« hiše (kot so gostilne, trgovine, pošte) — zidane po mestno. — 48. Ljubljana po potresu, 1910, str. 95. — *49.* Remy Butler — Patrice Noissette: De la cité ouvrière au grand ensemble, F. Maspero, Pariz 1967, zlasti str. 99—129. — *50.* Da gre pri teh izrazih za dele biologistične analogije, ki mesto enači z organizmom in ki je nastala prav v 19. stoletju, je popolnoma jasno. — *51.* Seveda ta trditev velja predvsem za prestolnice, ki so vodile v arhitekturnih slogih in narekovale arhitekturni okus dobe. V provincialnih okoljih so mesta še vedno nastajala bolj po starem — na spontan način. — *52.* Cf Rosella Fabiani: Pietro Nobile e la chiesa di s. Antonio Nuovo, Archeografo Triestino, IV., 1980, vol. XI. — *53.* Glede krašenja fasad Prelovšek za prvo polovico stoletja ugotavlja, da je bilo precej omejeno zaradi instrukcije Franca II. iz leta 1820, da naj pri javnih stavbah opustijo ves nepotreben okras. Cf. op. cit., str. 48.— *54.* Novomeško olepševalno društvo je bilo utanovljeno leto pred koncem stoletja. — *55.* Kaj vse je sodilo v pristojnost mestne občine, nam kaže že omenjena publikacija, ki jo je izdal ljubljanski občinski svet leta 1910 (Ljubljana po potresu): poleg magistrata in njegovih uradov še policija, oskrbovanje ubožcev, posredovanje dela, gradnja vojašnic, šol, kanalizacije, vodovoda, klavnic, tržnice, elektrarne, regulacija mesta, mestni nasadi, mestni arhiv in podobno. Vendar ne smemo pozabiti, da je bila Ljubljana v skladu z upravnimi reformami pomarčne dobe mesto z lastnim statutom in je kot taka imela večje pristojnosti od običajnih mest. — *56.* Kot značilen primer takšne miselnosti navajam citat iz zgoraj omenjene knjižice (str. 101) »Napram pretečim epidemijam so se sestavile posebne zdravstvene komisije. Te komisije so pregledovale predvsem hiše, namenjene za prenočišča tujcem, potem gostilne in so obhodile vse dele mesta. Povsod, kjer so se pokazali zdravstveni nedostatki ... so naročale odpravo vseh nerednosti in so dosegle marsikatero asanacijo. Z javnim zdravstvom v najožji zvezi je tudi odprava pocestnega vlačugarstva ... uvedlo se je najstrožje nadziranje in kaznovanje, kar je imelo za zdravstvo in varnost mesta ugoden vpliv.« — *57.* B. Rotar, op. cit., predvsem str. 150 do 166. — *58.* Takšno vlogo so imeli srednjeveški načrti samostanov, cerkva in drugih pomembnih gradbenih podvigov. — *59.* Marc-Antoine Laguier: Essai sur l'architecture, Paris, 1755, povzato po: Jaques Lucan: Stratégies sur la ville, construire en quartiers inciens, Centre d'Etudes et de Recherches Architecturales, Pariz 1980, str. 21. — *60.* Tako ni nič čudnega, če so prav zapori in idealna mesta utopičnih socialistov najčistejši primeri racionalizma 18. in 19. stoletja — pri njih je izhodiščni motiv, kako najbolj učinkovito moralizirati ljudi. Cf. Jaques-Alain Miller: Desportizem Koristnega, Problemi — Razprave, št. 209—211. 1981, str. 17—35; in Michel Foucault: Surveiller et punir, Ed. Gallimard, Pariz 1975. — *61.* Ledouxovo naselje Chaux s tovarno za predelavo soli je tako prva (resda le delno) uresničena zamisel idealnega mesta in ima vse značilnosti sodobnega urbanizma — temelji na redu (geometriji), do realnega prostora nima nobenega odnosa (ga zanikuje), zato je njen referent abstraktni prostor načrta, temelji na prostorski in socialni segregaciji (čeprav je tukaj zaradi majhnih razmerij tudi manj izrazita) — in kot smo že dejali — uresničen je le torzo arhitektove zamisli. Edini pomembnejši razloček pa je v tem, da je pri Ledouxu proizvodni del poudarjen — postavljen je v središče kroga, medtem ko je pri sodobnih urbanističnih izvedbah pomaknjen na obrobje mesta, neoblikovan, zakrit. — *62.* Tako je na primer Novo mesto, ki ga ni mogoče prištevati med nepomembna naselja, dobilo novo karto v merilu 1 : 5000 šele leta 1962. — *63.* Cf. J. R. Mullin: American Perceptions of German City Planning at the Turn of the Century, Urbanism Past and Present, Department of History, Milwaukee, Wiscounsin, str. 322—25) 1976/77, št. 3, str. 9. — *64.* Tako na primer Blaznik (Škofja Loka in loško gospostvo, str. 322—25) opisuje socialni razvoj

Železnikov, ki se je razlikoval tako od podeželskega kakor od mestnega. — *65.* Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, ObLO, Trbovlje 1958. — *66.* Bolje rečeno: smo imeli, ker je od prvotne zasnove ostalo bore malo. — *67.* Rogaška Slatina na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih, Zdraviliški svet Rogaška Slatina 1964. — *68.* Howardova zamisel je bila, da bi v vrtnem mestu prebivali predvsem predstavniki srednjega in nižjega razreda, že v Letchworthu in Welwynu pa je stanovalo bore malo delavcev. Vrtna mesta po Evropi pa so skoraj v celoti le vilski četrti premožnih. — *69.* Tako so v mariborskih predmestjih še po drugi vojni postavljali butance — to je hiše iz zbitega blata. — *70.* Prvi primer zadružne stanovanjske gradnje s postopnim odplačevanjem glavnice je bila kolonija ob Hranilniški ulici za ljubljanskim Bežigradom, zgrajena med leti 1887 in 1907. — *71.* Po njegovi smrti je park spet postal zaprt za javnost. — *72.* Cf. Majda Smole: Graščine na nekdanjem Kranjskem, DZS, Ljubljana 1982, str. 366. — *73.* Park na Kreutzberglu so ustanovili zato, da bi počastili cesarja Franca Jožefa, ki je tega leta obiskal Čelovec. Cf. Th. Melicher, op. cit., str. 152. — *74.* Tako se je dunajska noblesa vozila na oddih v Benetke, v Opatijo in v druga moderna letovišča preko naših krajev. Ko je zaslovela Postojnska jama, so se petični turisti na vožnji skozi Postojno ustavljali in tako so leta 1877 zgradili prvi hotel na Kranjskem, ki je bil postavljen prav v te namene — hotel Althoff. — *75.* Trst je bil tudi v tem pogledu izjema, saj v njem najdemo celo pahljačo gradbenih nalog, značilnih za velika evropska mesta: banke, zavarovalnice, borzo, veletrgovine, cerkve različnih veroizpovedi itd. — *76.* Zadnji v tej vrsti je članek Edvarda Ravnikarja Urbanistična misel v Sloveniji od leta 1800. Kronika 1981, št. 2, 167—171.

ODNOS DEŽELNOZBORSKE VEČINE SLS DO POGLAVITNIH GOSPODARSKIH VPRAŠANJ KRANJSKE V LETIH 1908—1914

DAMIJAN GUŠTIN

S kompromisnim dogovorom treh, v deželnem zboru zastopanih strank 19. junija 1908 o volilni reformi za kranjski deželni zbor je Slovenska ljudska stranka dosegla pričakovano večino, kar so volitve decembra istega leta le še potrdile.[1] S 26 poslanci od 49 voljenih in virilistom — knezoškofom ljubljanskim J. B. Jegličem — se je lahko nemoteno posvetila uresničevanju svojega programa, kot ga je postavil že II. katoliški shod, natančneje pa je formuliral bodoča težišča dela v deželi Evgen Lampe.[2] Osrednja točka programa je bilo delo za »kmečki stan«, skrb za kmetov položaj, združevanje v zadruge, izboljšave zemlje in živinoreje, gradnja cest in vodovodov, za kmeta ugodnejša zakonodaja.

»Napočila je nova doba, doba pozitivnega dela,« pravi pisec brošure Velik moment.[3] Strankini aktivisti ne smejo zaspati na lovorikah, temveč morajo delati, boriti se za ohranitev starih in osvojitev novih pozicij. Nikoli več dopustiti, da stranko spravijo z oblasti. Osnovna pa je organizacija, ki jo je treba izpeljati do zadnje vasi, na osnovi župnij v različnih društvih in družbah. »Vse organizirati, se pravi vse rešiti, nič organizirati, se pravi vse zgubiti.«[4] Pregled napredka naj dajejo katoliški shodi.

Absolutna večina v deželnem zboru je omogočila SLS obširno dejavnost, ki je segala na skoraj vsa področja v pristojnosti »deželne avtonomije«. Glede na prejšnje obdobje liberalno-nemške deželnozborske večine pomeni to bistveno drugačno usmeritev, kajti ta koalicija je bila nedelavna spričo nujnih kompromisov in obstrukcije SLS, razlikovala pa se je tudi po svojih gospodarskih izhodiščih.

I.

Do 1908 je bila večina kmetov na Slovenskem, zlasti pa na Kranjskem, zajeta v zadružno organizacijo pod okriljem SLS, ki ji je postavil temelje dr. Janez Ev. Krek v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Ta je zadruge tudi povezal v močno »Zadružno zvezo«, ki je omogočila obstoj šibkejših članic.[5] Konec leta 1910 je bilo včlanjenih v njej okrog 300 zadrug s 57.000 člani, vendar je število še raslo. Aprila 1912 je imela »Zadružna zveza« že 642 članic, od tega nad polovico na Kranjskem.[6]

Šibka točka zadružne organizacije je bilo pomanjkanje sposobnih vodstvenih kadrov. SLS si je dolgo prizadevala za ustanovitev zadružne šole. Deželna trgovska šola, ki jo je

ustanovil deželni zbor 1908, je začela šolati tudi bodoče poslovodje in zadružne delavce v »tečajih za kmetijsko zadružništvo.«[7]

Februarja 1911 je deželni zbor ustanovil deželni zadružni urad, ki naj bi nadzoroval in usklajeval razvoj vsega zadružništva v deželi. Na isti seji so poslanci izglasovali zadružni zakon, hkrati pa pooblastilo deželnemu odboru, da prevzame garancijo do dveh milijonov kron za vloge pri zadrugah, ki se podrede njegovem finančnem nadzoru. Julija 1912 je večina SLS izglasovala razširjenje te garancije na neomejeno vsoto. Že decembra istega leta je dežela prevzela prvo tako garancijo za »Ljudsko posojilnico«. V tem primeru je stranka izkoristila svojo politično prevlado v deželnem zboru za favoriziranje lastne zadružne organizacije.[8]

Še več protestov je povzročila odobritev posojila »Zadružni zvezi« iz sredstev »vseučiliščnega fonda«, javnega sklada za ustanovitev slovenske univerze v višini okoli 700.000 kron, ki ga je upravljal deželni odbor. Proti običajem finančnega poslovanja ga je »Zadružna zveza« dobila brezobrestno, brez zahtevanih jamstev, za nedoločen čas, le z enoletnim odpovednim rokom. Le malokdo je verjel, da bo ta denar res še kdaj porabljen za ustanovitev univerze v Ljubljani.[9] Zlasti liberalci so ostro protestirali tako v deželnem zboru, kot v svojem časopisju. Ivan Hribar v svojih spominih prizadeto vzklika: »Pa je prišel ta Šukljetov mož velikega formata (I. Šušteršič, op. G. D.) in naročil pisati in prispevke zbirati za nameravano nemško katoliško vseučilišče v Solnogradu, po deželnem zboru osnovani vseučiliški fond pa z brezprimernim cinizmom dal porabiti za zboljševanje svinjakov na kmetih«.[10]

Končno je jeseni 1912 deželni zbor izglasoval zakon, po katerem je prevzela dežela popolno garancijo za vse zadruge, ki so izpolnjevale pogoje iz deželnega zadružnega zakona, kar je v bistvu pomenilo enačenje teh zadrug z deželnimi ustanovami.

V zadružnem organiziranju je prevladovala Krekova krščansko-socialna struja v SLS, ki se ji pridružuje po izrecnem škofovem ukazu vsa duhovščina. Duhovniki so zadruge povečini tudi vodili, zato je zadružno organizacijo zelo prizadela papeževa prepoved neposrednega delovanja duhovščine v le-tej, vendar pa Jeglič le doseže opustitev tega sklepa za ljubljansko škofijo.[11]

Druga struja v SLS je gledala na zadružno organiziranje mnogo bolj zadržano. Šele veliki politični uspehi, ki jih je prineslo stranki Krekovo zadružno organiziranje, so jih omečili toliko, da so videli v njem uspelo taktiko svoje stranke in so se vanj začeli vključevati; preko upravljanja z združenimi kapitali pa so postopoma prevzemali prevladujoče položaje.[12] Prevlada močne zadružne centrale, ki je mogla omogočiti obstanek tudi manjšim, pasivnim zadrugam, je tak razvoj še spodbujala.[13]

Prizadevanje za starostno zavarovanje kmetov, ki ga je terjal zlasti Krek, predstavlja eno redkih neuspelih akcij krščanskosocialnega krila SLS. Ostalim strankinim veljakom se je zdel tako koncipiran predlog zakona preveč radikalen, zato so ga skušali zavreti. Pri tem so spretno manipulirali s kmečkimi volilci, kar se je pokazalo že na shodu kmetov ljubljanske okolice v Ljubljani 31. januarja 1909, na katerem so govorili dr. Šušteršič, dr. Mandelj in dr. Krek. Razpoloženje množice je najbolj zadel Šušteršič, ki je govoril zoper predlog zakona o starostnem zavarovanju, medtem ko je Krek odločno zagovarjal predlagani osnutek. Kmečki volilci so nasprotovali načrtu zakona, ker je predvideval njihove denarne prispevke, kar so jim v dotedanji agitaciji prikrivali. Shod se ni odločil za predlagani zakon — le pet glasov je bilo zanj — in stranka je prenehala s shodi v podporo zakonu, medtem ko je Krek še nadalje agitiral za svojo zamisel z brošuro »Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva.«[14]

II.

Živinoreja, ena najpomembnejših gospodarskih panog na Kranjskem, je bila deležna velike pozornosti deželnega zbora, še posebno ker je bila v stalnem nazadovanju. Leta 1900 je bilo na Kranjskem 253.839 glav živine, deset let pozneje le 226.977; število je torej postopno upadalo kljub ugodnim naravnim možnostim. Ta trend so si poslanci SLS prizadevali ustaviti z vrsto zakonskih aktov.

Na seji 14. januarja 1909 je predložil poročevalec Piber zakon o planinah. Utemeljeval ga je z dejstvom, da je na Gorenjskem in ponekod na Notranjskem poletna paša na planinah pogoj za obstanek in razvoj kmetov, ker pridelajo premalo krme. Izboljšanje planin pomeni ohranitev hribovskega kmeta.

Zakon je uvedel popis planin v »planinskih knjigah«. Parceli, vpisani kot planina, ni več mogoče spremeniti namembnosti. V deželi se osnuje »planinska komisija«, za izboljšanje planinskih pašnikov se dodeljuje prosilcem deželna podpora.[15]

Natančneje je uredil spodbujanje pašne živinoreje zakon, izglasovan 15. februarja 1912, ki določa, da spada izboljševanje pašnikov v

melioracijska dela. S tem so postali tisti, ki so želeli izboljšati pašnike, upravičeni do pomoči dežele 20—30 % od celotne investicije, v nekaterih primerih pa tudi do prispevka poljedelskega ministrstva. Seveda pa se ne sme spremeniti namembnost parcele, dela pa nadzira deželni odbor.[16]

Zakon o pašnih pravicah, sprejet 29. januarja 1910, po predlogu poslanca Pibra, je prav tako namenjen večanju staleža živine. Zakon ureja pašo v gozdovih in daje kmetu — koristniku paše več pravic nasproti lastniku. Določa, da ti ne smejo ovirati paše, pogozdovati le, če to dovolijo oblasti, odkup paše pa je mogoč le tam, kjer ni škode za kmečka gospodarstva. Če tako zahteva 1/3 upravičencev, mora lastnik predložiti načrt, kako bo izkoriščal gozd skupno s pašnimi upravičenci.[17] Ta zakon je delno omejil samovoljo lastnikov gozdov in njihovih uslužbencev, ki so marsikje, večkrat upravičeno, povzročali pri kmetih obilo vroče krvi.

S temi zakoni je poskušal deželni zbor, ustvariti ugodnejše možnosti za rejo živine manjšemu posestniku, ki jo je sicer le stežka prehranil s svojih travnikov. Koliko so ti ukrepi pripomogli k dvigu števila živine, ni mogoče natančno presoditi, saj je ta proces prekinila že po nekaj letih svetovna vojna s popolnoma spremenjeno gospodarsko politiko.

Skupnim zemljiščem, ki so bila nujna za manjše kmetije, sta bila namenjena dva zakona pobudnika Kreka in poročevalca Pibra. Prvi, zakon o razdelitvi skupnih zemljišč, otežuje v primerjavi s prejšnjim razdelitev skupnih zemljišč. Drugi, zakon o komasaciji zemljišč, olajšuje zložbo, kjer je le mogoča. Odpravljeno je bilo prejšnje posamično glasovanje o dokončni potrditvi komasacije in znižan limit za začetek postopka na 1/3 oziroma 1/2 lastnikov. Oktobra 1913 je deželni zbor izglasoval še dopolnilo temu zakonu, ki določa, da sme deželni odbor zahtevati komasacijo ali razdelitev skupnih zemljišč tudi proti volji prizadetih.[18]

Preko svojih ustanov je dežela tudi sama posegala v kmetijsko politiko. Tako je deželni zbor sklenil leta 1910, da dežela kupi posestvo za rejo plemenske živine. V ta namen je deželni odbor kupil posestvo Robež pri Škofji Loki.

Kmetijsko kemično preizkuševališče (laboratorij, op. p.) v Ljubljani je deželni zbor uvrstil med deželne zavode, da je moglo izdelovati uradne ekspertize. Tako so Kranjsko osamosvojili od graškega laboratorija, ki je po mnenju nekaterih v stranki preveč tankovestno nadziral zadružne mlekarne.[19]

Nezavidljivo stanje živinoreje je sprožilo debato o draginji 5. in 19. oktobra 1910. Neposredni povod zanjo je bil predlog poslanca NNS Novaka, da deželni zbor naslovi na vlado poslanico z zahtevo, da ukine prepoved uvoza mesa iz Srbije, do takrat pa naj uvaža meso iz Argentine, da zniža visoke cene mesa v Avstriji.[20]

Debato sta obe strani izkoristili za medsebojne očitke, vendar pa nam pokaže tudi njune poglede na gospodarstvo. Liberalci so trdili, da je draginje kriva kmetom naklonjena politika vlade, »prenapeta agrarna politika«. Sami so se zavzemali, kot zastopniki mestnega prebivalstva, tudi če odmislimo stare liberalne nazore o svobodni trgovini, za nižje cene agrarnih proizvodov sploh. Menili so, da je največji kartel prav »agrarstvo«, v hranilnicah in posojilnicah je nad 200 milijonov kron.

Poslanec SLS Hladnik je zavrnil ta dokazovanja z nasprotnimi dokazi — ogromnimi dobički v industriji, visokimi cenami strojev in velikimi uvoznimi carinami za poljedelske stroje.[21]

Še ostrejši je bil krščanski socialec Žitnik: »Ne bom trdil, da ni draginje, ampak taki predlogi so samo slepilo za ljudstvo, lepo se berejo v javnosti, pomagano pa ž njimi ni čisto nič. Jaz privoščim vsakemu človeku, delavcu, obrtniku, uradniku, itd., kar mu gre; sem v državnem in deželnem zboru glasoval za draginjske doklade, ampak gospodje, kdo pa kmetu da draginjsko doklado? Še to, kar ima, se mu hoče vzeti ter na milost in nemilost izročiti gotovemu poginu. Ali hočete kmete do zadnjega pregnati v Ameriko? ... Ali gospodje nič ne veste o ogromnih dolgovih kmečkega stanu? Do 180,000.000 K je na Kranjskem vknjiženih dolgov ... In ta dolg, ki tare našega kmeta leto za letom še narašča za 2 do 4,000.000 K.«[22] Nič ne pomaga, če se sprosti uvoz živine iz Srbije, saj je tam živina še dražja, poleg tega pa grozi še nevarnost živinske kuge. Argentinsko meso je le za malenkost cenejše, v perspektivi pa se bo dražilo, ko se bo dvignil uvoz v Evropo.

Podobno je bilo tudi v razpravi o živinozdravniških tečajih, v katerih naj bi se usposobili kmečki fanje za najenostavnejšo pomoč domačim živalim. Tečaje je začel pripravljati deželni odbor ob podpori poslancev SLS in veleposestniške kurije.

V ostri debati v deželni zbornici so poslanci NNS ugotavljali, da so tečaji le kaplja v morje v prizadevanju za napredek živinoreje in bodo širili mazaštvo, ki ga je dežela že tako polna. Mnogo večji uspeh bi pomenila namestitev po enega živinozdravnika v vsak sodni okraj v deželi.[23]

Poslanci SLS so nasprotno dokazovali, da so tečaji potrebni, kajti živinozdravnikov je premalo. To niso tečaji zoper živinozdravnike, temveč njim v pomoč, saj tudi oni sami pišejo knjige o pomoči živini in prirejajo predavanja. Poslanec Hladnik je ugotavljal, da živinozdravniki ne uživajo ugleda, ki bi ga mogli, za kar pa so sami krivi, saj nastopajo proti kmetu »samo kot nekaki policaji, kakor ljudje, ki imajo samo paragraf v svojih rokah; in ta paragraf proti živinorejcem vedno uporabljajo, kjerkoli se da uporabljati«,[24] poleg tega pa so preveč obremenjeni s pisarniškim delom in se ne morejo posvetiti svojim pravim nalogam.

Poslanec Demšar je predlagal resolucijo, da se omenjeni tečaij čimprej uvedejo, kar je večina deželnega zbora sprejela.

1912 se je začel prvi tak tečaj na Vrhniki, vodil pa ga je upokojeni živinozdravnik Turk. Vendar se živinozdravniki in poslanci s tečaji niso sprijaznili kar tako. Dosegli so, da se je Turk odpovedal poučevanju, prav tako pa so obsodili te tečaje študentje veterine, celo tisti z deželnimi štipendijami.[25]

V razpravah se kažeta drobnjakarstvo in osebna obračunavanja poslancev, ki se skrivajo za načelna stališča. Tudi v Krekovi brošuri Dejanja govore, ki je bila pisana kot pregled velikega prispevka SLS v kranjskem deželnem zboru, je tej temi dan velik poudarek. Osnovna misel, ki izzveneva v spisu, je, da se liberalci upirajo izobraževanju ljudstva; očitek torej, ki je bil pogosto uperjen proti SLS, čeprav z drugačnim poudarkom.

Najostrejšo polemiko in obstrukcijo v deželnem zboru je povzročil predlog novega zakona o lovu. Veljavni zakon je dajal vso moč odločanja okrajnim glavarjem, ki so bili kompetentni tudi za odločanje o povračilu škode zaradi lova in divjadi oškodovancem. Toda, je rekel predlagatelj novega zakona poslanec Zajec, »ali Vi sami veste, kake težave ima prestati kmet, predno pride do odškodnine. Prava križeva pot je to za našega kmeta, tako da v 90 % slučajev kmetje raje sploh ne zahtevajo nobene odškodnine.«[26]

Razprava v zbornici je potekala 11. in 12. oktobra 1909 od 8. ure zjutraj pa do zgodnjih jutranjih ur naslednjega dne neprekinjeno. Liberalni poslanci so se pripravili na mirno obstrukcijo in poskušali zadržati sprejetje zakona z dolgimi govori in obilico spreminjevalnih predlogov, pri čemer so jim vneto pomagali poslanci veleposestva. Odločnemu deželnemu glavarju F. Šukljetu se je vendar posrečilo, da je bil lovski zakon sprejet. Vendar pa ga dunajska vlada ni hotela predložiti v cesarsko sankcijo, dokler se ne spremene nekatere določbe.[27]

Bistvene novosti zakona o lovu so bile v prenosu odločanja o zakupu lovskih pravic na občine, ki te revirje obsegajo. Kmetu je v mnogočem olajšana pot do odškodnine. Zakon ustanavlja v vsaki občini razsodišče za presojo škode, ki ga sestavljajo predsednik, postavljen od deželnega odbora, in člana, zastopnika zakupnika lova in oškodovanca. Preverjanje nepristranosti razsodišč je poverjeno deželnemu odboru. Nova so določila o nastavljanju strupa v gozdovih. Zaradi kmečkega srda nad zajcem je dal zakon občinam pravico, da v izrazito vrtnarsko, sadjarsko in zelenjadarsko usmerjenih krajih proglase zajca za škodljivo žival, tako da ga smejo loviti lastniki oziroma zakupniki parcel sami; tudi na splošno je bil zajec mnogo manj zavarovan. Prav določbe o zajcih so bile kamen spotike pri cesarski potrditvi zakona.[28]

Ponovno je deželni zbor obravnaval predlog spremenjenega zakona 14. februarja 1912 in ga sprejel, a znova ni bil sankcioniran. Z neposrednimi pogajanji z vlado so končno določili sprejemljivo besedilo zakona, ki ga je sprejel deželni zbor oktobra 1913, a sankcije ni dočakal zaradi vojne.[29]

III.

Aktivnost SLS na področju trgovine in obrti je bila v primerjavi s kmetijstvom v ozadju. Njena skrb je bila namenjena predvsem malemu obrtniku in trgovcu.

Za trgovce je bila največjega pomena ustanovitev slovenske višje trgovske šole v Ljubljani.[30]

Poslanec Jaklič je predlagal na zasedanju 9. januarja 1909 ustanovitev obrtnega pospeševalnega urada, ki naj ima za nalogo izobraževanje obrtnikov, razstave strojev in posredovanje pri njihovi nabavi, ustanavljanje obrtnih zadrug, subvencije in posojila zanje.[31] Leta 1913 je ta urad že uspešno deloval. Na iniciativo poslancev SLS je nastal tudi deželni obrtni svet kot pomožno in svetovalno telo deželnemu odboru v zadevah obrti.

Važna je bila ustanovitev obrtnih sodišč. 16. januarja 1909 je predlagal liberalec dr. K. Triller ustanovitev obrtnega sodišča za Ljubljano, J. Ev. Krek pa je njegov predlog razširil na vso deželo. V taki obliki je deželni zbor predlog sprejel. Sodišča so bila sestavljena iz sodnika, zastopnikov delavcev in obrtnikov, advokati pa niso bili potrebni.[32]

IV.

Čeprav na prometno zelo pomembnem in frekventnem območju je bila dežela v pogledu prometne infrastrukture dolgo zanemarjena. Gradnja novih železniških prog pa takrat ni pomenila le najpomembnejših prometnih zvez, ki so odločale o gospodarski prosperiteti krajev in celih območij, temveč je predstavljala tudi eminentno politično vprašanje, kar se je kazalo v srditih spopadih lokalnih politikov za podrobno lokacijo. Sama gradnja prog je pripadala osrednji vladi, deželni zbori pa so mogli vplivati na izpeljavo načrtov. Zato je SLS namenila po prevzemu oblasti v kranjskem deželnem zboru prav železniškim povezavam posebno skrb. Deželni železniški odbor, ustanovljen po volilni zmagi SLS, je skrbel za predloge novih železniških prog in jih priporočal ministrstvu za železnice v Beogradu.

Deželni zbor si je najbolj prizadeval za dokončanje dolenjske železnice. Zanjo je bila stranka posebej zainteresirana zaradi povezave s slovanskim jugom monarhije in ekonomskih aspiracij dela slovenskega kapitala v Bosni. Podaljšek dolenjske proge je bil zamišljen kot glavna povezava notranjeavstrijskih dežel z Dalmacijo. Že v nagodbi z Ogrsko je bilo dogovorjeno — kajti železnica je morala čez hrvaško ozemlje — da bo ta zgradila železniško progo Metlika — Karlovac — Ogulin, tako da bo mogoča direktna zveza z Dalmacijo. Vendar je ogrska vlada zavlačevala uresničitev te obveze, kolikor se je dalo: »Ves čas se je opažalo, da mora zadaj tičati neki faktor, ki vse zadržuje. Kdo bi bil ta faktor, se ni znalo z gotovostjo, ali sedaj, ko pride zadnji čas, da se mora železnica dograditi, sedaj pa lahko rečemo, da zagotovo vemo, kdo je bil ta faktor in da se od ogrske strani namerava naravnost atentat proti tostranski državni polovici.«[33]

Zato je deželni zbor sprejel januarja 1910 po poročilu deželnega odbornika Lampeta sklep, da se centralna vlada »pozivlja, da z vso odločnostjo zahteva od ogrske vlade, da izpolni protokolarično ugotovljeno obvezo v dogovoru z dne 22. novembra 1907, člen I. točka a, b, c, ter se proga Metlika — Karlovec gradi kot glavna železnica.«[34] Poudarek v tem apelu je na gradnji železnice kot glavne, kajti to je pomenilo, da bo proga vrhunske kvalitete. Ogrska vlada je, nasprotno, sprejela sklep, da se proga gradi kot vicinalna, kar pomeni slabšo gradnjo, manjšo nosilnost in nižje hitrosti vlakov. To pa pomeni po Lampetu madžarsko gospodarsko aneksijo Dalmacije, zato poziva vlado na sakcije proti Translajtaniji; Madžarom naj ne bi dala direktne zveze s Prusijo preko Galicije, kar pa ni prineslo konkretnega rezultata.

Boj deželnega zbora zoper višanje prevoznih tarif na Južni železnici, pri katerem so bili najagilnejši poslanci SLS Povše, Jaklič in Žitnik, ni bil uspešen. Direkcija Južne železnice je namreč prosila leta 1909 železniško ministrstvo za 7 % zvišanje tarif. Ministrstvo je prošnji ugodilo kljub nasprotnemu priporočilu kranjskega deželnega zbora izglasovanem 23. septembra 1909.[35] A deželni zbor se ni predal. Sprejel je sklep, da nasprotuje vsakemu bodočemu višanju prevoznih tarif na omenjeni progi. Utemeljitev pravi, da je blago s Kranjskega kljub bližini v Trstu že nekonkurenčno. Vzrok za povišanje tarif so videli v zmanjševanju prometa na Južni železnici, odkar je dobila konkurenco v novejši alpski železnici, ta pa vleče promet stran od Ljubljane.[36]

Posebno aktivnost je pokazal deželni železniški odbor pri načrtovanju novih železniških prog lokalnega in širšega pomena.

Najpomembnejši je bil načrt za gradnjo »transverzalne železnice«, ki naj bi povezovala že zgrajeno vzhodnoštajersko aspanško železnico s Trstom. Trasa, ki jo je predložil deželni zbor železniškemu in vojnemu ministrstvu na Dunaju, je šla od Fehringa do Radgone, nato ob meji obeh državnih polovic do Brežic, preko Krškega polja v Novo mesto, skozi dolino Krke do Blok. Od tu se priključi Južni železnici po prvi varianti na Rakeku, po drugi v Postojni, po tretji pa naj bi šla skozi Loško dolino do Trnovega pri Ilirski Bistrici, od tam v Podgrad in skozi Hrpelje v Trst. Načrt je bil sprejet, vendar pa je bila realizacija odložena zaradi kriznih razmer na Balkanu in pospešenega oboroževanja; dokočno je njeno usodo zapečatila svetovna vojna.[37]

Zvezo Polzela — Kamnik — Kranj — Škofja Loka — Trst preko Postojne ali Mosta na Soči, ki naj bi predstavljala tretjo zvezo s Trstom, je priporočil deželni zbor 22. februarja 1912.[38]

Poleg teh širših povezav je deželni zbor priporočil na pobudo poslancev prizadetih območij obilico lokalnih prog in novih postaj, kot npr. Kranj — Kamnik, podaljšek od Ajdovščine do Postojne ali preko Vipave do Stanjela, podaljšek kočevske proge do deželne meje, Škofja Loka — Železniki, gradnjo postaj Žlebič in Lipovec na dolenjskih progah.

Prizadevanja deželnega zbora glede gradnje novih železniških prog v povezan sistem zasluži pozitivno oceno, čeprav pri vseh pro-

gah ni odločal zgolj rentabilnostni račun, temveč tudi težnje nekaterih krajev, da bi imeli železniško povezavo.

V.

Cestno omrežje takrat ni imelo tolikšnega pomena, zato je bilo manj razvito, predvsem pa slabe kvalitete. Težnje deželnozborske večine, da modernizira tudi cestno omrežje, so šle v smeri izboljšav obstoječih cest (ublažitev klancev, novi mostovi, nekatere nove ceste), hkrati pa tudi v smeri posodobitve upravljanja in vzdrževanja cest, še zlasti ker je bil pritisk za uvrstitev občinskih cest med okrajne in okrajnih med deželne množičen — zaradi višjega prispevka dežele za njihovo vzdrževanje.[39]

Osnutek novega cestnega zakona je predložila SLS 21. oktobra 1910, razprave o njem pa so trajale do 28. decembra 1911, ko je bil končno sprejet.[40] Novi zakon je določil:

— cestni odbori so sestavljeni po krajevnem principu, ne pa po kurialnem;

— okrajne ceste so prekategorizirane v deželne ceste II. vrste;

— deželne ceste financira v triletnem prehodnem obdobju dežela s 60 %, okraji pa 40 odstotki, nato prispeva dežela dve tretjini potrebnih sredstev. Za gradnjo novih cest prispeva dežela polovico sredstev. Za uvrstitev ceste v kategorijo deželne ceste je potreben sklep deželnega zbora;

— cestni odbori neposredno vodijo gospodarjenje, z deželnimi cestami, podrejeni pa so deželnemu odboru;

— poljske in vaške poti so uvrščene med javna pota. Na podlagi seznama občinskih cest, vaških in gospodarskih poti določa občinski odbor, kdo jih je dolžan vzdrževati.[41]

Tudi zakon o cestah je bil eden tistih, ki so širili možnosti sodelovanja zastopnikom kmetov, saj so prej v cestnih odborih odločali predvsem največji davkoplačevalci. Zakon je poudaril vlogo deželnega zbora, preko njega je torej krepil pozicije SLS. Po novem zakonu je prišel na vsakih 3000 volilcev en član okrajnega cestnega odbora, deželni odbor pa je v vsakega imenoval 2—3 svoje zastopnike, tako da so ti dobili trdne strankarske večine. Veleposestnikom je zakon odvzel virilne sedeže v cestnih odborih, zato je razumljiv odpor nemške stranke in njihov protestni odhod iz deželne zbornice ob glasovanju o sprejemu zakona. Liberalci so sicer ostali v zbornici, a so enotno glasovali proti zakonu, ker so se z njim povečale obveznosti Ljubljane.

VI.

Zadnje desetletje pred prvo svetovno vojno je bilo čas številnih hidrotehničnih del v deželi, tako vodovodov, od lokalnih do večjih sistemov, in uravnav voda. Prav tem delom je bilo namenjeno desetmilijonsko posojilo, ki ga je najela dežela.[42]

Svojo gospodarsko daljnovidnost je pokazal deželni odbor, zlasti pa iniciator Lampe, z zgodnjo izrabo vodnih sil za pridobivanje električne energije. Delo na tem področju se je začelo z nujnim predlogom Lampeta in tovarišev septembra 1909, da se pooblasti deželni odbor za izgradnjo elektrarne na Gorenjskem,[43] nadaljevalo pa s sklepom deželnega zbora, da nameni 20 000 kron deželnemu odboru »v svrho poizvedovanj in priprave načrtov glede uporabe raznih vodnih sil za elektriko.«[44]

Že tedaj je Lampe uveljavil načelo, da je izraba vodnih sil deželno podjetje, zato da bo elektrika poceni in tako na razpolago tudi kmetu in obrtniku. Zamislil si je, da bi izkoriščali vodne sile tudi v okviru zadrug, a tako, da več zadrug gradi skupne večje elektrarne, kar zmanjša stroške, poveča pa učinek. Najnujneje je elektrificirati gorenjsko ravnino z industrijskimi centri. Opozoril pa je, da je treba vodne sile izkoriščati racionalno, kljub temu da jih je trenutno še ogromno na razpolago.[45]

Za gradnjo elektrarn si je moral deželni odbor zagotoviti lastništvo parcel ob rekah, kar je pogosto povzročalo težave.[46]

Poslanci NNS so elektrarni nasprotovali iz svojih posebnih interesov, ker jih je bodel monopol dežele na gradnjo hidroelektrarn. Menili so, da so načrti za elektrifikacijo špekulacija, ki bo pognala deželo v bankrot, da je torej elektrarna preveč tvegana investicija. Nasprotovanje elektrarni se je pojavilo spet 1913, že sredi gradnje Završnice, tokrat z dvomi v rentabilnost in v upravičenost gradnje, saj ustrezno ministrstvo še ni dodelilo koncesije za gradnjo in obratovanje elektrarne. Ko sta strokovnjaka deželnega odbora dokazala v razpravi v deželni zbornici 30. septembra 1913, da bo stala 1 KS, instalirana v Završnici, trikrat manj, kot bi se še izplačala, je ostal liberalcem le argument, da ne bo mogoče prodati vseh zmogljivosti elektrarne.[47]

Gradnjo elektrarne je financiral deželni odbor iz sredstev dežele. Že 24. julija 1912 je deželni zbor odobril 2,000.000 kron za gradnjo elektrarn iz deželnih fondov, februarja 1914 pa je pritrdil predlogu deželnega odbora, da najame Kranjska posojilo dveh milijonov kron za deželne elektrarne, iz katerega bi vr-

nili že porabljena sredstva »deželnemu zakladu«, ostanek pa bi investirali v dokončanje Završnice in za pripravo projektov bodočih elektrarn.[48]

Glede uprave je sklenil deželni odbor novembra 1913, deželni zbor pa akceptiral februarja 1914, da se električne naprave izločijo iz ostalih deželnih podjetij in zavodov ter se ustanovijo kot samostojna firma »Kranjske deželne elektrarne«.[49]

VII.

Liberalno-nemška večina v deželnem zboru je vodila v dobi svoje vlade restriktivno finančno politiko. »Štedljivost in previdna poraba skromnih razpoložnih sredstev označa to dobo.«[50] A potrebe so bile vedno večje kot dohodki. Za pokrivanje te razlike je deželni odbor najel precejšnje posojilo.[51]

Za širokopotezni program, ki ga je začela izvajati SLS po prevzemu oblasti v deželnem zboru, dohodki dežele niso zadoščali. Primanjkljaj je začel skokovito rasti. Edini izhod, ki ga je stranka videla, je bilo najetje novega posojila.[52]

I. Šušteršič je že 9. januarja 1909 predlagal, da dobi deželni odbor pooblastilo za najetje kredita v višini deset milijonov kron za »izvedbo vodovodnih zgradb, za uravnavo rek, potokov in hudournikov, za osuševanje močvirnih zemljišč, za namakanje travnikov in drugih suhih zemljišč in sploh za strogo kmetijske melioracije, dalje za zboljšanje planin in pašnikov ter končno za ceste in pota.«[53]

Že 15. januarja 1909 je deželni zbor izglasoval sklep o najetju posojila z glasovi vseh strank. Potreb je bilo veliko, investicijskih načrtov je bilo izdelanih že v skupni predračunski vrednosti nad 30 milijonov kron in poročevalec je zagotovil, »da je za deželo prispevek za te zgradbe, ki se morajo izvršiti ... najmanjši znesek 10 milijonov kron primeren; to je vsota, ki se mora dati deželi na razpolago, da v teku nekaterih, recimo 10 let izvrši melioracijski program v velikem slogu.«[54]

Po cesarjevi sankciji sklepa se je deželni odbor začel ozirati za ugodnim posojilom. Dobil ga je v začetku leta 1911 v dunajski banki »Union« po obrestni meri 4,5 % al pari, kar je bilo dokaj ugodno.[55]

Kasneje so liberalci izrabili najetje tega posojila za propagando proti SLS. V predvolilni kompanji za državni zbor 1911 so ji očitali, da je zapravila že celotno posojilo. Vendar je bila to le površna kritika, ki je sodila v običajno predvolilno agitacijo.

Bolj argumentirano se je ob posojilo obregnil F. Šuklje v svoji brošuri o deželnih financah, kjer pravi, da je bilo od posojila le malo haska, saj so ga drobili za malenkosti, precejšen del pa ga je šel za pokritje deželnih dolgov leta 1912 in 1913.[56]

Dežela je imela lastne finančne vire, ni pa imela lastnega finančnega zavoda. SLS si je prizadevala zato za ustanovitev deželne banke, zlasti še, da bi pritegnila del kapitala, ki so ga začeli prenašati slovenski vlagatelji iz nemške Kranjske hranilnice po septembrskih dogodkih 1908 v Ljubljani, kakor tudi da bi vzpostavila ravnotežje z drugimi denarnimi zavodi, ki so bili povečini v liberalnih rokah.[57] Tako bi obšla stranka tudi neuspeli poskus osnovanja Zadružne banke.

O ustanovitvi banke je razpravljal deželni zbor 15. oktobra 1909. Medtem ko so poslanci SLS na različne načine utemeljevali svoj predlog, pa so liberalni poslanci silno nasprotovali ustanovitvi banke — predvsem iz svojih ekonomskih interesov, ki pa so jih zakrili v dvome o uspešnosti takega denarnega zavoda. Dr. I. Tavčar je izjavil: »Že danes lahko rečem z vso gotovostjo, da bo banka dolgo vrsto let ostala pasivna, da bo imela vsako leto veliko deficita, ki ga bo morala dežela plačevati.«[58] Dr. K. Triller je celo trdil, da bo denar davkoplačevalcev uporabljen za navadne bančne špekulacije. Se ostrejši so bili liberalni časopisi.

Kljub zavzemanju poslancev NNS za omejitev deželne banke le na hipotečna posojila, pa je statut »Kranjske deželne banke«, sprejet v deželnem zboru oktobra 1909, banki določil širša področja delovanja; poleg omenjenega še kreditiranje javnih gradenj v deželi in manj riskantne običajne bančne posle. Direktorij in kuratorij je imenoval ustanovitelj — deželni zbor, njeno poslovanje pa je redno nadziral deželni odbor.[59]

Z deželno banko je dobila SLS pod svoje nadzorstvo pomembne finančne vire, ki so izdatno podpirali njena politična prizadevanja. Že v naslednjih letih je po pisanju liberalnega in socialdemokratskega tiska prišlo do malverzacij pri dodeljevanju kreditov, saj so jih dobivali povečini le strankini pripadniki, pogosto za sumljive projekte, medtem ko je vodstvo banke ostale prosilce odklanjalo.[60]

Svoje prvo poslovno leto — poslovati je namreč začela januarja 1912 — je banka končala z dobičkom 31 000 kron, čeprav je bilo denarno tržišče nemirno zaradi balkanskih vojn.[61]

Podobno je skušala SLS preko deželnega zbora prevzeti primat v zavarovalništvu.[62] Klub njenih poslancev je predložil načrt za ustanovitev deželne zavarovalnice z delovnimi področji življenjskega zavarovanja, zava-

rovanja živine in zavarovanja proti požaru. Zavarovanja proti požarom naj bi postala obvezna, kar je razumljivo spričo pogostih požarov na podeželju, in monopol deželne zavarovalnice. A napovedanega zakona o zavarovalništvu državni zbor ni in ni sprejel, tako da do ustanovitve deželne zavarovalnice ni prišlo, posebej še, ko je deželni zbor ugotovil, da bi to bila prehuda obremenitev za deželo.[63]

Z gospodarjenjem v velikem slogu, ki ga je uvedla SLS po prevzemu oblasti v deželnem zboru, je zašlo finančno ravnotežje dežele v resno krizo, čeprav do poloma ni prišlo.[64]

Liberalni poslanci, zagovorniki uravnotežene proračunske bilance, ki jim je odločna gospodarska politika deželnozborske večine omejevala prostor delovanja, so na vsak način skušali diskreditirati splošno finančno politiko SLS. Boj je bil zlasti oster ob sprejemanju letnih proračunov in zaključnih računov. Čeprav so bili njihovi govori demagoški, pa vsebujejo več kot le zrno resnice, kar nam dokazuje pojav resnejših kritik.[65]

Prav ob vprašanju gospodarjenja v deželi je prišlo v vrstah SLS do trenja med zagovorniki stare, previdne finančne politike (Suklje, Mandelj) in zagovorniki velikopoteznega razvoja, Kranjske (Lampe, Krek).[66]

Največ odmeva je imela Šukljetova brošura o deželnih financah. Jedro njegove kritike je, da se dežela preveč zadolžuje, nato pa z novimi posojili pokriva primanjkljaje. Zaskrbela ga je visoka izguba dežele v letu 1911. Moti ga, da se SLS kot vladajoča stranka ne zmeni za resen položaj, temveč se obnaša, kot da to ni nič posebnega. Žitnikova izjava v deželnem zboru, da stoji Kranjska med najboljšimi v monarhiji, more strokovnjaka spraviti le v smeh. Take trditve pomenijo slepljenje množic.[67]

Zadnja proračunska debata ga je docela razočarala, saj je zatajil poleg poslancev SLS tudi finančni odsek in njegov predsednik Krek, ki sta dala popolnoma nezadovoljivo poročilo o proračunu. Vse hvale o obširni dejavnosti stranke so odveč, če slonijo na financiranju iz posojil.

Šuklje se ne strinja s tem, da s čedalje več denarja prosto razpolaga deželni odbor, kajti večina mu odobrava veliko pavšalnih kreditov — fondov brez natančno opredeljenega namena. S tem nastajajo številni »dispozicijski zakladi«, ki so na razpolago poslancem večine, kar ni v skladu z dobrimi običaji v politiki, saj se tako širi korupcija. »Kajti prostodušno izražam načelo, da je treba pri razdelitvi takih kreditov, ... v prvi vrsti ozirati se na stvarne momente, a ne pretežno na strankarske ozire. Nikomur nič ne očitam, namenoma opuščam vsako osebno opazko, pač pa javno zastopam svoje uverjenje, da je naravnost nedostojno pri oddaji podpor iz deželnih sredstev predvsem gledati na strankarsko pristojnost dotičnega prosilca.«[68] Tudi proračun za leto 1912 ima dve taki postavki, 80.000 in 104.000 K, s katerimi v bistvu neomejeno razpolaga deželni odbor.

Namig na korupcijo v okviru SLS, na favoriziranje lastnih privržencev, je razpravo o financah privedel na ožje politično področje. Strankin vrh je reagiral zelo ostro in Šukljeta docela izločil iz vodstva stranke.

Politični nasprotniki so seveda do dobra izrabili ta nesporazum v vrstah SLS: »Zmage pijane gospode p. pa. S. L. S. je presenetila Šukljetova brošura o deželnih financah. Neprijetno presenetila, No — presenetila ravno ne. Saj so bili pripravljeni nanjo, ker Suklje menda nikdar in nikomur ni prikrival, da s sedanjim gospostvom ni zadovoljen... Šele ko se je porodila lična brošura, so spustili Hektorja z verige in proglasili prokletstvo nad liberalcem Šukljetom.«[69]

Uvodnik socialistično usmerjene revije »Naši zapiski« ugotavlja, da je brošura zbudila veliko zanimanja v javnem življenju in tisku. Zadeva je toliko pikantna, ker se je moral Šuklje znebiti vseh funkcij, preden je mogel napisati nekaj resnic, ki niso všeč voditeljem SLS, so pa stranki v korist. Še bolj boleče so ostrine, ki ne zadevajo financ. Ob tem pa se dolgovi dežele še večajo, od vseh kreditov pa je le malo resničnih koristi.[70] »Naši zapiski« so se torej distancirali od direktne pritrditve Šukljetu, so pa ugotovili, da je postavljena gospodarska dejavnost SLS na neprave temelje.

Manj pozornosti je zbudila kritična študija I. Mandlja o deželnem gospodarstvu, ki je narejena kot primerjava let 1907 in 1910. »Deželne finance koncem l. 1907 niso bile slabe, tudi koncem leta 1910. še ne, vendar pa že na začetku poti, ki pelje nizdolu v slabe finance. Zakaj? Ker se ne upošteva načelo, da se morajo redni izdatki dež. zaklada pokrivati docela z rednimi dohodki.«[71] S širokosrčnim trošenjem nastaja deficit, začela pa je padati tudi že tako majhna »čista imovina dežele«. Kolikor se bo tako stanje nadaljevalo, bo treba močno zvišati deželne davke in najeti večje posojilo za pokritje dolgov, za kar bodo plačevale še bodoče generacije. Obljubljana državna davčna reforma, ki bi rešila tudi deželne finance, je negotova.

Vendar pa se Šuklje ni omejil le na kritiko, temveč predlaga, ker sodi, da je strokovnjak, tudi zdravila za saniranje deželnih financ — to pa sta uvedba deželnega davka na »zaseb-

no vino« in zvišanje deželnih doklad, ki so res med najnižjimi v državi.

Šuklje meni, da je SLS storila veliko napako, ker ni takoj po prevzemu oblasti v deželnem zboru poskrbela za izboljšanje finančnega stanja dežele. Tedaj bi bilo mnogo laže uvesti nove davčne obremenitve kot pa v letu 1912, tik pred volitvami, ko je treba postopati dosti bolj oprezno. Sam je predlagal že leta 1910, da se doklade zvišujejo postopoma, po 10 odstotkov letno, saj bi bil prevelik skok usoden za marsikaterega kmeta. Zdaj predlaga dvig »dokladne stopnje« od 40 odstotkov na 60 odstotkov, kar se mu zdi maksimalna obremenitev, ki jo še zmore prenesti povprečen davkoplačevalec.

Vodstvo stranke pa se je dobro zavedalo, koliko je tak ukrep nepopularen in se branilo tega »zdravila« vse do leta 1914 s pomislekom da bodo tak ukrep izkoristili liberalci za svojo agitacijo zoper SLS.[72]

Enako kislo jabolko je bil za strankino vodstvo predlagani davek na »zasebno vino«. Spričo zastarelega zakona je bila obdavčena poraba vina in mošta v »zaprtih mestih« in prodaja vina na drobno, neobdavčena pa veleprodaja in seveda produkcija, namenjena domači porabi. Uvesti tak davek, kot ga je predlagal Šuklje, bi pomenilo vsaj v vinorodnih krajih velik upad priljubljenosti in političnega vpliva SLS. Kmetom gotovo ne bi bilo pogodu, da jim v lastni kleti davkarji nadzorujejo pridelek in obdavčijo vino, ki ga sami popijejo. In povrhu naj bi še volili kandidata stranke, ki je tak davek uvedla!? Šuklje ni upošteval, da temeljijo volilni uspehi SLS na njenem nastopu kot stranke koristi za kmečko ljudstvo. Neprimernost take obdavčitve vidi le v višji ceni vina. Strankino vodstvo je z večjim političnim posluhom že leta 1910 preko sklepa deželnega zbora dunajski vladi odsvetovalo uvedbo novega konzumnega davka na vino.[73]

Kalkulacija dohodkov od zvišanja obeh davkov in monopola na državni užitninski zakup Šukljetu pokaže čisti dohodek okoli milijon kron letno, kar bi do dobra popravilo finančno stanje dežele.[74]

Poslanci SLS so tedaj še videli lagodnejšo pot za izboljšanje deželnih financ — povišanje dotacije centralne vlade. I. Šušteršič je dosegel preko svojih dunajskih zvez vladni sklep, da bo, začenši z letom 1914, znašala dotacija deželi Kranjski 1,100.000 kron letno več. To je SLS tudi služilo kot protiargument liberalnim zahtevam po zvišanju deželnih doklad.[75]

Nasprotno pa je Šuklje prav glede možnosti večjih državnih dotacij skeptik, saj prav tako raste tudi primanjkljaj državnega proračuna zlasti zaradi pospešenega oboroževanja.

Ko so bile volitve v deželni zbor konec leta 1913 mimo, je tudi SLS menila, da je čas za bolj radikalno sanacijo deželnih financ, kajti proračun za leto 1914 je izkazoval že nad štiri milijone kron primanjkljaja.

V proračunski debati februarja 1914 je predlagal finančni odsek povišanje deželnih doklad od 40 odstotkov na 55 odstotkov od realnih davkov in 75 odstotkov od ostalih ter povišanje priklade na konzumni davek od vina, mošta in mesa od 40 odstotkov na 145 odstotkov, kar je deželni zbor kljub odporu liberalcev sprejel.[76]

Za pokritje dotedanjih dolgov je deželni zbor odobril pooblastilo deželnemu odboru za najetje dveh posojil, 4,400.000 kron za pokritje dolgov in 2,000.000 kron za financiranje deželnih elektrarn.[77]

SKLEP

Z delno volilno reformo leta 1908 je SLS dosegla v deželnem zboru Kranjske absolutno politično prevlado. S svojo zmago je prekinila liberalno — nemško zvezo, ki je v njem dolgo vladala. V nasprotju s koalicijo Narodne napredne stranke in nemške stranke, ki so jo pri delu omejevali številni kompromisi zaradi zveze dveh tako različnih partnerjev, je SLS zastavila po prevzemu oblasti širok delovni načrt, ki naj ustvari iz dežele nekakšno slovensko jedro in hkrati vzorec za delo stranke v ostalih deželah.

Na gospodarskem področju se je stranka namenila okrepiti svoje pozicije, kar je krepilo tudi slovenske ekonomske pozicije. Vendar pa je njen boj za zmanjšanje ekonomske moči liberalne stranke vodil v nezdrave strankarske in osebne spore, ki niso prispevali k ugledu slovenske politike.

S široko razširjenim zadružništvom je SLS upočasnila hitro deagrarizacijo podeželja in s tem povezano odseljevanje zlasti v prekomorske dežele. Zadružništvo v deželi je skušala z različnimi ukrepi spremeniti v institucionalizirano obliko kmečkega združevanja. Kmetijstvo je poskušala dvigniti na višjo raven z vrsto normativnih aktov o melioracijah, boljšem kmetovanju in z izdatnejšim kreditiranjem teh del. Najbolj si je stranka prizadevala za razvoj živinoreje, panoge z najugodnejšimi naravnimi možnostmi.

Promet je skušal deželni zbor modernizirati s prizadevanji za gostejše železniško omrežje in s posodobitvijo za lokalni promet pomembnega cestnega omrežja. Relativno zgo-

daj se je Kranjska vključila v gradnjo električnega omrežja, ki pa je obseglo le večje centre na gorenjski ravnini in Ljubljano.

Vsi ti projekti so terjali velika finančna sredstva, ki jih dežela sama ni zmogla. Zato se je v teh letih globoko zadolžila, kar je izzvalo resne pomisleke in kritike v vrstah političnih nasprotnikov in previdnejših lastnih privržencev. Vprašanje, ali je SLS zavestno zapostavljala vprašanje deželnih financ v korist širokopoteznega razvoja dežele, je treba še pustiti odprto. V iskanje novih finančnih virov je bilo vključeno tudi prizadevanje za posodobitev deželnega davčnega sistema in za zajetje vsaj dela kapitala v bančne in zavarovalne zavode pod lastno kontrolo.

V dobi svoje oblasti v deželnem zboru Kranjske je SLS opravila na gospodarskem področju delo, ki zasluži pozitivno oceno.. Čeprav opravljeno skozi prizmo strankinih interesov, je po posledicah preseglo ta okvir. V dotedanji slovenski meščanski politiki je to eden prvih primerov, da je tako poudarjena prav gospodarska plat politike in program — v okvirih možnosti — tudi realiziran.

OPOMBE

1. V. Melik: Volitve na Slovenskem 1861—1918, Ljubljana 1965, str. 296; F. Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 172. — *2.* Slovenec XXXVI, 11. 2. 1908, št. 34. — *3.* J. K.: Velik moment (Politično razmišljanje ob veselem preobratu v deželi kranjski); avtor je Janez Kalan. — *4.* Ibidem, str. 23. — 5. Podrobneje J. Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del, Kronika 1971, št. 1, str. 35—36. — *6.* F. Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 252. — *7.* Obravnave deželnega zbora kranjskega, zvezek 47, Dodatek II. Poročilo o delovanju kranjskega deželnega odbora za dobo od 1. januarja do konca decembra 1908, str. 222 do 236. (dalje Obravnave, zv. 47...), Dejanja govore, Ljubljana 1913, str. 137. — *8.* Obravnave, zv. 48, 2. del, str. 503—505, 527—528, 532. — *9.* Slovanský přehled XIV, 1912, str. 230 in dalje; dopis dr. A. Dermote. — *10.* I. Hribar: Moji spomini IV., str. 67. — *11.* J. Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del, Kronika 1971, št. 1, str. 137. — *12.* Ta proces je opazil že Krek sam v zadnjih letih življenja, vendar proti moči koncentriranega zadružnega kapitala ni mogel storiti veliko, tudi če ne bi umrl še pred odločilnim preobratom; glej tudi A. Prepeluh: Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 47—48. — *13.* J. Prunk: Škof Jeglič — politik, I. del, Kronika 1971, št. 1, str. 36—38; E. Kardelj-Sperans: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, str. 191; F. Erjavec: Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 252. — *14.* Zanimivo je, da da so videli nekateri, npr. Dermota, v tem dogodku dokaz, da klerikalizem ni toliko zasidran, kot se običajno misli; iz tega naziranja o izšle kasneje nekatere politične akcije. — *15.* Obravnave zv. 47, str. 153—154; zv. 47, Dodatek II, priloga 57. — *16.* Obravnave zv. 48, 1. del, str. 303 do 304, priloga 43, str. 464—468. — *17.* Obravnave zv. 47, str. 924—926; zv. 47, Dodatek II, pril. 221. — *18.* Obravnave zv. 47, str. 921—924; zv. 47, Dodatek II, pril. 111 in 215; zv. 48,2. del, str. 809 in pril. 110. — *19.* Brez ekspertize uradne institucije ni bila mogoča prodaja prehranjevalnih proizvodov. V pogojih strankarskih in narodnostnih nasprotij je bilo tako mogoče ovirati delo zadružnih zavodov te ali one strani; primerjaj Obravnave zv. 47, str. 706—708 in zv. 48 1. del, str. 127—129. — *20.* Obravnave zv. 47, str. 1102. — *21.* Obravnave zv. 47, str. 1144—1146. — *22.* Obravnave zv. 47, str. 1150. — *23.* Obravnave zv. 47, str. 949—950. Za Kranjsko bi to pomenilo okoli 30 živinozdravnikov. — *24.* Obravnave zv. 48, 1. del, str. 54. — *25.* Obravnave zv. 48 1. del, str. 349—350. — *26.* Obravnave zv. 47, str. 101. — *27.* Obravnave zv. 47, str. 409 do 472. — *28.* Obravnave zv. 47 Dodatek II, priloga 126. — *29.* Obravnave zv. 48 1. del, str. 318—331; zv. 48 2. del, str. 737—746. *30.* Obravnave zv. 47, str. 15—19. — *31.* Obravnave zv. 47, str. 111—113 in 252—255; zv. 48 1. del str. 171. — *32.* Obravnave zv. 47, str. 255—257. — *33.* Obravnave zv. 47, str. 871. — *34.* Obravnave zv. 47, str. 879. — *35.* Obravnave zv. 47, str. 331—332. — *36.* Obravnave zv. 47, str. 878—879. — 37. Obravnave zv. 47, str. 578 do 583 in zv. 47 Dodatek II, pril. 188. Če si lahko dovolimo prognozo, moremo reči, da bi ta železniška proga v dokajšnji meri pripomogla k premagovanju prometne odročnosti večine teh krajev, ki obstoji še danes (npr. Bloke, Loška dolina Kozjansko) in bi dopolnjevala slovenski prometni križ. — *38.* Obravnave zv. 48 1. del, str. 407 do 415. — *39.* Obravnave zv. 48 1. del, Poročilo o delovanju deželnega odbora za dobo od 1. januarja do konca decembra 1910, str. 142—182. Za leto 1910 so znašali stroški vzdrževanja in gradnje cest okoli 750 tisoč kron; poročilo deželnega odbora omenja okoli 40 različnih gradbišč. — *40.* Obravnave zv. 47, str. 1187. — *41.* Obravnave zv. 47 Dodatek II, priloga 96. — *42.* Obravnave zv. 48 1. del, Poročilo o delovanju deželnega odbora za dobo od 1. januarja do konca decembra 1910, str. 32—60 navaja nad sto različnih vodovodov in vodnjakov v raznih fazah priprave in gradnje. — *43.* Obravnave zv. 47, str. 327. — *44.* Obravnave zv. 47, str. 597. — *45.* Obravnave zv. 47, str. 327 do 329. E. Lampe vidi Kranjsko kot nalašč ustvarjeno za industrializacijo. Ima ugodno prometno lego, stika se z romarskim in germanskim svetom, kar jo še dodatno stimulira. — *46.* Primerjaj t. i. afero Paušlar; Obravnave zv. 48 2. del, str. 506—515. — *47.* Obravnave zv. 48 2. del, str. 519—526 in 547—560. — *48.* Obravnave zv. 49, str. 242—245. — *49.* Obravnave zv. 49, str. 245. — *50.* I. Mandelj: Nekaj številk iz kranjskega deželnega gospodarstva. Veda II, 1912, št. 3, str. 229. — *51.* Posojilo v višini 4.000.000 K, najeto

1906 pri Osrednji banki čeških hranilnic. — *52.* Natančno je pisala o deželnih financah Jelka Melik: Kranjske deželne finance 1861—1914, Kronika 1973, št. 3 str. 160—165 in Skladi kranjskega deželnega premoženja, Kronika 1976, št. 3, str. 165—169. — *53.* Obravnave zv. 47, str. 230 do 233 in zv. 47 Dodatek II, pril. 58. — *54.* Obravnave zv. 47, str. 82. — *55.* F. Šuklje: Iz mojih spominov III, str. 134, piše, da je on omogočil najetje posojila pod tako ugodnimi pogoji, medtem ko Krek v brošuri Dejanja govore ne omenja Šukljetovega prispevka pri najetju tega posojila. Al pari — ob izplačilu polnega zneska; običajno so se provizija in obresti trgale od glavnice, — *56.* F. Šuklje: Deželni zbor kranjski in deželne finance, Ljubljana 1912, str. 23—24. — *57.* Jadranska banka je bila v rokah češkega in slovenskega kapitala, povezanega z vrhovi NNS, Zavarovalna banka Slavija je imela za ravnatelja v Ljubljani Hribarja, v liberalnih rokah je bila Mestna hranilnica v Ljubljani. — *58.* Obravnave zv. 47, str. 638. — *59.* Obravnave zv. 47 Dodatek II, pril. 95 in 187. — *60.* Enako tudi F. Šuklje: Deželni zbor kranjski in deželne finance, str. 18—20. — *61.* Obravnave zv. 48 2. del, pril. 127. — *62.* V deželi je delovalo okoli dvajset zavarovalnih družb, ki so nabrale letno okoli 950.000 K zavarovalnih premij, zavarovalna vsota pa je znašala 280 milijonov kron. — *63.* Obravnave zv. 47, str. 108—109 in 170—176; zv. 49, str. 6 in 18. — *64.* F. Gestrin — V. Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 309, navajata, da so se deželne finance izboljšale v vojni po letu 1915, ko je postala dežela glavna oskrbovalka soške fronte. F. Šuklje: Iz mojih spominov III. str. 152, pravi, da je Lampe izkoristil možnosti, ki jih je dala bližina fronte in v letih 1915 in 1916 je »Deželna vnovčevalnica« prinesla 10 milijonov kron dobička. — 65. I. Mandelj: Nekaj številk iz kranjskega deželnega gospodarstva, Veda II. 1912, št. 3, str. 228—248. — *66.* Soditi o točni višini deficita Kranjske je težko, saj avtorji navajajo različne številke; primerjaj tabelo, sestavljeno po uradnih letnih obračunih, v J. Melik: Kranjske deželne finance 1861—1914, Kronika 1973, št. 3, str. 165 in Krekovo brošuro Dejanja govore, str. 236—237 ter Šukljetovo Deželni zbor kranjski in deželne finance, str. 4. — *67.* F. Šuklje: Deželni zbor kranjski in deželne finance, str. 7—8. *68.* Ibidem, str. 19. — 69. Slovenski narod XLV, 1912, št. 138, 19. 6. 1912. — *70.* Naši zapiski 1912, št. 7, str. 193 in sl. in A. Dermota v Slovanský přehled XIV, 1912, str. 460 in sl. — *71.* I. Mandelj: Nekaj številk iz kranjskega deželnega gospodarstva, Veda II. 1912, št. 4, str. 393. — *72.* Dejanja govore, Ljubljana 1913, str. 237—238. — *73.* Obravnave zv. 47, str. 694. — *74.* Podrobneje: 528.000 K kosmatega dohodka od vinskega davka, čistega okoli 400.000 K, 400.000 K od povišane doklade na 60 %, 200.000 K od monopola na državni užitninski zakup. — *75.* Dejanja govore, str. 237—238. — *76.* Obravnave zv. 49, str. 169—242 in pril. 36. Podrobneje o strukturi davkov glej J. Melik: Kranjske deželne finance 1861 do 1914, Kronika 1973, št. 3, str. 163—165. — *77.* Obravnave zv. 48 2. del, str. 704; zv. 49, str. 242 do 245 in pril. 40.

LIST »KOROŠKO KOROŠCEM« — PRIMER NEMŠKONACIONALNE PROPAGANDE PRED PLEBISCITOM V LETIH 1919/1920*

TONE ZORN

I

Med nemškokoroškim plebiscitnim propagandnim gradivom imata posebno mesto lista **Kärntner Landsmannschaft in Koroško Koroščem.** Gre za lista, ki ju je izdajal takratni Kärntner Heimatdienst in ki sta bila še posebej namenjena prebivalcem plebiscitnega ozemlja. Eden glavnih protislovenskih in protijugoslovanskih plebiscitnih delavcev, Hans Steinacher, opozarja, da je morala nemškokoroška stran tedaj vendarle upoštevati tudi jezikovno slovenski živelj ter se nanj obračati v njegovem jeziku.[1] Kot dokazuje list Koroško Koroščem, pa to ni bilo (z izjemo posamičnih verzifikacij) slovensko koroško narečje, kot bi mogli soditi po kasnejših trditvah, po katerih koroški »vindišar« ne razume pisane slovenske besede ter se njegova govorica sploh ne da zapisati. V nasprotju s takimi trditvami je glasilo Koroško Koroščem uporabljalo osrednji slovenski govor ter se v njem obračalo tudi na tiste Korošce, ki niso bili vešči (ali pa ne dovolj) nemščine (vključno z njeno koroško varianto).

In še eno značilnost naj poudarimo: krajevna imena so v tem Heimatdienstovem listu slovenska in očitno ni nikomur, vključno s Steinacherjem prišlo na misel uporabljati v

* Še neobjavljena razprava iz zapuščine leta 1981 umrlega dr. Toneta Zorna.

slovenskih tekstih ter v glavi tega lista nemška krajevna imena. Le ponekod najdemo dvojezično poznamenovanje, pa še tu je bila slovenska označba na prvem mestu. Za današnje zagovornike koroškega nemškega nacionalizma pač bogokletno dejanje. Še Celovec je na primer v tem listu Celovec in ne morda Klagenfurt.

O tem, kako je prišlo do izdajanja slovenskega heimatdienstovskega glasila, nekaj več poroča Hans Steinacher v že omenjeni knjigi. V njej piše, da so tedaj čutili potrebo po izdajanju lista, namenjenega slovenskemu (oziroma kot pravi, vindišarskemu) prebivalstvu. Tako so pričeli ob Kärntner Landsmannschaft v drugi polovici leta 1919 izdajati še Koroško Koroščem; ime lista je izbral sam Steinacher.[2]

O pisanju nemškega lista sem pisal v Slovenskem vestniku 1979. leta (Kärntner Landsmannschaft in nemškonacionalna propaganda pred 60 leti). S tem pregledom je bil (glede na zasnovo in vsebino) dejansko opravljen tudi vsebinski pregled lista Koroško Koroščem. Nadrobnejša medsebojna analiza bi vsekakor mogla pokazati na vsebinske inačice in vzporednice Kärntner Landsmannschaft s slovensko pisanim listom, vendar nas na tem mestu vendarle bolj zanimajo poudarki, ki so bili še posebej namenjeni koroškim Slovencem.

Na enem prvih mest med takimi poudarki je bilo vsekakor gospodarsko vprašanje. Beremo, da morajo gospodarski nagibi »nas (koroške Slovence) zediniti z avstrijsko republiko«. Tako, kot še danes, najdemo trditev o sožitju (»enotnosti in miru«) »našega majhnega naroda« s koroškimi Nemci. Vzporedno s tem pa že moremo slediti eni izmed sestavin prihodnje »vindišarske teorije«, saj že v eni prvih številk lista Koroško Koroščem moremo slediti trditvi, da imajo prebivalci »Kranjskega ... sicer podobno spraho (govor), nam pa so vendar tuji«. Sicer pa imajo Korošci le malo stika z njimi: ločijo namreč obojne težko prehodni alpski prehodi, poleg tega pa na Kranjsko vodi le ena železniška proga, in še to prek Maribora (!). O karavanški progi pa beremo, da je pod vplivom Laha (Italijana), sovražnika Jugoslavije. In zaključek? Koroški Slovenec je povezan le na Celovec in Zgornjo Koroško; tjakaj je v preteklosti oddajal vse »produkte, ne samo zemljiške, poljedelske, ampak tudi izdelke naše hišne industrije, od tam smo dobili obrtne in rokodelske izdelke; pri nemških sodeželanih smo kupovali in prekupovali«.

Kolikor moremo presoditi, je imela jugoslovanska obljuba o agrarni reformi konec leta 1919 pozitiven odmev med južnokoroškim malim človekom. Drugače bi list Koroško Koroščem vsekakor ne napadal te obljube ter v pomanjkanju nasprotnih argumentov celo zagotavljal, da je regent Aleksander obljubljeno agraro reformo preklical: »S prevarami in laž(mi) hočejo nas (Jugoslovani) preproste ljudi slepiti. Obljubavajo nam plavo od nebesa a ne bójo možbeseda! Sneli bójo besedo, obljube o delitvi zemlje. Kajti zemljo, ki vam (jo) misli(jo) dati — kakor pravijo — SHS država, bi morali samo s silo in ropom razlastiti, postopek, kateri bi bil popravljen od antante, postopek, katerega tudi ne namerja vlada v Beogradu, v kateri sedijo vendar samo 'velikoglavci'. Nasprotno! Pred kračim (kratkim) je bil menda dan ukaz regenta Aleksandra, da se na noben način ne sme razdeliti ali razlastiti velika zemljiška posest«.

Drugo tako vprašanje je bila boljša preskrba prebivalstva na jugoslovanskem prostoru ter v plebiscitni coni A v primeri s tisto, ki so jo imeli Avstrijci. Že iz taktičnih ozirov se list Koroško Koroščem gospodarskih razmer v Avstriji v glavnem ni dotikal, temveč čimbolj črno risal gospodarske razmere v Jugoslaviji: v Ljubljani so na primer po trditvah te vrste obrtni izdelki dosegljivi le z verižno trgovino (in to ob visokih cenah); podobna neresnica je bila tudi trditev, da »na celem Spodnjem Štajerskem in Kranjskem ima tudi kmetski stan karte za kruh in moko, baur (kmet) ni več gospodar v svoji lastni hiši. Kar zdaj dajo (Jugoslovani) nam v obsedenem (zasedenem) okrožju Koroškega, vzamejo brez ozira prebivalcem Kranjskega in Spodnještajerskega«. Ob teh in podobnih trditvah najdemo poudarjanje koroškega regionalizma ter zagotavljanje, da je Nemška Avstrija »svobodna republika v kateri se vlada ljudstvo samo, Jugoslavija pa monarhija, v kateri vlada srbska dinastija Karageorgijevičev, katera se goni od ene vojske v drugo (kot da je bila Srbija leta 1914 napovedala vojno Avstroogrski op.). Medtem ko pridejo razne dežele Jugoslovanskega, nadaljuje Koroško Koroščem, pod Belgradsko komando, bodo izgubile s tem svojo posebnost in ... svobodno voljo, bo dala nova ustava Nemško-Avstrijskega deželam največjo samostojnost, podobno kakor v svobodni, srečni Švici posamezni kantoni ...«

Nadaljnji propagandni prijem je bilo navajanje po izvoru sumljivih, še posebej pa izmišljenih »novic« o dogajanju na širšem jugoslovanskem prostoru in še zlasti takih, ki naj bi kazale na notranjo slabost v Jugoslaviji in na centrifugalne sile v njej.[3]

Eden od uvodnikov (avtor je bil prejkone Hans Steinacher) je bil celo naslovljen »Umi-

rajoča Jugoslavija« in v njem beremo o jugoslovanskih vojaških ubežnikih, ki da »vsak teden« prihajajo v Avstrijo. Po pisanju lista Koroško Koroščem so ubežniki poročali o nezadovoljnem malem človeku v Jugoslaviji, vsi pa so prepričani, da je »Koroška za SHS izgubljena«. Tudi nočejo srbske samovlade, ampak hrvatskoslovensko republiko, ki bi bila v zvezi — z Avstrijo! Sicer pa Srbija, nadaljuje list, še naprej sanja sen imperialistične habsburške monarhije. Tamkaj velja le to, kar hočeta srbski kralj in generali. List Koroško Koroščem je poudarjal, da bo država SHS tako dolgo krvavela, da bo šla na vse konce. Na zunaj se bo vojskovala, na znotraj bo prevrat, revolucija, kajti trije slovanski narodi ne bójo nikoli složno živeli, Hrvati in Srbi (sic!) nikoli ne bójo nosili srbski jarem«. Sicer pa je razkroj v Jugoslaviji vedno večji. Poleg tega je Slovenec, skupaj s Hrvatom, republikanec in noče ničesar vedeti o Karadjordjevičih. Sovraštvo ljudstva pa se ne bo usmerilo le proti Srbom, ampak proti vsem tistim »častihlepnim vodnikom, ki so izdali Slovence in Hrvate Srbom na milost in nemilost«.

Trenutek časa je zahteval, da je moralo koroško nemško nacionalistično meščanstvo povzemati tudi nekatera gesla revolucionarnega delavskega gibanja. Zgovoren dokaz je zagotovilo Koroško Koroščem, da v Avstriji ob drugih dejavnikih ne odloča morda kapitalizem, temveč »prosto ljudstvo s poslanci, ali, podobno kot v Švici, s prostim ljudskim glasovanjem«. Jugoslovanom je list očital, da skušajo »iztrebiti v šolah nemški jezik in ga nadomestiti s srbskim: »Tako so začeli že zdaj v vseh šolah s poukom cirilice. Naučiti hočejo Korošče jezika in pisma, ki jim ne more dati nobene koristi, ker ga zastopijo samo Srbi, drugje pa noben človek po celem širnem svetu. Materin jezik Koroških Slovencev bi tako izginil in se umaknil srbščini. Nemščine, svetovnega jezika, katerega potrebujejo tako potrebno, se naši Slovenci ne bójo več smeli učiti!«.

In vera? V Avstriji ne bo odpravljen verouk, pač pa so to storili Jugoslovani. Sicer pa bo tamkaj katoliško vero sčasoma izpodrinila pravoslavna, ki ima v Jugoslaviji pač več privržencev.[4]

Iz izjave koroškega deželnega upravitelja dr. Arthurja Lemischa v deželnem zboru 27. novembra 1919 je videti, da je koroškonemška stran pričakovala, da bodo pri napovedanem plebiscitu glasovali za Avstrijo posestniki (pač večji), »majhni in večji« trgovci ter delavci. Med drugim je Lemisch še dejal, da se Koroška že leto dni bori za pravico do samoodločbe. In kaj naj bi ta samoodločba pomenila, je vidno iz pojasnila celovškega mestnega sveta, češ da vidi »svojo bodočnost in gotovo poroštvo boljših časov« ne morda v »silnem balkaniziranju naše dežele (ampak) v združitvi z velikim nemškim gospodarskim okrožjem«, torej v priključitvi Avstrije nemškemu rajhu. Za velikonemški pogled ljudi okrog lista Koroško Koroščem priča tudi dejstvo, da je list na primer štajerski Ljutomer postavil v »obsedeno« področje, se pravi, v prostor ki ga neupravičeno zasedajo Jugoslovani.[5] Poleg tega so Steinacher in njegovi v tem času računali, da bo najmanj 80 % glasovalnih upravičencev oddalo glas za »nerazdeljeno Koroško«.[6]

Omenimo naj tudi, da je bilo južnoštajerskemu kmetu namenjeno zagotovilo, da »v Jugoslaviji

1. kmet ni prost, ker je (Jugoslavija) monarhija, kjer so plemenitaši, dvorniki (dvorjani) in vojaki;

2. kmet bo prisiljen prodajati (v Jugoslaviji) svoje pridelke po nižji ceni;

3. svoje potrebščine bo drago kupoval, ker ni fabrik;

4. davke in dolgove bo težko plačeval, ker bo malo izkupil in ker bo sam plačevalec (davkov) . . .«

Nasprotno pa bo v Avstriji

1. kmet prost in si lahko pomagal,

2. svoje pridelke bo drago prodajal, ker ima veliko kupovalcev;

3. svoje potrebščine bo kupoval po nizki ceni;

4. davke in dolgove bodo v večini plačevali bogatinci in fabrike . . .[7]

Posebno mesto ima v listu Koroško Koroščem tudi vprašanje tako imenovanih koroških beguncev, to je tistih nemško usmerjenih Koroščev, ki so se tako ali drugače umaknili iz plebiscitne cone A. Teh naj bi bilo po pisanju nekaj tisoč (»tisoč in tisoč«).[8] Bili pa naj bi begunci tudi mučeniki »novega časa«. Mesece in mesece naj bi bila obup in bol njihova stalna spremljevalca, demarkacijska črta med obema plebiscitnima conama pa je bila zanje »slovanska žica, ki jim brani domov«. Ob tej je list poudarjal zahtevo teh beguncev po vrnitvi domov: »Domov hočemo! Delati hočemo! Pravico imamo do posestva, do doma, do družine, in do ljubezni! Zahtevamo to«. Videti je, da so celovški krogi v tem času pričakovali dovoljenje za vrnitev beguncev v cono A.[9]

II

Februarja 1920 je slovensko heimatdienstovsko glasilo pojasnjevalo, od kod klic »Koroško Koroščem«. Steinacherjev krog je o tem tedaj pisal takole: Koroška je naravna in gospodarska enota, kakršne ni nikjer drugje. Korošci, bodisi Nemci ali Slovenci (»vindišarjev« tedaj očitno v besednjaku nemškega nacionalizma še ni bilo) potrebujejo drug drugega. Tudi južna Koroška potrebuje Celovec in Beljak, in narobe: obe mesti potrebujeta južni del dežele.

Kakorkoli bi tedaj razdelili Koroško, bi taka delitev »rezala ceste in poti, ločila bi soseda od soseda, sorodnika od sorodnika, ja, celo posestnika bi oddelila od svojega polja, od svoje njive«. Južna meja Koroške so tako lahko le Karavanke. Dalje beremo o »srčni skupnosti kulture in gospodarstva«, v kateri so koroški Nemci in Slovenci živeli že tisoč let. Ta mir pa je bil prekinjen, ko so prišli hujskači Kranjci in koliko »nesreče in bede« bi bilo prihranjeno, ko bi Korošci »one prve hujskače, ki so prišli iz Kranjske v našo deželo, s koli in kamni črez Karavanke bili nazaj zapodili«. Kranjski hujskači so tudi krivi vsega, kar je doletelo Koroško po zlomu habsburške monarhije, saj od tedaj dalje južna Koroška ne pripada več Koroščem. »Domačini nimajo več govoriti. Na vrhu pa komandira general Majster. Njegovi oficirji in vojaki so nam tuji. Naši bratje hočejo biti in so nas že prvi dan oropali. Posmehujejo se nam koroškim Slovencem zaradi naše govorice in prezerljivo nas imenujejo neumne 'kroftašte'«. V nadaljevanju beremo, da so si prišleki razdelili »naša občinska zastopstva, dasiravno smo jih bili prosto volili izmed naših ljudi«. Na njihovih mestih pa sedaj komandirajo v večini občin kranjski gerenti, ali domači slamnati možje. Pa tudi financarji in orožniki so tujci. Od sluge do okrajnega glavarja so vsi iz Kranjske ali Goriške in le posameznik je med njimi Korošec. Te in podobne trditve nemškega koroškega nacionalizma so se končno prelile v vzklik: »Rojaki! Ne vidite, da Koroška ni več vaša?! Vaša Rožna in Junska dolina je Kranjcev (kranjska), je tujcev, je Kranjska, tuja!« Med trditvami te vrste je bilo tudi zagotovilo, da na južnem Koroškem ukazujejo »Kranjci, čuši« ter da Koroščem ne bodo nikoli ukazovali tujci in Srbi. Iz povedanega je razumljivo, da so Steinacher in njegovi ostro nastopali proti razmejitvi, ki naj bi tekla po reki Dravi. Za njihove propagandne prijeme je bilo na primer značilno poudarjanje, da pomeni takratna odločitev za Jugoslavijo smrt Hrvatov (in) Slovencev.[10] Beremo tudi na primer, da »Moder 'slovenski kmet' gobezda v svojem članku o osvoboditvi Slovencev naše cone A. Kratkovidnež, ki ne ve, kaj govori! Medtem se je zrušil v Avstriji prestol Habsburžanov, medtem ko se je povalila krona cesarja v prah in nastala (je) ljudovlada, republika Nemška Avstrija, v kateri je prišlo enkrat (v nasprotju z Jugoslavijo) prosto do svojih svetnih pravic . . .«[11]

In dalje: »če se slovenski Korošci branijo srbskega kraljevega jarma, so boljši Slovenci kot oni na Kranjskem. Kranjec je izdal samega sebe in prodal svoje slovenstvo Srbu. Slovenski Korošec pa ne mara srbske države«, je zagotavljal list Koroško Koroščem, on ostane zvest očetovi zemlji, noče postati izdajalec, ne domovine, »ne samega sebe«. Naj navedemo še nekaj cvetk, ki se pojavljajo tudi še danes: »Da na Koroškem nam Slovencem nikdo ne bo vzel maternega jezika ni treba šele trditi. Govori samo zase, da tega Nemci 1000 let niso storili, sicer bi nas ne bilo več; vendar pa smo si ohranili naš jezik, ohranili pa ga (bomo) še bolj kakor le kjer (kdajkoli) prej, ko pridemo v svobodno avstrijsko republiko . . .«[12] To tudi zato ne, ker Avstrija ne pozna takih socialnih pretresov kot Jugoslavija. V dokaz se je list Koroško Koroščem na široko razpisal o vsejugoslovanski železničarski stavki aprila 1920. Po mnenju lista naj bi bili ti dogodki svarilo, ki bo še zadnjim, ki »še ne vedo, kako se (pri plebiscitu) odločiti, ali za enotno, nerazdeljeno Koroško, ali za balkansko, brezzakonsko Srbijo, več povedalo, kot vsi listi in vsi spisi. Jugoslavija, kakor je, ne more biti mirna nikoli . . .«[13]

Ko se je spomladi 1920. leta vrnil del beguncev v cono A, je skušal Celovec propagandno izkoristiti to vrnitev. Poročilo govori o vrnitvi skupine štiridesetih beguncev, v glavnem pripadnikov boroveljskega Heimwehra. Pred odhodom so se bili zbrali v gostilni Grimschitz ob ljubljanski cesti ter skupaj s spremljevalci odkorakali proti demarkacijski črti. Njihova demonstracija se je nadaljevala tudi še po prehodu demarkacijske črte. Prihodnje dni pa je pri Mostiču prešla to črto še skupina 80 beguncev, na čelu z vovbrškim Glantschnigom.[14] Pač pa so se tedaj okrepili glasovi o agrarni reformi, ki naj bi zajela južnokoroško nemško posest. Značilno je v tej zvezi pisanje glasila Koroško Koroščem, ki že daje slutiti odmikanje avstrijske »ljudovlade« od njenih socialnih gesel, čeprav je koroško inačico »ljudovlade« (vsaj, kar se tiče slovenskega vprašanja) še vedno demagoško ponavljala. Tako ni čudno, da v listu Koroško Koroščem beremo, da člen »267 mirovne pogodbe pravi: 'Posestva in pravice vseh avstrijskih državljanov,

ki bivajo na zemlji prejšnje avstroogrske monarhije, se ne smejo zapleniti (vzeti) ne likvidirati'. To se pravi, kakor vsak lahko zastopi, da je Čušom z mirovno pogodbo prepovedano, kar tako preprosti vzeti si posestva, še za svojo državo ne, še manj pa imajo pravico, posestva meni nič tebi nič razdeliti in dajati temu ali onemu...« Ne jugoslovanski ravbarji in tati bodo rekli, kaj se naj zgodi s koroškimi veliki posestvi, ne to bomo odločili mi Korošci sami po avstrijskih postavah, ki pravijo, da se morajo razdeliti med kmete, pektarje, kočarje in invalide, vsi ti imajo pravico do njih, ker v Avstriji ni več ne baronov ne grofov, ki regirajo še vselej v Jugoslaviji«.[15] Kot vrsta še drugih je po 10. oktobru 1920 tudi ta obljuba ostala na papirju...

Na drugem mestu pa beremo, da je to, kar počenjajo Jugoslovani »pri svoji takoimenovani 'agrarni reformi' gospodarija boljševikov najhujše vrste«. Taka delitev zemlje naj bi bila jugoslovanski upravi na Koroškem za vse čase v sramoto, kajti take delitve dokazujejo, da ta balkanska država ne »pozna ne zakona, temveč pod samovlado in korupcijo nevoljenih uzurpatorjev le korist onih, ki so prišli do korita«. Poleg tega Jugoslavija nima nobene postave, ki bi predpisovala razdelitev »poljedelske« veleposesti. Dejstvo, da je jugoslovanska uprava sekvestirala (dala pod nadzor) vrsto južnokoroških veleposestev naj bi bilo po jugoslovanskih postavah celo protizakonito. Sicer pa ta država, je pojasnjeval list Koroško Koroščem, sploh nima pravice do veleposesti v coni A. S tem pa takih in podobnih trditev in zagotavljanj še ni bilo konec. V nadaljevanju na primer beremo, da v Jugoslaviji »špekulirajo na neumnost Koroščev. Govorijo o avstrijskih grofih in baronih, čisto pa zatajijo, da v Avstriji že leto in pol ni več grofov, ne baronov. Avstrijsko ljudstvo je korenito in popolno (popolnoma) odpravilo gospodarijo grofov, baronov in drugih velikoglavcev. V Avstriji je vsakomur prepovedano, nadaljuje list, pisati 'Fürst' ali 'Graf' ali 'Baron' ali 'Ritter' ali 'von', nasprotno pa je v Jugoslaviji že zdaj stara gospodarija kralja, generalov in veleposestnikov — torej velikoglavcev«. Ob koncu beremo, da »če hočejo Jugoslovani pred ljudskim glasovanjem (plebiscitom) še, ker nimajo *svojih* tozadevnih postav in zakonov, izvršiti razdelitev velikih posestev v coni A po *avstrijskih* zakonih, potem naj se pa ravnajo po pravici in postavah«. Njihova agrarna reforma in preganjanje »pektarjev« bi bilo v vsaki kulturni državi strašanski upravni škandal, a v Jugoslaviji je tudi to mogoče. »Našim rojakom pa, zadnjemu od njih, v coni A je odprla ta goljufija, ta švindel razdelitve veleposesti očesa, kaj velja v Jugoslaviji pravo in pravica, kako slabo stoji na Koroškem za jugoslovansko reč, da se slepo divjajoča SHS agentarija še postav svoje lastne držav na mara.[15]

III

Ob teh in podobnih propagandnih prijemih se je moral list Koroško Koroščem vračati na pojasnjevanje dobrot, ki jih bodo uživali Slovenci, kolikor bodo 10. oktobra glasovali za Nemško Avstrijo. Sredi junija 1920 na primer beremo, da »pribandrani kranjski učitelji, podkupljeni farji in drugi agenti mečejo pesek v oči in trobijo v svet, da bomo slovenski Korošci, če glasujemo za Nemško Avstrijo, zgubili svojo špraho, svoje cerkve, naše slovenske duhovnike, lerarje in uradnike. To je satanska laž, ki jo je mogla pogruntati le kaka srbska buča (okrog listov) 'Mira' in 'Korošca'! Mi Slovenci dobro vemo, da smo pred vojsko oz. našim nemškim sosedom v popolnem miru in prijateljstvu živeli in da so ti odnošaji še-le tedaj skalili, ko so prišli k nam kranjski hecarji. To prijateljstvo se je po končani svetovni vojni še utrdilo, ko smo ramo ob rami pri sovražnih vpadih Srbov in Kranjcev z orožjem v roki branili svojo domovino. Stotine Koroščev, Slovenci in Nemci, so dale v tem boju proti tujcu svoje življenje in ne zastonj! (»Vindišarjev« list tudi tokrat ni poznal!). Kajti obvarovali si bomo koroški Slovenci vsekakor našo vero, naš jezik in naše duhovnike: to boljše kakor pri ortodoksnih Srbih. Da to ni nobeno čečkanje kakega plačanega šribarja, (ni) nobena domišljija, ampak gotova resnica, nam je porok mirovna pogodba sama«.[17]

Koroške boje leta 1919 je heimatdienstov list označeval za »začetek velikanske vstaje koroškega ljudstva (proti) tujim vrinjencem«,

Tako beremo: »Srčno in ponosno se je postavilo za svojo deželo sovražniku nasproti; tako močno je vrglo od sebe jugoslovanske verige, da je moral slišati tudi Pariz. Določila se je meseca maja 1919 od vrhovnega sveta usoda Koroške: meja, po Wilsonovi liniji, Karavanke (sic!)«. Zatem list Koroško Koroščem omenja uspešno jugoslovansko ofenzivo na Koroškem ter nadaljuje: »Od tega časa smo preživeli Korošci težko leto polno trpljenja. Z zvijačo in izdajstvom in s silnim dejanjem so izsilili sedanje razmere. Tudi danes (Jugoslovani) nimajo nobene notranje pravice do Koroške za se. Zavratno sovraštvo, izsiljeno po brezvestnem hujskanju, je gnalo proti nam one može in fante, s katerimi smo leta 1914 do 1918 branili vkup našo domovino«. Jugo-

slovanom je list Koroško Koroščem tudi pripisoval uboj več Koroščev in to na način, »kakor še med svetovno vojsko nismo bili videli niti pri onih narodih, ki so jih poslali Rusi z daljnje Azije proti nam (!). Nismo verjeli prej, da bi bilo kaj takega sploh mogoče. Jugoslovanska vojska črez Celovec ven je bila opostošajoče ropanje ... Značilno za te 'brate' pa je, da so Srbi zvračali vsa silna dejanja na slovenske vojake in narobe, Slovenci na Srbe. Divjala in razsajala pa sta oba enako in se skazala eden drugega vredna ...« Na drugem mestu pa beremo, da Korošci ne potrebujejo morebitnih železniških povezav z jugoslovanskim ozemljem. Nasprotno, »Korošci ... si lahko pomagamo. Glasujmo za našo staro domovino, nerazdeljeno Koroško, in potem, ne potrebujemo nobeno teh železnic. Nam zadostuje že luknja v Podrožici (Rosenbach). Gore pa naj ostanejo meja med nami in Kranjci«.[18]

Že povedano kaže, da najdemo med koroškimi propagandnimi prijemi na enem prvih mest določene sestavine rasističnih pogledov. Na kratko je taka sestavina odmevala tudi v »klicu:« »Proč z Azijati in Balkanci« (prav tam). Povezano z njo je list Koroško Koroščem pisal o prevladujočem vplivu srbohrvaščine v Jugoslaviji, ki da je celo predpisana za »vse prošnje, katere vložijo državljani na centralno vlado ali razne urade«. Zlasti pa so našle v listu odmev trditve, da »zija (v Jugoslaviji) prepad med evropsko in balkansko upravo« pa tudi trditev, da se »smrad korupcije, goljufije in nepoštenosti razlije čez vso Jugoslavijo«. Dalje beremo, da so Slovenci pod srbsko komando in da morajo »molčati kot grob«. Ob tem je list spraševal koroškega Slovenca: »Hočeš menjati velike narodne in verske pravice, ki ti zagotovi z mirovno pogodbo nova Avstrija — ne glede na vse drugo! — s 'srbsko komando', hočeš namesto se vzdigniti k novi svobodi, k prostejšem življenju postati še hujši šklaf, (suženj) kot si bil v cesarski državi, hočeš v smrad korupcije, goljufije in nepoštevnosti«. Dalje izvemo, da vlada v Jugoslaviji za resnico 'Maulkorb' (nagobčnik).[19]

Že iz povedanega je videti, da je bila priljubljena tema koroškega nemškega nacionalizma poudarjanje skrbskega »imperializma«, ki da »kot polip s svojimi lovkami sega po Koroški«. »Militarizem, korupcija, hlapčevstvo, sužnost, balkanska nekultura«, to naj bi bile grabežljive roke tega imperializma. O Sloveniji beremo, da je postala žrtev srbskega polipa pa tudi to, da so sedaj slovenske vojake (»kakor nekdaj v stari Avstriji«) razdelili po celi Jugoslaviji »med Makedonce in Srbe«. Orožnike in uradnike, ki Srbom niso bili po volji, so po trditvi lista Koroško Koroščem poslali v Albanijo in Makedonijo. Dalje beremo: »Kranjski fantje pa morajo iti v garnizijo v divje kraje Srbije in Albanije. Če se kranjski rekrut pri Srbih pritoži, ga vržejo ti rablji v temno ječo. Srbska vojaška sodišča zopet delujejo kot nekdaj v Avstriji. Groza in strah vlada med ujetniki, ki so se vrnili v domovino in vsak dan je več dezerterjev na Koroškem, ki so zbežali pred kruto roko Balkana. V Ljubljani se šopirijo srbski uradniki. Ti delajo postave, diktirajo ljudske davke in cole. Slovenska špraha od dne do dne na Kranjskem gineva; srbska špraha in srbske pismene (črke) jo bodo popolnoma izpodrinile. Vrh tega ogroža srbska pravoslavna vera rimsko katoliško cerkev. Mladi duhovniki, ki so bili še včeraj dobri katoličani, postanejo pravoslavni popi in se ženijo ...« To pa še ni vse: črni oblaki se zbirajo na Kranjskem in Hrvaškem. Srbski polip zahteva svoje žrtve in ker njegove roke »nimajo več svoje volje in izginila je vsaka samostojnost. Ljudstvo kliče 'proč s Srbijo', a kaj to pomaga, srbski polip jih drži v svojih kleščah.« Sedaj pa »steguje ta nestvor svoje lovke preko Karavank tudi po Korotanu. Tudi nam preti suženjstvo, srbski militarizem, bič in narodna smrt«, je trdil list Koroško Koroščem. Vedar pa so »Karavanke ona od Boga postavljena gorska stena, ki nas loči od Srbskega Balkana in še imamo v rokah učinkovito orožje, naše ljudsko glasovanje, ki nas bo obvarovalo tega strašnega polipa. Naj ta zver še tako divja in kaže svoje zobe, ljudsko glasovanje nas bo rešilo iz srbskega žrela. Mi Korošci nočemo biti deležni kranjske usode. Zato dvignimo svoj glas vsi kakor veriga za enotno Koroško, da ostane 'Koroško Koroščem'«. Propagandni tednik je trdil, da grozi Jugoslaviji vojna z Italijo. To pa naj bi bil dodaten vzrok, da Korošci nočejo biti srbska topovska hrana.[20]

IV.

Razumljivo je, da je list Koroško Koroščem poleti 1920 pozdravil prihod medzavezniške plebiscitne komisije, seveda v upanju, da bo sedaj prišlo do omejevanja jugoslovanske oblasti v plebiscitni coni A. Podobno odmevnost je imelo septembra meseca odprtje demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama, saj se je s tem trenutkom preselil v cono A propagandni aparat Kärntner Heimatdiensta, osrednje nemškokoroške propagadne centrale. Ko se je tako list Koroško Koroščem v začetku septembra lotil te plati propagandne dejavnosti, je na primer pisal, da prihajajo »dan za dnem vesele vesti iz vseh delov glasovalnega ozemlja«. O obsegu te dejavnosti v listu be-

remo, da »kdor potuje po glasovalnem ozemlju, vidi kot veselo znamenje neomejene zvestobe in ljubezni do naše lepe domovine vsepovsod zastavice (fane) v naših barvah. Njih število kaže, je zatrjeval list, da ogromna večina ljudstva noče pod srbsko silovlado . . . Dan za dnevom prihajajo ljudje k nam s prošnjami, naj jim vendar damo zastave na razpolago, da jih primanjkuje«. Korošci hočejo namreč biti svobodni, ne pa srbski hlapci.

Kljub temu, da je list Koroško Koroščem zagotavljal Slovencem ohranitev njihove narodnosti ter gojitev slovenskega jezika, kolikor glasujejo za Avstrijo, je propagandni list vendar kazal težnjo po prevladi nemštva tudi v slovenskem delu dežele, še zlasti pa se je hudoval, ker je v osrednji Sloveniji vendarle prevladala slovenščina ter je nemštvo izgubilo svoj prevladujoči položaj.

Še posebej pa se je list hudoval nad dejstvom, da so Slovenci tedaj razbili nemško plebiscitno zborovanje 29. avgusta v Grebinju.[21] To naj bi po listu služilo za dokaz o razmerah, ki bi nastale, če bi južno Koroško dobila Jugoslavija. Še več: raztrgana bi bila ne le Koroška, ampak tudi plebiscitna cona A. Boroveljski okraj bi namreč v tem primeru pripadel Kranju (!), Velikovec pa k — Štajerski. Sicer pa s (slovenskimi) prišleki v coni A »ne moremo skupaj živeti«. Dejstvo, da se je grebinjski dogodek ponovil še na Bistrici v Rožu, je vodil k vzkliku: »Tako ne gre več dalje! Na lastni svoji zemlji naj bi Korošci ne imeli več nobene pravice! In tujci, kranjski, štajerski, primorski brezposelni postopači se bodo na naših tleh šopirili — nezaslišano!« Iz tistih dni je več kot značilna nemško poudarjena izjava Michaela Paulitscha na protestnem zborovanju v Celovcu: »Naj slovenski Korošci nikoli ne pozabijo, da je bil vojvoda Kajtimir oni, ki je prosil Bavarca Tasila, da mu pomaga proti azijskim Avarom. Naši Slovenci naj tudi mislijo na vse kulturno delo Nemcev pri nas na Koroškem. Več kot tavžentletna zgodovina veže Slovence in Nemce naše domovine — nikdar niso dobili naši Slovenci omiko in sploh kulturo gori čez Karavanke, ampak vselej iz zahoda in severa. Zdaj pa naj se s silo raztrga in razdre, kar je stoletno skupno življenje zidalo? Za našo ljubo, drago domovino se zdaj gre, za očetovo zemljo in očetovo vero! Mi naj trpimo, da nas tuji priganjači uklenejo, da nas zasramujejo na lastni zemlji, na očetovi grudi?! V listu beremo, da so za vse, kar se dogaja v plebiscitni coni A, za vsa »nasilstva in silna dejanja, ki jih uprizori Narodni svet, za vse to so odgovorne jugoslovanske oblasti, vsega so krive te oblasti tujcev. Kakor dolgo bodo te oblasti v naši deželi, ne bo miru in ne bo reda, vse hajduštvo in balkanstvo stoji ja pod varstvom ravno teh oblasti, da pribijemo še enkrat. Le pravična bi bila takoj naša zahteva: Tudi s temi ven iz naše dežele!«. In še ena cvetka: Jugoslavija se tako zanima za Koroško iz vojaških (in morda še kakih drugih) vzrokov, saj bi ji celovška kotlina omogočila v primeru vojne z Italijo udar prek Julijskih Alp. Zaključek takega namigovanja je bil jasen: kolikor pripade plebiscitna cona A Jugoslaviji, bo Koroška prej ali slej bojišče, kjer se bodo bojevali Jugoslovani in Lahi, domovina bo opustošena, »kanoni Jugoslovanov in Lahov bodo streljali na naše hiše in naša posestva, našo živino bodo rekvirirali, beda in strašna nesreča bo prišla potem zopet nad naše ljudstvo.« Zato: Karavanke so edina možna meja Koroške.

Omenimo naj tudi sklep, ki ga je bil 31. avgusta 1920 sprejel stalni odbor koroškega kmetijskega sveta (Landeskulturrat): »Koroški deželni poljedelski svet se spominja vsega trpljenja koroških rojakov cone A, ki stoje zdaj pred odločitvijo. Najostreje obsodi nizkotno hecarijo pribandranih tujcev med našimi slovenskimi rojaki. Nemški in Slovenski kmeti Koroške ostanejo eden na drugega navižani, kajti gospodarsko, kulturno in politično je in ostane na veke Koroška naravna enota. Tuji agitatorji pa niso samo mir kalili, temveč nameravajo z raztrganjem Koroške naravnost ubiti in uničiti kmetstvo v coni A. — Koroški deželni poljedelski svet najsrčneje pozdravi rojake v coni A in je prepričan, da bo prosto, nepristransko ljudsko glasovanje zopet zedinilo našo deželo v nerazdeljeno Koroško. Le s tem je zagotovljen napredek in nov razcvet skupne naše domovine v miru in blagostanju« (sklep smo povzeli z vsemi stilističnimi in drugimi napakami). K temu je list Koroško Koroščem dodajal, da je znano, da je v deželni kmetijski svet izvoljen tudi »obče spoštovani monsinjor Podgorc«.[22]

25. septembra je list pisal, da jugoslovanski (SHS) agitatorji vedno znova poudarjajo izključno slovenski značaj glasovalnega ozemlja, češ da Nemcev tamkaj sploh ni. K temu je propagandni list dodajal: »Povejte nam vendar, zakaj potem izdajate (Jugoslovani) nemške agitacijske spise? Komu so ti namenjeni? Ali ne izpodbijate s tem sami svoje trditve« (dalo bi se postaviti tudi nasprotno vprašanje, čemu propaganda koroškonemške strani v slovenskem jeziku, vključno z listom Koroško Koroščem op.). Po slovenskem tisku so Celovčani povzemali. da je celovški župan stavil občinskim odbornikom zaupno vprašanje, kakšno stališče bi zavzeli, če bi prišlo do pogajanj z Jugoslovani za določitev meje po reki Dravi,

češ da je cona A izgubljena in bi bilo treba rešiti vsaj cono B. List Koroško Koroščem je k vesti dodajal županovo izjavo, da gre za izmišljotino. V dneh pred plebiscitnim glasovanjem pa je list v nasprotju z dejanskim prepričanjem Steinacherja in njegovega kroga pa tudi večine Avstrijcev pričel zagovarjati »življenjske možnosti Avstrije«. Takole beremo: »Naši nasprotniki venomer trde, Avstrija nima življenjske možnosti, češ, da primanjkuje potrebnih surovin v povzdigo proizvajanja in za oskrbo prebivalstva z živili. To utemeljevanje pa ne drži, kajti popolnoma slične so razmere v Švici in na Angleškem. Treba je samo ustvariti gospodarski položaj tako, da se izednačita uvoz in izvoz. Drugi govore zopet o velikih dolgovih, ki jih ima plačati Avstrija. Ne samo Avstrija je v velikih denarnih stiskah, temveč vse države, ki so se bojevale, razen Amerike in Angleške. Francija dolguje 60 milijard frankov, Italija ima mnogo več dolgov kakor Avstrija, zadolžena je Romunija, Belgija, zadolžena je predvsem Srbija ... — Vprašanje, koliko dolgov ima država, ni tolike važnosti kakor vprašanje, kako namerava dotična država zboljšati svoje finančno stanje (sic!). Iz podučenega vira se je doznalo, da so se skupni avstrijski izdatki proti lanskemu letu pomnožili za 82 odstotkov, dohodki pa za 201 odstotkov, primanjkljaj pa se je zmižal (znižal) za 11 odstotkov. To je tem veselejši pojav v našem gospodarstvu, ker pri tem še ni upoštevana premoženjska oddaja. O premoženjski oddaji, s katero strašijo kranjski hujskači glasovalce, smo že obširno razpravljali, ter dokazali na podlagi uradnih podatkov, da se bo oddaja zahtevnala samo od najbogatejših slojev, srednji in nižji sloj pa sploh ne pridejo v poštev. — Brezdvomno je, da bo naše gospodarstvo v doglednem času ozdrevelo. V to je v prvi vrsti treba, da povzdignemo industrijsko proizvajanje ter tako spravimo v ravnotežje uvoz in izvoz. V dosego tega namena imamo že na razpolago izdatne kredite iz Amerike in Anglije; predvsem je dobava volne zagotovljena. Marsikatero industrijsko podjetje, ki bi moralo ustaviti delo, zopet lahko obratuje. Z razpečavo industrijskih izdelkov bomo lahko pokrili stroške za živila, ne da bi pri tem padla naša valuta. — Položaj Avstrije torej nikakor ni tako obupen, kakor pa ga nam slikajo črogledi in zlobni agitatorji za Jugoslavijo. Začetek za ozdravljanje in okrepitev je storjen in že se kažejo upapolni pojavi. Torej: Glavo pokonci in kvišku srca! S smoternim delom, s pametnim gospodarstvom si bomo ustvarili zopet ugodne in življenjske razmere in prav nič se nam ni bati za našo bodočnost!«. Dalje izvemo, da je 20. septembra zjutraj dal stotnik Štefančič na ukaz okrajnega glavarstva zapreti prostore boroveljske podružnice tamkajšnjega domovinskega sveta (krajevne centrale Kärntner Heimatdiensta) ter zapleniti najdene spise. Ob tem še izvemo, da so popoldne tega dne medzavezniški častniki, člani celovškega distriktnega sveta, ta ukrep razveljavili.[23]

V

V dneh po plebiscitu je list Koroško Koroščem vedel povedati, da je 10. oktobra »zmagala pravica nad nasiljem, poštenost nad lažjo in goljufijo, zvestoba nad izdajstvom, zmagalo je domoljubje nad tujčevo poželjivostjo«. Dalje beremo, da se je nad (jugoslovanskim) barbarstvom »zgražal ... ves kulturni svet«. S plebiscitom so bile po tem listu strte spone, v katere so »Vas« hoteli vkovati in po dolgem trpljenju v balkanski sužnosti je znova zasijala zlata svoboda; koroška ostane nedeljena! je vzklikal list Koroško Koroščem, in nadaljeval: »s tem, da ste odločili v prostem glasovanju Karavanke kot mejo med srbsko monarhijo in avstrijsko republiko, ste storili kulturni čin, za katerega Vam mora biti hvaležna zapadna Evropa«. Videti pa je, da koroškonemška stran vendarle ni bila zadovoljna s plebiscitnim rezultatom (kot je znano, je glasovalo v celi coni A za Avstrijo 59 % upravičencev, medtem ko je znašal ta odstotek na prostoru južno od Drave vsega 49 %), saj beremo o morebitnem 90-odstotnem deležu proavstrijskih glasov, kolikor bi bila cona A pod »nevtralno« upravo. List je sicer trdil, da Korošci ne poznajo »maščevalnosti« (do tistih, ki so glasovali za Jugoslavijo), toda skorajšnje dogajanje je kmalu pokazalo nasprotno sliko. Trditev, »pokažimo, da smo res kulturni narod ter ne vračamo hudo s hudim,« se je tako pokazalo le kot propagandno slepilo, ki pa ni bilo edino. Tako beremo, da »v tej slovesni, radosti in veselja polni uri ponavljamo še enkrat, da nam bo sveta ostala obljuba, katero je storil koroški deželni zbor: Koroškim Slovencem je njihov razvoj v narodnem in gospodarskem oziro zajamčen in nikakor se jim (sic!) ni treba bati, da bi bili kedaj zatirani ali zaničevani. Tudi v tem nočemo slediti Jugoslovanom, ki v slepem sovraštvu iztrebijo vse, kar je nemškega v SHS — državi (!). Boj, katerega smo tako zmagovito prebili, ni bil narodnostni boj, ampak boj med svobodo in hlapčevstvom, med kulturo in barbarstvom, med pravico in surovim nasiljem. In v tem boju sta stala ramo ob rami slovenski (torej ne vindišarski!) in nemški Korošec, v skup-

nem naporu sta vrgla ob tla vsiljene nam 'rešitelje'. V enaki slogi se bodo nemški in slovenski Korošci v skupnem boju trudili za prenovo, za povzdigo ljubljane in nedeljene koroške dežele. Naše geslo naj bo: neumorno delo v blagor dežele in ljudstva ter mir in sprava med obema plemenoma (sic!), kot zvezda vodnica naj nam sveti v vsem, česar se lotimo, ljubezen do osvobojene, zopet združene prelepe domovine«.[24]

Konec oktobra 1920 pa je slovenski heimatdienstovski list prinesel razglas avstrijskega člana plebiscitne komisije A. Peter-Pirkhama, iz katerega naj povzamemo zagotovilo, da »vse sile, vse moči koroške dežele naj služijo duševni (sic!) in gospodarski prenovi zopet pridobljenega ozemlja, namesto nestrpnosti, sovraštva in preganjanja naj zavlada mirno delo in naši slovenski sodeželani v coni A naj bodo uverjen *da bodo varovala (in ščitila vsa merodajna mesta njih jezikovne in narodnostne posebnosti«*. Prav tako po zagotovilu imajo avstrijske oblasti za svojo dolžnost ublažiti »v zadnjih mesecih umetno ustvarjena nasprotja.« Iz iste številke propagandnega lista naj ob koncu omenimo še govor, ki ga je 24. oktobra imel v Celovcu že omenjeni poslanec Paulitsch: »V stiski in nesreči nismo postali malodušni in obupani, kot kulturen narod, kot nositelji resnične in prave kulture nočemo biti prevzetni in nepravični niti zdaj, ko je naša stvar tako lepo uspela. Mi hočemo mir in spravo. To naj tudi tisti slišijo, ki niso glasovali za nedeljeno Koroško. Ne bomo preiskovali, kdo je glasoval za SHS, vse to je minulo, a eno zahtevamo: Koroška je nedeljena in to dejstvo mora vsakdo upoštevati. V interesu blagra naše domovine bodimo trdni napram tistim, ki ne bi hoteli prepoznati tega dejstva (glasno pritrjevanje)«. In še: »Boj, katerega smo tako zmagovito končali, ni bil boj Nemcev proti Slovencem, enega naroda proti drugemu, ampak skupna borba Nemcev in Slovencev (torej ne »vindišarjev«!) za nedeljeno ljubljeno koroško domovino... Ves naš trud, vse naše prizadevanje naj velja enemu lepemu cilju: Vsem naj postane Koroška dom« (viharno odobravanje).[25]

OPOMBE

Avtor pri pripravi članka žal ni imel na razpolago vseh številk lista »Koroško Koroščem«, vendar meni, da je kljub temu podal najvažnejše propagandne prijeme, ki so se pred plebiscitom 10. oktobra 1920 javljali v njem.

1. Hans Steinecher, Sieg im deutscher Nacht, Wien 1943. — *2.* prav tam, str. 249. — *3.* Koroško Koroščem (dalje KK), 7. 11. 1919, št. 3. — *4.* KK, 14. 11. 1919, št. 5. — *5.* KK, 15. 12. 1919, št. 10. — *6.* KK, 12. 1. 1920, št. 13. — *7.* KK, 15. 12. 1919, št. 10. — *8.* KK, 12. 1. 1920, št. 13. — *9.* KK, 12. 2. 1920, št. 17 — *10.* KK, 12. 2. 1920, št. 17 — *11.* KK, 1. 4. 1920, št. 22. — *12.* KK, 19. 4. 1920, št. 24. — *13.* KK, 10. 5 1920, št. 27. — *14.* KK, 19. 4. 1920, št. 24. — *15.* KK, 10, 5. 1920, št. 27. — *16.* KK, 1. 6. 1920, št. 30. — *17.* KK, 15. 6. 1920, št. 32. — *18.* KK, 22. 6. 1920, št. 33. — *19.* KK, 29. 6. 1920, št. 34. — *20.* KK, 20. 7. 1920, št. 37. — *21.* KK, 5. 9. 1920, št. 45. — *22.* KK, 15. 9. 1920, št. 48. — *23.* KK, 25. 9. 1920, št. 51. — *24.* KK, 15. 10. 1920, št. 56. — *25.* KK, 30. 10. 1920, št. 58.

»SVOBODA« IN POČASTITEV 50-letnice SMRTI KARLA MARXA

MARJETA ČEPIČ

V letih od 1929 do 1935 je svet doživljal različne krize: ekonomske, politične, moralne. Za to obdobje so značilne velike politične in gospodarske spremembe v svetu in v Jugoslaviji. To je čas absolutistične diktature kralja Aleksandra, velike gospodarske krize v svetu in zmage fašizma v Nemčiji, v Sovjetski zvezi pa je to čas pospešene industrializacije in kolektivizacije ter zmage stalinizma.

Mednarodno komunistično delavsko gibanje poskuša na različne načine najti izhod iz krize. Podaja oceno, da bodo krize privedle do novih revolucij in vojn, zato poudarja monolitnost gibanja in vodi usmerjanje na boj »razred proti razredu«. To tezo je sprejel tudi VI. kongres kominterne (1928), ki je ocenila, da so razmere take, da zahtevajo kot neposredno akcijo oborožen boj in osvojitev oblasti. Do proletarskih revolucij ni prišlo, izolirana akcija KPJ je bila obsojena na neuspeh.

Delavsko gibanje v Jugoslaviji po prvi svetovni vojni ni bilo enotno. Razcepljeno je bilo na komunistično, ki mu je šestojanuarska diktatura dodatno zadela udarce, in na socialistično (socialdemokratsko), ki je doživelo z diktaturo kralja Aleksandra svoj zlom — pre-

1933 Tri obletnice

1. Petdesetletnica smrti Karla Marxa

Dne 14. marca bo poteklo petdeset let, odkar je umrl Karl Marx.

Ob imenu Karla Marxa prisluhnejo danes po petdesetih letih bolj ko kdaj prej nepregledne množice delovnega ljudstva. Ime Marx je signal, je geslo, je program.

Mi socialisti ne uganjamo osebnega češčenja. Če omenjamo to obletnico, nam ne gre za osebni kult, gre nam za tisto veliko gibanje, ki ga je sprožil Karl Marx in ki danes objema vse takozvane kulturne narode in vzbuja k zavesti človeškega dostojanstva tudi najprimitivnejša ljudstva vseh dežel in vseh kontinentov.

Ne gre za osebo Karla Marxa. Marx kot človek je imel svoje slabosti. Z osebnega človeškega merila ga je morda prekašal njegov zvesti prijatelj Engels, čigar imena ne moremo izpustiti, kadarkoli govorimo o Marxu — tako sta zvezana njuna pot in delo. Engels je zlasti kot praktik in z materialno podporo omogočil, da je Marx izvršil svoje načrte.

Ali vse veliko delo, ki sta ga opravila Karl Marx in Friderik Engels, znanstveno in propagandno delo, nosi pred vsemi ime in pečat Karla Marxa. Njegova obletnica je hkrati jubilej svetovnega pokreta, so trenutki, ko se zedinjeni in organizirani proletarijat spominja svojih zmag in tudi svojih začasnih porazov in ko si ogleduje pot, ki jo je že prehodil in ki jo ima še pred seboj.

Delavska kulturna in telovadna zveza »Svoboda« bo v letu 1933 v zvezi s spominom na to obletnico razširila in poglobila delo za poznavanje gospodarskih in socioloških naukov, ki jim je v svojih delih postavil trden temelj Karl Marx.

Tudi naša revija »Svoboda« bo v tem oziru skušala izpolniti svojo dolžnost.

Več Marxa!

2. Dvajsetletnica Delavske kulturne in tel. zveze ‚Svoboda'

Leta 1933. bo preteklo 20 let, odkar se je ustanovila delavska prosvetna organizacija »Svoboda«. Pred njo je obstajala »Vzajemnost«, ki pa jo je leta 1912. tedanja c. kr. policija razpustila zaradi predavanja Ivana Cankarja, ki ga je priredila ljubljanska podružnica.

Vojna, ki se je pričela leta 1914., je močno ovirala delovanje »Svobode« do leta 1918. Ker ni bilo doma moškega članstva, so vse delo prevzele sodružice. Tako je ljubljanska podružnica »Svobode« pred prevratom štela 489 članov, med temi 350 sodružic. Odhor je razen enega moškega obstajal iz samih ženskih članov.

Po prevratu se je »Svoboda« zelo razmahnila. Vendar so pa notranji razkoli v delavskem gibanju zelo škodovali tudi »Svobodi«, čeprav je

2

Uvodnik v »Svobodi« iz leta 1933

poved delovanja vseh strank. Socialno demokracijo je zanimala le usoda ljudi kot proizvajalcev, niso pa bili za korenite spremembe. Za socialdemokracijo je bil značilen tudi militantni antiboljševizem. Razcep v mednarodnem delavskem gibanju je nastal prav ob stališču do sovjetske revolucije in do revolucije v lastni deželi, ko jo je socialna demokracija odklanjala, zato tudi ni vzgajala delavstva za revolucijo.

V Sloveniji je po uvedbi diktature socialna demokracija usmerila vse svoje delovanje na kulturno-prosvetno delo v okviru delavskih kulturnih društev Svoboda. Izdajali so tudi list »Svoboda«, ki je bil namenjen delavcem, članom društva Svoboda.

Socialdemokratski krog okrog lista »Svoboda« ima zasluge pri populariziranju marksistične misli, kar je razvidno iz prispevkov v »Svobodi«, iz poročil o predavanjih in prireditvah v okviru društva Svoboda.

Prispevki v »Svobodi« s področja marksistične misli so za tisti čas pomembni, kajti »Svoboda« je bila v Sloveniji edini tak list takrat, ki je lahko vplival na širše delavske množice. Po diktaturi so se socialdemokrati najbolj obrnili k delavskemu gibanju na področju kulture, zato ne bi smeli mimo te dejavnosti slovenskih socialdemokratov, ki so na legalen način vplivali na delavce. Področje kulture je bilo ob diktaturi tudi prostor za izražanje in zbiranje sil. Ne bi smeli mimo prispevkov v »Svobodi«, zlasti mimo številke, ki je bila posvečena 50-letnici Marxove smrti. Tudi prevod Borchardtove priredbe Marxovega Kapitala je izšel pri socialdemokratski Cankarjevi družbi, nato Beerova Splošna zgodovina socialnih bojev, Sigmov (Teplyjev) Naš svetovni nazor in drugo. Tudi Marksistična šola v »Svobodi«, ki sta jo vodila Bogo Teply in Stane Krašovec, zasluži vso pozornost.

Kljub VI. kongresu kominterne (1928) in na njem sprejetem programu, ki je znan po negativnem odnosu komunističnega gibanja do socialdemokracije, lahko postavimo trditev, da v Sloveniji ni bilo prenapetega sektaškega odnosa do prizadevanj socialdemokratske skupine pri »Svobodi«, kajti »Književnost«, v kateri so sodelovali komunisti, je seznanjala svoje bralce z novostmi Cankarjeve družbe, nekateri sodelavci »Književnosti« pa so sodelovali tudi v »Svobodi«.

LIST »SVOBODA«

Na začetku tridesetih let je v Sloveniji odigral pomembno vlogo list »Svoboda«, ki je imel podnaslov »List za pospeševanje proletarske kulture«. Revija »Svoboda« je bila namenjena delavskim kulturnim in telovadnim društvom Svoboda. Mesečnik »Svoboda« pa je tudi pomemben vir za preučevanje kulturno-prosvetnega dela slovenskih socialistov. Sodelavci lista, ki je nosil oznako »marksistični kulturni in izobraževalni mesečnik«, niso bili komunisti — člani Komunistične partije Jugoslavije. Izjema je bil Ivan Vuk, proletarski pesnik, udeleženec Oktobrske revolucije, in eden od treh članov uredniškega konzorcija, ki sta ga poleg njega sestavljala še Ciril Štukelj in Josip Ošlak.

»Svoboda« je kot leposloven družinski list izhajala pod uredništvom Frana Albrehta že prej (1919—1920). Predhodnica društva Svobode je bila Vzajemnost, ustanovljena septembra 1909, ki je s svojimi podružnicami razvijala med delavstvom izobraževalno delo.[1] Avstrijska vlada je Vzajemnost razpustila štiri leta kasneje, povod pa je bilo Cankarjevo predavanje »Slovenci in Jugoslovani« 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu.

Mesečnik »Svoboda« je začel ponovno izhajati z novim letom 1929 kot glasilo delavske kulturne in telovadne zveze istega imena.

Na začetku leta 1929, to je po uvedbi diktature kralja Aleksandra, je Svoboda — delavska telovadna in kulturna zveza pričela na novo izdajati svojo revijo »Svoboda«. Prva številka je izšla še pred razglasitvijo diktature, medtem ko v drugi številki v uvodniku, ki je bil naslovljen vsem članom »Svobode« tajništvo »Svobode« sporoča: »Izpremembe v političnem življenju Jugoslavije se nas ne tičejo kot izrazito kulturne organizacije ... List bomo urejevali tako, da bo čim najbolj dvigal socialistično mišljenje in budil umetniško in literarno čustvovanje med našim delavstvom.«[2]

»Svoboda — delavska telovadna in kulturna zveza« ni bila strankarska organizacija, uveljavljala se je kot splošna delavska marksistična kulturna zveza. Spremembe v političnem življenju, ki so nastale v Jugoslaviji z uvedbo diktature in prepovedjo političnih strank, »Svobode« kot izrazito kulturne organizacije niso zadele; podružnice in člani so se posvečali izobraževalnemu delu.

Kljub diktaturi, ki si je na vse načine prizadevala, da bi uničila delavsko kulturo, politično in sindikalno gibanje, se to zaradi vztrajnosti delavstva ni posrečilo. V najtežjih dneh diktature so bila prav društva Svoboda žarišče javnega delavskega delovanja.

Šestojanuarski režim je razpustil telovadne odseke Svobode, dopustil pa je delovanje vseh drugih odsekov. Čeprav se Svoboda in njene podružnice niso smele ukvarjati s političnim delom, ker so bila kulturna društva, se kljub na zunaj depolitizirani organizacijski obliki niso odrekali svojemu marksističnemu, socialističnemu svetovnemu nazoru. Za utrjevanje in propagiranje tega nazora je med delavskimi množicami skrbela tudi Cankarjeva družba, ustanovljena 1929. leta kot protiutež liberalno meščanski Vodnikovi in klerikalni Mohorjevi družbi. Na zunaj je bila Cankarjeva družba samostojna ustanova, notranje pa je bila povezana s Svobodami po vsej Sloveniji. Tudi ideja za ustanovitev Cankarjeve družbe je izšla iz vrst Svobode.

V društva Svobode so se vpisovali tudi komunisti, ker so imeli legalno možnost za javno delovanje. Prevodi izvirne marksistične literature v »Svobodi« in v samostojnih izdajah Cankarjeve družbe so velikega pomena za seznanjanje »svobodašev« z marksistično mislijo. Društvo Svoboda in njegove podružnice ter »Svoboda« pa so predstavljali odprt prostor, v katerem so imeli komunisti možnost delovanja. Dokaz, da so komunisti uspešno delovali v podružnicah »Svobode«, je tudi v tem, da so vodstva v podružnicah vedno bolj prevzemali komunisti. (Primer jeseniške »Svobode«, ki je bila izključena, ker je socialdemokratska centrala menila, da je preveč prevratniška. Jeseniški »svobodaši« so ustanovili »Enakost«, o svojem delu pa so seznanjali na platnicah »Književnosti«, ker v listu »Svoboda« niso več mogli.) Dr. Henrik Tuma, marksistični publicist in zagovornik komunistov, je bil nekaj časa predsednik zveze Svobod. V Svobodi in njenih podružnicah ter tudi v mesečniku »Svobodi« je deloval dr. Franjo Žgeč, ki je v Mariboru vodil marksistične tečaje, ki jih je organizirala Svoboda. Sodelovali so tudi pesniki Fran Albreht, Tone Seliškar, Mile Klopčič in pisatelj Bratko Kreft. Največ prispevkov in prevodov pa je napisal Bogo Teply, slovenski socialistični kulturni delavec in publicist. S svojimi kritikami in prevodi je seznanjal delavske bralce z gibanjem za proletarsko kulturo v svetu in jih seznanjal z velikimi ustvarjalci nove proletarske kulture. Program lista je bil pospeševanje delavske kulture in prizadevanje za ustvarjanje proletarske kulture. Kulturna dejavnost je spodbudila k pisanju in k sodelovanju tudi nekatere delavce, kot so bili Anton Tanc-Čulkovski, France Kozar, Tone Čufar, Jože Moškrič in Ludvik Kukovica.

Namen lista »Svoboda« je bil »zajeti vso delavsko mladino in jo vzgojiti v duhu proletarske solidarnosti, v duhu revolucionarnega socializma«,[3] uredniški koncept lista je bil krepiti socialistično mišljenje in buditi umetniško in literarno čustvovanje med delavstvom.

Koncept revije je bila vzgoja, predvsem marksistična vzgoja, prebujanje delavstva, da bi začelo samostojno in kritično misliti. Poudarjala je tudi, da morata postati Marxov Kapital in historično-materialistični svetovni nazor duhovna last čim večjega števila delavcev.

Programske zasnove lista »Svoboda« pa so se tudi spreminjale. Od drugega letnika dalje je začela »Svoboda« postajati vedno bolj propagandno glasilo socialdemokratskih stališč, ki so se naslanjala na avstrijsko socialdemokracijo in njeno glasilo »Der Kampf«, iz katerega so prirejali in prevajali članke.

Duh, shema in naloge delavsko izobraževalne organizacije na Dunaju (Zentralstelle für das Bildungswesen) so prisotni tudi v izobraževalnem programu »Svobode« (gojitev znanstvenega mišljenja v duhu marksizma, ki naj dvigne posameznika k udejstvovanju in sodelovanju pri zgodovinskih nalogah).

Marksistični vzgoji oziroma seznanjanju z nauki marksizma je »Svoboda« posvetila mnogo prizadevanj, ki so se dopolnjevala s predavanji o marksizmu in o aktualnih družbenih problemih v podružnicah Svobode.

Največ prizadevanosti, zavzetosti in vztrajnosti je pokazal Bogo Teply-Talpa, ki je bil v vseh letih izhajanja revije najbolj angažiran publicist in prevajalec. Poleg te dejavnosti je bil uspešen predavatelj v podružnicah. Urejeval je tudi Koledar Cankarjeve družbe; po Thalheimerju je priredil delo, ki ga je izdala Cankarjeva družba Naš svetovni nazor, prevedel je knjigo Maxa Beera Splošno zgodovino socializma bojev, ki jo je prav tako izdala Cankarjeva družba. O dvseh sodelavcev »Svobode« je bil marksistično najbolj izobražen; odločno je postavil zahtevo, da je vedno in povsod treba iti od virov do samega Marxa, ne pa študirati s pomočjo literature, ki je v njej žal mnogo plevela. Kot neutruden sodelavec »Svobode« je v njej vodil Marksistično šolo, uvedeno z namenom, da se bralci seznanijo z nauki Marxa in Engelsa in da se praktično izvežbajo v znanstveni metodi, v dialektičnem materializmu. V Marksistični šoli so bili objavljeni krajši odstavki iz Marxovih in Engelsovih del. Metoda marksistične šole je bila predvsem besedilo, izvirni tekst, pojasnitev tujk ter pripombe, s čimer je bila dosežena aktualizacija marksistične misli.

Od marksističnih teoretikov, ki so pripadali komunističnemu delavskemu gibanju, je bil Stane Krašovec (Oskar Drenik), ki je po Borchardtovi priredbi poslovenil Marxov Kapital; ta je izšel v založbi konzorcija »Svobode«. V »Svobodi« je vodil vzgojo in izobrazbo iz Marxovega ekonomskega nauka.

Bralca — delavca je »Svoboda« sistematično vzgajala s pojasnjevanjem tujk in s kratkimi oznakami in podatki o socialnih pesnikih in pisateljih. Mnogo pozornosti je bilo posvečeno tudi pomembnim obletnicam in aktualnim dogodkom. Že v prvi številki je »Svoboda« ob 10. obletnici umora Karla Liebknechta in Roze Luxemburg objavila odlomek iz govora Roze Luxemburgove o zgodovinskem poslanstvu proletariata, ki mora odstraniti meščansko državo s parlamentarizmom vred, s podružbljanjem produkcijskih sredstev pa doseči odpravo vsakega zasužnjevanja.[4]

Obletnic, ki jih »Svoboda« obeležuje, je veliko, tako npr. šestdesetletnica rojstva Nexöja, stošestdesetletnica rojstva Roberta Owna, petinsedemdesetletnica smrti pesnika Heineja, stoletnica smrti Hegla, tridesetletnica smrti Emila Zolaja.

»Svoboda« je bila tesno povezana tudi z revijo »Socijalna misao«, ki je izhajala v Zagrebu. V reviji so sodelovali sodelavci »Svobode«, prav tako pa je tudi »Socijalna misao« redno poročala o »Svobodi« in s svojimi sodelavci sodelovala v »Svobodi«.

Tudi hrvaški »Književnik« je poročal o »Svobodi« in objavljal Klopčičeve in Seliškarjeve pesmi. Zagrebška »Literatura« pa je spremljala delo »Svobode«. Prav tako je beograjska »Nova literatura« poročala o »Svobodi«, na drugi strani pa je »Svoboda« redno porSočala o »Novi literaturi«.

»Svobodi« ne gre odrekati vloge, ki jo je opravljala z drugimi takrat izhajajočimi revijami kot popularizator svetovnega naprednega literarnega gibanja. Ob tem je nastopala proti neaktualni, netendenčni meščanski literaturi in si prizadevala ustvariti novo proletarsko literaturo.

»SVOBODA« IN PETDESETLETNICA SMRTI KARLA MARXA

Posebno pozornost je »Svoboda« posvetila petdesetletnici smrti Karla Marxa. Uvodnik v »Svobodi« leta 1933 napoveduje, da bo delavska kultura in telovadna zveza Svoboda v zvezi s spominom na petdesetletnico smrti Karla Marxa razširila in poglobila delo za poznavanje gospodarskih in socioloških naukov, ki jim je v svojih delih postavil trden temelj Karl Marx.

Nikoli prej se sodelavci »Svobode« niso v listu tako javno opredelili, da so socialisti — marksisti kot v uvodnem članku »Petdesetletnica smrti Karla Marxa«. Zapisali so: »Mi socialisti ne uganjamo osebnega čaščenja, ob tej obletnici ne gre za osebni kult, ampak za gibanje, ki ga je sprožil Karl Marx ... Njegova obletnica je hkrati jubilej svetovnega pokreta, so trenutki, ko se organizirani proletariat spominja svojih zmag in tudi začasnih porazov in ko si ogleduje pot, ki jo je že prehodil in ki jo ima še pred seboj«.[5]

Ob Marxovi 50-letnici smrti je izšla dvojna številka »Svobode«.[6] Oglejmo si nekaj prispevkov, ki kažejo, kaj so socialisti, »svobodaši« poudarjali pri Marxu. Članki in razprave, ki so izšli v tej dvojni številki, so v največji meri povzeti, okrajšani in prevedeni prispevki iz avstrijske socialdemokratske revije »Der Kampf«. Dr. Karl Renner je v razpravi Marksizem in antimarksizem poudaril, da je Marx dal »proletariatu besedo, ki je izrazila njihovo trpljenje: in k tej besedi je dal tudi pojme, v katerih mora proletarec premisliti svoj položaj in odnose, iz katerih izvira njegovo trpljenje in ki zopet vodijo iz tega trpljenja«.

Za številko revije, posvečene Marxu, je največ prispevkov oskrbel Bogo Teply-Talpa. V tej številki je začel objavljati tudi razpravo »Karl Marx kot organizator delavstva« s podnaslovom »Iz zgodovine internacionalne delavske asociacije«.[7] To je obširna razprava, ki

se je nadaljevala v več naslednjih številkah »Svobode«.

Teply je za to številko »Svobode« prevedel tudi odlomek iz knjige Franza Mehringa o Karlu Marxu in napisal sestavek »Karl Marx in dialektični materializem«.[8] Prispevki v jubilejni številki so v glavnem prevodi, kamor sodi tudi prevod sestavka Wilhelma Liebknechta Marxov grob. O utopičnih socialistih in njihovi dobi pa je pisal Ivan Klicár. O Marxovem ekonomskem nauku je Oskar Drenik (Stane Krašovec) nadaljeval sistematično izobraževanje iz prejšnjih številk »Svobode«. V več nadaljevanjih v poljudno-znanstvenem slogu je razlagal, zakaj je potrebna gospodarska vzgoja, zato je pojasnjeval posamezne kategorije iz Marxovega ekonomskega nauka. Na koncu vsakegan prispevka so bila vprašanja za razmislek v zvezi s posredovano razlago, odgovori na vprašanja pa so bili podani na začetku novega nadaljevanja v naslednji številki.

Tudi pregled biografske literature o Karlu Marxu je bil objavljen v stalni rubriki »Knjige in knjižnice«. Biografska literatura o Karlu Marxu je bila objavljena kot prevod iz tretje številke dunajske revije »Der Kampf«, pregled pa je sestavil Benedikt Kautsky. Hkrati je podal tudi kritiko o literaturi, ki je dotlej izšla o življenju Karla Marxa.

V stalni rubriki »Knjige in knjižnice« je bila objavljena tudi ocena katoliške revije »Cas« o izdaji Marxovega Kapitala v Borchardtovi priredbi. Oceno je napisal katoliški filozof Aleš Ušeničnik, profesor filozofije na teološki fakulteti ljubljanske univerze. V oceni je pohvalil prevajalčevo delo in dodal, da se bo ob tem delu tudi nemarksist brez posebnih težav lahko seznanil z marksizmom. Poudaril je: »Slovenski marksisti so lahko veseli, dobili so v slovenskem prevodu temeljno delo marksizma ali »znanstvenega socializma«, Marxov Kapital.«[9]

Ob mesečniku »Svoboda« moramo poudariti, da je mnogo prispeval k populariziranju marksistične misli in to v času, ko komunistična partija še ni mogla sistematično in široko marksistično izobraževati, ker je bila večina njenega članstva v zaporih, sama pa v globoki ilegali. Najpomembnejšo vlogo na področju marksističega izobraževanja in vzgoje pa je treba pripisati Bogu Teplyju in Stanetu Krašovcu.

O seznanjanju z marksizmom pa ne gre zasluga le jubilejni številki ob petdesetletnici smrti Karla Marxa, marveč je to zaznavno v vseh letnikih »Svobode«.

Vzgojni in izobraževalni značaj lista je bil večkrat poudarjen, npr.: »Glavni namen našega dela je, da pripravimo čim več delavcev do tega, da začno resno misliti, da samostojno in kritično mislijo in potem samozavestno in solidarno delajo za boljše čase.«[10]

Na XVI. kongresu Svobode (1932) je bil neprestano poudarjan pomen izobraževalnih vzgojnih nalog za proletarsko stvar, toda: »Znanje in širjenje znanja pa ne zaleže mnogo. Če bi vsi delavci poznali kapitalistične gospodarske zakone, bi to še nikakor ne pomenilo, da se bo svet izboljšal, če v teh delavcih ni nobene energije za ustvarjanje boljših razmer.« Poudarjali so tudi pomen izobraževalnega dela, ki »vzbuja smisel za samostojno razmišljanje«. Tudi predavanja v Svobodi imajo namen nju in jim kazati , kako se morajo orientirati v »navajati delavce k samostojnemu razmišljanju in jim kazati, kako se morajo orientirati v naravi in zgodovini. Kažipot za ustvarjanje lastnega svetovnega nazora, ki naj ga delavci sprejmejo, je nauk Marxa in Engelsa, ki »vedno bolj razsvetljuje glave in ogreva srca velikih delavnih množic in ki je izzval široko in globoko ljudsko gibanje.«[11] Med najvažnejšimi nalogami delavske izobrazbe je čim bolje poznati Marxov nauk, »gledati in poskrbeti moramo, da postane ‚Kapital' duhovna last in historični materializem svetovni nazor čim večjega števila delavcev.«[12] V obvestilu o pripravi na izdajo Borchardtove priredbe Kapitala in v pozivu, da naj se delavci na to knjigo naročajo v čim večjem številu, med drugim piše! »Vsak, kdor se hoče s pridom udejstvovati v delavskem gibanju, vsak kdor hoče razumeti današnji čas in razvoj, mora imeti »Kapital« doma . . . Proletarci, ta knjiga bo res vaš kapital. Zato si ga priskrbite!«[13]

Sodelavci »Svobode« so neprestano poudarjali pomen Marxovega nauka, ga posredovali bralcem sistematično preko lista, preko predavanj, ob tem pa priznavali Karla Kautskega za največjega živečega teoretika marksizma, kajti po njihovem nobeden od živečih znanstvenikov ni toliko prispeval k izoblikovanju marksistične znanosti in k poglobitvi znanstvenega socializma kot Kautsky, internacionalno orientiran socialist, ki vseskozi odklanja zablode ruskega komunizma.[14]

Kljub izrazito socialdemokratski usmerjenosti »Svobode« ne bi smeli prezreti njenega prispevka v marksističnem izobraževanju, v njenem prizadevanju, da se delavstvo seznani z nauki zanstvenega socializma, kajti revija je bila namenjena izključno delavcem, ki so sestavljali jedro (95 %) v delovanju društva Svoboda in njenih podružnic.

Do zleta Svobod 7. julija 1935 v Celju je v reviji »Svoboda« čutiti prizadevanja analizirati svetovne družbeno-politične dogodke. O

nemškem fašizmu je največ pisal Rudolf Golouh, ki ga je najprej podcenjeval, nato pa kasneje, v »Svobodi« leta 1934, številka 1 analiziral z mislijo, da so bili z zmago hitlerizma omajani temelji evropskega miru. Mnogo prej kot komunistično gibanje, ki je bilo obremenjeno s stališči kominterne, češ da je socialdemokracija dvojček fašizma, je Golouh poskušal razložiti, zakaj je bil proletariat poražen, »tudi oni s skrajne leve«. Poraz proletariata razloži s tem, da je ves proletariat zrasel in bil vzgojen v tej meščanski demokraciji, zato pozna le metode boja, ki jih uveljavlja meščanska demokracija. Fašizem, ki pomeni najbolj nazadnjaški korak v bedo, nasilje, primitivizem, je osvajal z bombami, požigi, proletariat (»tudi tisti z leve«) pa z resolucijami, s tiskano besedo.[15]

Poleg Golouha pa neki drugi avtor ugotavlja, da je fašizem porazil celotno nemško delavsko gibanje in ne samo ene proletarske stranke. Ugotavlja, da je bil poraz v februarju in marcu 1933 posledica strateške nesposobnosti celotnega nemškega delavskega gibanja, ki je bilo razcepljeno. Grenka je avtorjeva ugotovitev, da komunistična stranka ni spoznala nevarnosti glavnega nasprotnika, svoje udarce je namenila proti socialdemokraciji. Za socialno demokracijo pa meni, da je v fašizmu videla in spoznala svojega nasprotnika, izbrala pa je napačne bojne metode proti nasprotniku, kajti fašizmu bi se moglo upreti le enotno, oboroženo delavstvo.

Pietro Nenni, član izvršnega komiteja Socialistične internacionale, se je že na pariški konferenci socialistične internacionale 1931 zavzemal za sporazum s Kominterno zaradi skupnega boja proti fašizmu, a neuspešno, ker je KI na svojem V. kongresu (1924) in na VI. kongresu (1932) sprejela za vse komunistične partije obvezujočo tezo, da sta fašizem in socialna demokracija dvojčka. Že pred Kominterno je socialistična delavska internacionala dosegla, da je leta 1934 prišlo do akcijskega sodelovanja KP Francije in socialistične stranke Francije in sindikalnih organizacij, kasneje pa do razširitve sodelovanja, to je do politike Ljudske fronte. Rezultati politike ljudske fronte v Franciji so prvi uspešni poskus akcijskega sodelovanja socialdemokratov in komunistov VII. kongres KI leta 1935 je odobril politiko Ljudske fronte, vendar brez kritike prejšnjega dolgotrajnega obdobja, ko je bila socialdemokracija označena kot dvojček fašizma.

Socialna demokracija je od osemdesetih let prejšnjega stoletja veljala za levo, revolucionarno, marksistično; sinonim za levo orientacijo v delavskem gibanju pa je prenehala biti že na začetku tega stoletja. Po prvi svetovni vojni je prišlo do preloma z nastopom revolucionarne levice, komunističnega gibanja.

To dejstvo pa tudi zgodovinsko preživela ocena o socialdemokraciji kot dvojčku fašizma je v veliki meri povzročilo, da je vse preučevanje delavskega gibanja pri nas usmerjeno le na preučevanje komunističnega delavskega gibanja in komunistične partije, kar je seveda zgodovinsko utemeljeno in opravičljivo, vendar pa bi bilo treba raziskati in oceniti, ovrednotiti tudi socialdemokratsko gibanje pri nas, saj je tudi zato nastopil že čas. Končno pa je tudi socialdemokracija del delavskega gibanja, ki se je pojavljala v slovenski sodobni zgodovini, pa čeprav je bila upravičeno ali morda včasih tudi neupravičeno ocenjevana pristransko s preživelimi argumenti. Znano pa je, da se »svobodaši« niso obnašali kot odpadniki niti od delavskega razreda niti od svojega naroda v usodnih in prelomnih trenutkih slovenske zgodovine, ko se je bilo treba opredeliti za narodnoosvobodilni boj.

Ovrednotiti bi kazalo tudi prispevke glavnih sodelavcev lista »Svoboda« ter njihov delež pri dviganju zavesti delavskega razreda, zlasti pa tiste večine delavskega razreda pri nas, ki ni bil takrat neposredno vključen v delovanje ilegalne Komunistične partije Jugoslavije.

OPOMBE

1. O ustanovitvi Vzajemnosti in o pobudi zanjo, ki jo je dal Ivan Cankar, glej: Janko Liška, Ustanovitev »Vzajemnosti« 1909, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XIV, 1974, št. 1—2, str. 51—60. — 2. Svoboda, leto I, februar 1929, št. 2. str. 17. — *3.* Svoboda, leto I, januar 1929, št. 1, Uvodna beseda, str. 1. — *4.* prav tam, Naš končni cilj, str. 3. Objavljeni tekst je bil prevod iz nemške zbirke »Redner der Revolution«. V opombi uredništva je bilo pojasnjeno, zakaj je objavljen ta odlomek; ta govor je primeren tudi danes za nas, ki moramo »izkoristiti vsako priložnost, da razgibamo veliko množico proletariata, da jo podžgemo k akciji«, da jo povedemo v boj proti reakciji, za svobodo, za socializem!« — *5.* Svoboda, leto V, januar 1933, št. 1; str. 2. — *6.* Svoboda, leto V, april-maj 1933, št. 4—5. — *7.* prav tam, str. 152—170. — *8.* prav tam, str. 187—190. — *9.* prav tam, str. 226—227. — *10.* Svoboda, leto IV, julij 1932, št. 7, Pred kongresom »Svobode«, str. 229. — *11.* Svoboda, leto IV, september 1932, št. 9, Izobraževalno-vzgojna naloga »Svobode«, str. 288. — *12.* Svoboda, leto IV, julij 1932, št. 7, str. 229. — *13.* Svoboda. leto IV, maj 1932, št. 5, str, 180. — *14.* Svoboda, leto I, november 1929, št. 11. Cvetko Kristan, K 75-letnici Karla Kautskega, str. 248. — *15.* Svoboda, leto VI, januar 1934, št. 1, Rudolf Goluh, 1933, str. 1.

DR. PAVLE BLAZNIK — OSEMDESETLETNIK

FERDO GESTRIN

Visoki življenjski jubileji sami po sebi vzbujajo spoštovanje, če pa jih spremljajo še pomembni delovni uspehi in pozitivne značajske poteze slavljenca, se spoštovanju priključijo še občudovanje, cenjenost in priljubljenost. In vse to je treba povezati z visoko obletnico življenja znanstvenega svetnika dr. Pavla Blaznika.

Rodil se je 28. junija 1903 čevljarskemu mojstru v Škofji Loki, tam končal osnovno šolo, že leta 1921 maturiral na klasični gimnaziji v Št. Vidu nad Ljubljano, se nato vpisal na zgodovinski oddelek filozofske fakulteto v Ljubljani in že leta 1928 po diplomi promoviral. V času študija sta nanj močno vplivala akademska učitelja L. Hauptmann in M. Kos, ki sta ga usmerjala v gospodarsko in socialno zgodovino zlasti agrarnega področja. Poslej je vse svoje življenje posvetil zgodovinski znanosti in je še v teh visokih letih polno aktiven član zgodovinarske družčine. Znanstveno preučevanje je prekinjal le po sili razmer, predvsem v vojnih in povojnih letih. Tedaj je kot begunec živel v Ljubljani in nato v Dalmaciji, od koder je odšel v partizane. V partizanski uniformi se je po osvoboditvi vrnil v Ljubljano in opravljal nekaj časa odgovorno delo pri komisiji za ugotavljanje vojne škode na kulturno-zgodovinskih spomenikih, nato pa zopet postal šolnik za več let.

Več kakor tri četrtine svojega življenja je dr. Blaznik kot človek in kot zgodovinar prisoten, cenjen in priljubljen v svojem ožjem in širšem okolju. Je človek klenega značaja, notranje uravnovešen in disciplinirran, delaven in vztrajen. Ob teh lastnostih in temeljitem šolanju je vse, kar je načrtoval in česar se je lotil, tudi izpeljal do konca. Ko mu je okupator uničil knjižnico in bogate izpiske iz številnih, predvsem tujih arhivov, delo dolgih let, ni obupal. Po vojni je v arhivih izpisal uničeno svoje gradivo in ga obogatil, številčno in vsebinsko, še z novimi podatki. Čeprav že od mladih nog zavoljo šolanja in nato delovnih obveznosti odtrgan od domačega kraja, je ostal Ločan. Mestu svoje mladosti je s kulturno in strokovno dejavnostjo izkazoval svojo pripadnost, kot zgodovinar je bil zvest tudi preučevanju zgodovine Škofje Loke in njenega širšega okolja s Poljansko in Selško dolino ter z delom Sorškega polja.

Po drugi plati pa je dr. Blaznik odprt do sočloveka in vsega lepega. Zato je vzljubil naravo in še posebej slovenske gore. V njih se je

kalil in sprostil; z znanimi gorniki: Čopom, Potočnikom in Hafnerjem je preplezal marsikatero steno. Je čudovit sogovornik s široko razgledanostjo, družaben in vnet tudi za zabavo in ples, mehak in senzibilen kot glasba, kateri se je zapisal že v gimnazijskih letih in ga je preživljala v študentskih časih.

Vso to dolgo dobo je dr. Blaznik kot zgodovinar uspešno deloval zlasti na treh področjih: 1) kot šolnik in pedagog, 2) kot delavec na mogih strokovnih področjih v lokalnem, republiškem in zveznem merilu, in 3) kot raziskovalec, znanstvenik. Po končanih univerzitetnih študijah je krajši čas služboval v Ljubljani, a nato je dolga leta poučeval in končno po osvoboditvni direktoroval v Celju; izjema so bila vojna leta, ko je moral Celje kot begunec zapustiti. Šolnik je bil tudi v osvobojenem Šibeniku, kjer je kot partizanski učitelj od konca leta 1944 poučeval zgodovino. Po vrnitvi v Slovenijo je bil že oktobra 1945 poslan nazaj v Celje, kjer je kot v. d. ravnatelj spravil v tek svoj gimnazijski zavod in pomagal obnoviti celjsko srednje šolstvo. Tudi pozneje, ko se je posvetil zgolj znanstvenemu delu, se ni povsem odrekel pedagoškemu poklicu. Tako je, nedvomno najboljši poznavalec zgodovine škofjeloškega ozemlja, kot povabljeni profesor cel semester predaval na filozofski fakulteti v Münchnu o kolonizaciji freisinškega zemljiškega gospostva Škofja Lo-

ka v srednjem veku. Prav tako pa je večkrat sodeloval pri izvajanju programa na tretji stopnji PZE za zgodovino.

Del svojega življenja in svojega široko zastavljenega strokovnega delovanja je posvetil rojstnemu kraju. Kot navdušen glasbenik je ustanovil, vodil in vadil amaterski orkester. Tod je bil pobudnik in ustanovitelj, a tudi eden najpožrtvovalnejših delavcev Muzejskega društva in muzeja v Škofji Loki, ki je do danes prerasel v enega najbolje urejenih lokalnih muzejev. Obe ustanovi gresta že svoji petdesetletnici naproti. Bil je njun dolgoletni predsednik, član njunih svetov in končno častni član. Delal je v raznih samoupravnih organih škofjeloških kulturnih ustanov, bil je član občinske komisije za urbanizem in urbanističnega sveta. Posebej je bedel nad delom škofjeloškega arhiva in ga napolnil z gradivom (mikrofilmi, fotokopije) iz Münchna oziroma arhiva freisinskega gospostva. Veliko vlogo je imel pri nastanku in zasnovi Loških razgledov, danes nedvomno najboljše serije zbornikov lokalnega značaja, ki je izšla že v 29 letnikih. Od leta 1957 do danes je bil tudi član uredniškega odbora in hkrati v vsaki številki pisec prispevka iz loške zgodovine. Dalje je bil dolgoletni član uredništva, a v letih 1966/71 tudi glavni urednik Kronike, osrednje slovenske revije za lokalno zgodovino. Pomemben je bil tudi njegov delež pri nastajanju prvih dveh knjig gospodarske in družbene zgodovine Slovencev — Agrarne panoge, ki jih je pripravila SAZU, in pri redakciji tega obsežnega dela. Vidno je bilo njegovo sodelovanje v odboru in nadzornem odboru zgodovinskega društva za Slovenijo. Številna so bila njegova predavanja na zborovanjih in kongresih zgodovinarjev in arhivarjev v slovenskem in jugoslovanskem okviru pa tudi v tujini. Zavoljo izrednega poznavanja arhivov in arhivskega gradiva za posmezna obdobja in področja slovenske zgodovine uspešno in zelo intenzivno sodeluje že vrsto let pri delu na restituciji arhivov iz Avstrije. Že leta 1949 ga je zvezna vlada imenovala za člana restitucijske komisije, delal v letih 1959/60 v Avstriji kot član te komisije, kamor se je pogosto ponovno vračal vse do danes.

Če je dr. Blaznik vse do začetka leta 1950 vidno posegal na znanstveno raziskovalno področje ob drugem poklicnem delu, se je po tem letu njegovo znanstveno delo razmahnilo v širino in globino. V letih 1950/4 je bil znanstveni sodelavec v Inštitutu za politično ekonomijo, ki ga je ustanovil prof. Vojska na ekonomski fakulteti. V naslednjih treh letih je znanstveno delal v Državnem arhivu Slovenije. V začetku decembra leta 1957 pa je prišel kot prvi stalni nameščenec na sedanji Inštitut Milka Kosa pri SAZU in ga je kot znanstveni svetnik formalno zapustil šele ob koncu preteklega leta. Tu je bil med drugim tajnik in vodja odseka za agrarno zgodovino. Razprave in članke iz svoje po številu enot bogate bibliografije je objavljal kar v poldrugem ducatu revij in časopisov (zgodovinski časopis, Kronika, Loški razgedi, Geografski vestnik, Razprave SAZU, Glasnik Muzejskega društva, Časopis za zgodovino in narodopisje, Arhivist, Situla itd.) in napisal več samostojnih publikacij. V vrh njegovega znanstvenega dela štejemo izdajo virov Srednjeveški urbarji freisinške škofije (SAZU, 1963), sintetično delo, rezultat lokalnih študij, Skofja Loka in loško gospostvo 973—1803 (Ljubljana 1973) in prispevke v Agrarnih panogah I—II (Ljubljana 1970, str. 29—127 skupaj s soavtorji, 149—160, 161—184, 185—196, 611 do 616; Ljubljana 1980, str 241—278). Danes sodi dr. Blaznik med vodilne strokovnjake za gospodarsko in družbeno zgodovino slovenskega agrara v obdobju fevdalizma in je nedvomno vodilni specialist za lokalno zgodovino v praksi in v teoriji. Od leta 1973 dalje pa je v vedno večji smeri posegal tudi v širšo slovensko zgodovino. Toda njegov znanstveni duh še vedno snuje in pripravlja več pomembnih del, med drugim tudi topografsko obdelavo Štajerske v srednjem veku.

Člani uredniškega odbora Kronike in vsi njeni sodelavci dr. Blazniku iz vsega srca želimo ob visokem življenjskem prazniku vse dobro in lepo, še dolgo vrsto let trdne in pokončne hoje, klenega zdravja, veliko osebnega zadovoljstva in sreče pa tudi še veliko delovnih sposobnosti, da bo mogel zastavljene si naloge dokončati in z njimi še dodatno obogatiti slovensko zgodovinopisje.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

ALBUM LETALCA JANKA VERTINA (1897—1983)

MIRKO KAMBIČ

Vojni in povojni spomini je naslov albuma fotografij, ki ga je hranil Janko Vertin za spomin na prvo svetovno vojno. Prav ta album me je že leta 1976 zvabil, da sem obiskal prijaznega moža v njegovem stanovanju na Župančičevi 10 v Ljubljani, Pozneje sem bil njegov gost dvakrat v letu 1980 in nazadnje še enkrat leta 1982. Dne 17. januarja 1983 se je Janko Vertin za vedno poslovil od nas, njegovo ime pa je za trajno zapisano, skupaj z nekaj jedrnatimi podatki, v zadnjem zvezku Slovenskega biografskega leksikona, ki datuma njegovega slovesa ni več utegnil zapisati. Zgoščeni biografski podatki v leksikonu ne morejo nikoli posredovati tiste širine in topline, ki jo spoznamo ob neposrednem stiku s človekom, katerega je vodilo dolgo življenje skozi neštete nevarnosti, doživetja in globoka človeška priznanja.

Le nekaj malega bom omenil od vsega, kar mi je živo in zanimivo pripovedoval Janko Vertin o svojih dogodivščinah v prvi svetovni vojni in še tu se bom omejil predvsem

Janko Vertin kot mobiliziranec (1915)

na slikovno gradivo, obseženo v navedenem albumu. V njem so posnetki, ki jih je naredil Vertin sam kot vojni letalec in fotograf v letih 1917—1918, pa tudi v letih po koncu vojne. Nekaj slik je iz rok drugih fotografov in jih je ohranil Vertin kot spomin na znance in dogodke. Album v formatu 32 × 45 cm je vezan v vinsko rdeče platnice, vtisnjeno ime »Janko Vertin« pa je nekdo spraskal, da bi ga odstranil. »To so naredili neki strokovnjaki«, ki sem jim posodil po letu 1945 album za ogled in preslikave,« je z razočaranim nasmeškom povedal Vertin. In dodal je še: »Komaj da sem dobil album nazaj, uničili pa so tudi mnogo vojnih eksponatov, ki sem jih v mnogih letih nabral kot spomin na nekdanje čase.« Sicer pa SBL omenja, da je zbral Vertin do konca druge svetovne vojne okr. 30.000 muzealij, ki so prešle v zbirko Muzeja NOB v Ljubljani.

Fotografije v Vertinovem albumu so večinoma formata 7 × 10,5 cm in 11,5 × 16,5 cm.[2] Letalski posnetki naselij in pokrajin imajo nekaj podatkov na sami sliki. Nekaj motivov vsebuje letala, letalce, orožje, naprave za fotografiranje, nekaj prizorov je dokumentarno tragičnih: razbita letala in mrtvi letalci. Med kraji srečamo Benetke, Chioggio, Koper, Beano, Bolzano, Casarso, St. Vito, mostove na Piavi, Cormons, Podgoro, Solkan s porušenim mostom, Sveto goro itd. Na eni od fotografij je Vertin kot mlad vojak ob mobilizaciji pred opečnatim zidom neke zgradbe. Te značilne poteze prijaznega obraza je ohranil Vertin do pozne starosti.

»Sprva sem bil topniški opazovalec na Sveti gori. Ofenzive so bile hude, toda v času med eno in drugo je bilo mirno, hodili smo celo v kavarno v Gorico,« je dejal Vertin. »Naša artilerija je bila na Banjščici, moje mesto opazovalca je bilo prav pod stopnicami cerkve na Sveti gori, opazoval sem solkansko in goriško stran, povezan sem bil s poljskim telefonom, streljali smo na teren med Mirnskim gradom in Sočo . . . «

Potem je Vertin leta 1917 postal letalec. Dne 9. septembra 1917 je poletel nad Koper in ga slikal iz zraka. To je njegov posnetek. Nekoliko neoster je, vendar zelo zanimiv, če ga primerjamo s sedanjim videzom Kopra. Dragocen dokument!

»Kako ste takrat slikali z letala!« sem vprašal radovedno.

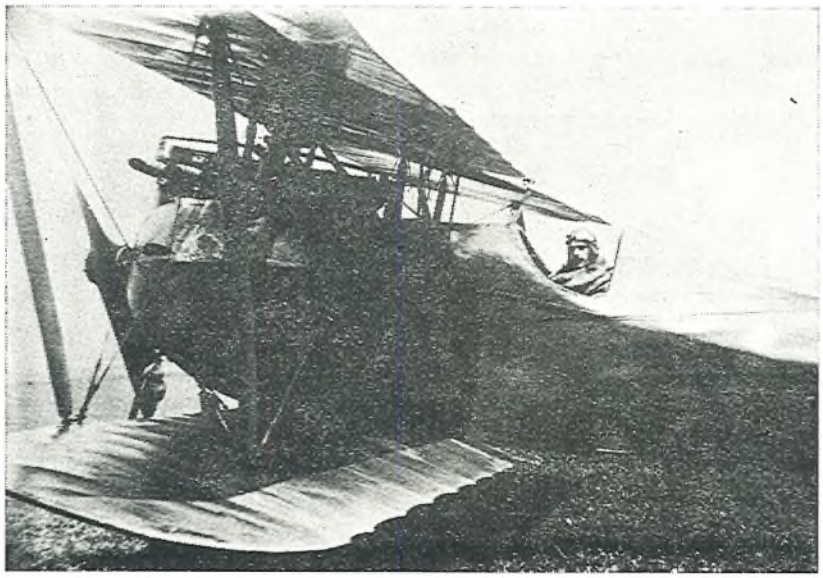

Janko Vertin kot letalec na soški fronti (1917—1918)

»Kot pilot nisem imel neposrednega stika s kamero. Vse so uredili fotografi laboranti na letališču. Kamera je bila pod letalom, ob strani letala je bil montiran vizir, imenovan sotoskop, kot nekakšna steklenica. S sedeža sem gledal v mali ekran, prožil pa sem kamero s potegom petelina ali ročke. Gorišnice so bile od 50 do 120 cm. Ko sem pristal, so laboranti sneli kamero, plošče razvili in napisali podatke: letalo, datum, številka posnetka pa tudi višino in gorišnico.

Ste imeli kaj dogodivščin, napetih živcev in nevarnih trenutkov!«

Vertin se je nasmehnil in pripovedoval:

»Bal se nisem nikoli in bil sem samozavesten. Imeli pa smo kot vojni letalci revno opremo v kabini: višinomer, brzinomer, zaganjač za motor, merilec stanja bencina. Bombe smo odmetavali kar z roko. Glejte tole sliko lepe italijanske pokrajine pod mojim letalom. Tisti beli oblaček spodaj je strel iz topa, ki me je obstreljeval, beli oblaček v zraku je ena od eksplozij, pokalo je daleč od mene. Nekoč sem bil v nevarnosti pred nekim Angležem, ki je imel boljše letalo kot jaz. Slikal sem mostove na Pijavi, pa me je obkrožil in s kroženjem prisilil, da sem moral pristati v nekem vinogradu. Ko sem bil na tleh, me je še dvakrat obkrožil in potem mi je pomahal v slovo ter odletel. Še danes sem mu hvaležen, lahko bi me bil kar sestrelil. Po zavezniški ofenzivi na Piavi leta 1918 smo na povelje letala zažgali, ker avstrijska vojska ni imela več bencina.«

Potem je Vertin nadaljeval:

»Tu so posnetki nesreč, žaloiger. Letalec Križ je padel z letalom iz neznanega vzroka. Deubler z Dunaja je odhajal na dopust, opravil je le še en sam polet kot spremljevalec, dobil je kroglo skoz bok in se mrtev vrnil na zemljo. Tu je na sliki tragedija dveh letalcev: Bergerja in Lifke. Sovražnik jima je s fosforno municijo zažgal letalo in da ne bi živa zgorela, sta z višine okrog tri tisoč metrov skočila brez padal...«

»Pa ste doživeli tudi kaj lepega?«

»Spominjam se južnotirolskega kraja Beano, kjer smo imeli letališče. Komanda nas je nenadoma poslala na zasilno letališče v Pergine, bilo je verjetno 1917. leta, in dobili smo posebno nalogo. Neke naše čete so bile obkoljene in mi, bilo nas je pet letalcev, smo odmetavali iz zraka našim vojakom hrano in municijo, kar v vrečkah. Metali smo jih z roko podobno kot sicer bombe. Akcija je bila uspešna, naši so se prebili, jaz pa sem s svojim kolegom doživel presenečenje mnogo let pozneje.«

To presenečenje je opisal Vertin zelo podrobno in zanimivo, omenjam ga le na kratko. Leta 1930 je avstrijski konzul v Ljubljani povabil Vertina na obisk, mu izročil lepo medaljo z listino, ki jo je podpisal deželni glavar v Innsbrucku. Medalja nosi napis: Dežela Tirolska branilcem domovine 1914—1918. Vertin je šel kmalu potem h generalu dravske divizije in mu pojasnil, zakaj je prejel odlikovanje, general pa se je na kratko odrezal:

»Možeš da nosiš!«

Vertin ima v svoji zbirki še več priznanj, med njimi spomenico za koroške borce.

Leta 1933 je imel Janko Vertin v Fotoklubu Ljubljana zanimivo predavanje o razvoju in pomenu letalstva. Ob tem je projiciral šte-

Koper, zračni posnetek 9. septembra 1917 (posnel Janko Vertin)

vilne diapozitive, narejene po lastnih fotografskih posnetkih. Časopisno poročiln o Vertinovih napovedih zveni silno sodobno, kot da bi čitali današnje ocene o oboroževanju sveta.[3]

Janko Vertin je objavil sam nekaj člankov o svojih vojnih spominih, nekaj so poročali o njem drugi.[4] Vabljivo odprta ostaja možnost za podrobnejšo biografijo tega večstransko zanimivega moža: letalca, fotografa, predavatelja, muzealca, lutkarja in izdelovalca maket. Tu smo se bežno spomnili le njegovega albuma in drobnih anekdot. Škoda, da je odšel iz naše srede tako tiho in skoraj neopazno.

OPOMBE

1. Slovenski biografski leksikon, zvezek 13, str. 417 Ljubljana 1983. — *2.* Album hrani družina pok. Janka Vertina. — *3.* Slovenski narod, 28. 3. 1933, št. 71 (Dnevne novice). — *4.* Bojevnik 1933, št. 6 in 7, 1934, št. 3 in drugo, cit. v SBL (gl. op. 1 zgoraj).

IVAN ŠKAFAR
1912—1983

FRANC ŠEBJANIČ

Kaj malo bi prispevali k ustvarjalni podobi in spominu na pokojnega krajevnega zgodovinopisca in bibliografa, duhovnika Ivana Škafarja, če bi se pri tem togo držali črke znanega latinskega rekla: o mrtvem samo vse dobro. Še zadnji njegov objavljen prispevek v Zgodovinskem časopisu (1982, št. 1-2, str. 125—130) je kljub svoji širši izpovednosti naravnan v polemičen dialog, ki bi bil še kako koristen, če ga ne bi pretrgala njegova nepričakovana smrt.

Škafarjevo življenjsko pot označuje marsikatera podobnost z duhovnikovanji njegovih rojakov-klerikov med obema vojnama in po njej. Po svoji dejavnostni krivulji pa se v nekaterih vzgibih in naravnanostih le razlikuje od svojih katoliških kolegov. To velja predvsem za njegovo proučevalsko in publicistično delo v preteklem četrtstoletju, ko se je oprijel zgodovinskodokumentarističnega načina pisanja in celo polemičnih konfrontacij tako s pisočimi katoliškimi rojaki kot tudi z zgodovinopisci in publicisti drugačnega nazorskega kova. Pri tem mu velja izreči priznanje za spoštljiv in toleranten odnos do kritiziranih avtorjev ali oponentskih sobesednikov. Na svojih življenjskih postajah — od Beltinec (kjer se je rodil 6. maja 1912) do izseljenskega delovanja po Vojvodini in Nemčiji (v obdobju leta 1939) ter župnikovanj v različnih slovenskih in madž. krajih (do leta 1959) pa vse do zaključne udomitve v Radljah, — je z veliko mero zanimanja in razgledanosti skušal osvetljevati pretekla dogajanja rodnega Prekmurja; pri tem mu je pridobljeno znanje madžarskega jezika omogočilo tudi uporabo številnih madžarskih virov.

Škafar je v teku svojega ustvarjalnega življenjskega obdobja v zgodovinopisni periodiki, cerkvenih edicijah in regionalnem katoliškem tisku objavil nad 30 razprav in prispevkov s krajevno (ter cerkveno) zgodovinsko tematiko, v posebni publikaciji SAZU pa je leta 1978 izdal priročniško koristno bibliografijo prekmurskih tiskov do leta 1918, ki je vsekakor plod požrtovalnega zbiranja podatkov a je, žal, glede navedb javnih ter zasebnih hranilišč tiskov nekoliko pomanjkljiva ali morda celo pristranska.

Med pomembnejše Škafarjeve razprave in dokumentacijska poročila velja uvrstiti tele objave: Družba sv. Mohorja in Slovenska krajina (Knj. glasnik in separat, 1937), Prekmurski pisatelji v Šafařikovi Zgodovini južnoslov. slovstva (JiS, 1969), Gergur Mekinić Pythiraeus, hrv. protestantski pisatelj in začetki slovstva pri gradiščanskih Hrvatih (ČZN, 1969), Dolnjelendavska rodbina Haholt in rast njene posesti do leta 1381 (ČZN, 1971), Posest dolnjelendavskih Banfijev leta 1389 (ČZN, 1972) in Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinškega archidiakonata (AEC 3, 1982).

Na manj raziskanem področju zgodovine slovenskega vzhoda — in pri tem bi si lahko priklicali v spomin še vedno veljavno karakterizacijo stanja o katerem je na zborovanju zgodovinarjev v Soboti leta 1959 govoril akademik F. Zwitter, — bo še dolgo zaznaven izpad Škafarjevega publicistično naravnanega peresa. Slovenski zgodovinarji in kulturna javnost rodnega Prekmurja pa bodo kljub temu dejstvu znali ceniti njegov prispevek v zakladnico lokalnega in hkrati tudi nacionalno pomembnega zgodovinopisja. Zdajšnji in bodoči raziskovalci slovenstva med Muro in Rabo bodo še posebej blagrovali njegovo zbirateljsko vnemo, saj jim je le-ta otela uničevalnemu »zobu časa« več kot 70 redkih prekmurskih tiskov.

ZAPISKI IN GRADIVO

HOLZAPFLOVA OPOROKA

BOGO JAKOPIČ

Ignacij Holzapfel (1799—1868) je bil gotovo največji dobrotnik slovenske gluhe mladine, saj je pretežni del svojega premoženja volil kot ustanovni fond za zidavo Gluhonemnice v Ljubljani. Naj uvodno povzamemo nekaj podatkov o možu, nato pa v celoti (v slovenskem in v nemškem jeziku) objavimo njegovo oporoko iz leta 1862. Holzapfel je bil rojen v Tržiču na Gorenjskem 15. julija 1799 očetu Francetu in materi Elizabeti roj. Dobrin v hiši štev. 51. Starši so bili premožni, saj so baje imeli dve hiši. Ordiniran je bil 23. septembra 1823, v tretjem letniku bogoslovja. Naslednje leto je že služboval kot kaplan v Kamniku (1824—1825). Že v tej dobi je kazal pesniško in pisateljsko nadarjenost. Proti koncu leta 1824 so Ksaver pl. Andrioli, Janez Cigler, kaznilniški kurat v Ljubljani, in kamniški kaplan Ignacij Holzapfel prosili deželno vlado v Ljubljani, da bi smeli izdajati slovenski tednik »Slavinjo.« V ta namen je Holzapfel napisal tudi pesem »Slavinja«. Vendar so se na Dunaju bali premočnega slovanskega preroda in policijsko ministrstvo ga ni dovolilo. Tako je bila rodoljubna namera pokopana v Holzapflovem srcu. Tudi v kasnejših svojih službah se je Holzapfel poleg dušnega pastirstva uveljavljal kot pesnik in pisatelj — dve leti v Preddvoru, dve v Mengšu in pet let kot kaplan pri sv. Jakobu v Ljubljani. Leta 1834 je postal župnik v Črnomlju. Tam je spisal knjigo »Venc nedolžnosti.« V Kranjski Čbelici so natisnjene njegove pesmi: »Na popisu hudiga grada«, »Pod slapom v povodnji«, »Vetriču in vertnici«, v Zgodnji Danici leta 1858 pa »Posvetna nečimurnost.« Njegovemu sodobniku Francetu Prešernu njegove pesmi niso bile nič kaj všeč, zato je nanj (in njegovega sopesnika) spesnil zabavljiv napis »Lesničnjaku in Levičnjaku«.

»Kako bi neki sladke pel Lesničnjak?
Kako bi neki prave pel Levičnjak?«

Čeprav Prešernu njegove pesmi niso bile sladke, temveč kisle kot lesnike, si je Holzapfel vendarle pridobil omembe vredno literarno ime. Holzapfel je bil majhne postave, dokaj debel, rdečega obraza, a bistrega razuma. Kot duhovnik je bil strog, a pravičen. Ta mož, na zunaj grenak kot orehova lupina, je bil v notranjosti dober kot orehovo jedro. Čeprav so ga nekateri ocenjevali kot skopuha, niso imeli prav — bil je zelo varčen. Skromno je živel, a vedno premišljeval, kako bi obrnil svoj denar v plemenit namen.

Leta 1848 je Holzapfel postal župnik in dekan v Ribnici. Tu je postal častni konzistorialni svetnik in okrajni šolski nadzornik. Zaslovel je kmalu kot dober šolnik. Ena glavnih njegovih zaslug te dobe je zidava nove ribniške cerkve. Z velikimi težavami in požrtvovalnostjo jo je Ignacij Holzapfel spravil pod streho leta 1867. Popolnoma dokončati pa je ni mogel, ker ga je 21. 1. 1868 pobrala pljučnica. Ribniška cerkev je eden izmed njegovih spomenikov, drugi pa je bila nekdanja ljubljanska gluhonemnica, katere gradnja je bila tesno povezana z njegovim imenom. V hvaležen spomin nanj je v bližini nekdanje gluhonemnice (Zaloška cesta 5), sedaj del kliničnih bolnišnic, Holzapflova ulica.

Kot smo že omenili, je bil Ignacij Holzapfel velik dobrotnik slušno in govorno prizadete mladine in je v svoji oporoki z dne 1. julija 1862 zapustil tej mladini skoraj ves svoj prihranek za gradnjo zavoda in specialne šole za slušno in govorno prizadeto slovensko mladino. Ljubljanski zavod za gluho mladino — njegov največji dobrotnik je bil I. Holzapfel — je ob svoji 50-letnici obstoja (1950) dobil originalen prepis pokojnikove lastnoročno pisane oporoke od sodišča v Ribnici, ki jo spodaj navajam v originalu:

MEIN TESTAMENT

Meine Seele Gott — den Staub der Erde. Mein ganzes Vermögen dem zu errichtendem Taubstummen — Institute in Krain. Davon 1000 F in Obligationen für das Armen Institut zu Neumarktel, wovon die Halben Zinsen ad dies vital dem Anverwandten Andreas Dobrin zu beziehen hat. Sodann Alles dem Armen-Institute.

500 F Obligationen für Stiftmessen für mich, die Altern und Geschwistern in der Pfarr Neumarktel.

500 F detto detto detto in der Pfarr Reifnitz.

Der Magd Milika bis Allerheiligen den Lohn per 18 F und noch einen Jahreslohn 36 F sammt einem Bette mit 2 Paar Leintüchern, der Magd Polona den Lohn bis 21. 8. per 12 F und einen ganzjährigen Lohn. Meine Leiche ohne alles Geprange standesmessig begraben.
Schulden keine.

in v prevodu:

MOJA OPOROKA

Mojo dušo Bogu — prah zemlji. Vse moje premoženje gradnji zavoda za gluhoneme na Kranjskem. Od tega 1000 gl. v obligacijah za ubožnico

v Tržiču, od katerih mora dobivati polovico obresti ad dies vital sorodnik Andrej Dobrin. Potem vse ubožnici.

500 gl. v obligacijah za ustanovne maše zame, za starše ter brate in sestre v župniji Tržič.

500 gl. detto detto detto v župniji Ribnica.

Služkinji Miliki do vseh svetnikov plačo 18 gl. in še eno letno plačo 36 gl. s posteljo in dvema paroma platnenih rjuh, služkinji Poloni plačo do 21. 8. po 12 gl. in eno celoletno plačo.

Moje truplo pokopati stanu primerno brez razkošja. Dolgov ni.

Holzapflova oporoka nas po načinu izražanja kakor tudi po oblikovni strani potrjuje v originalnosti zapisa, saj so v tistem času bile v tej obliki pisaie oporoke zelo pogoste. Avtor namreč ni izpustil nobenih bistvenih volil, ki so bila tedaj v navadi niti ni opaziti pri tej oporoki dolgoveznosti, ki so bile v oporokah znane v prejšnjem obdobju.

VIRI IN LITERATURA

1. Ignacij Holzapfel, Štirideset let gluhonemnice v Ljubljani (1900—1940), Lj. 1940 str. 6—8. — *2.* A. Gspan: Cvetnik slovenske vezane besede II. SM, Ljubljana 1979. str. 84. — *3.* Prav tam, str. 13, podobno SIS 1957/58, str. 3; Ivan Kolar: Literarni sprehod po Ljubljani, na str. 111. — *4.* Arhiv CRSG — Ljubljana, Vojkova 74, Ljubljana.

IZ ARHIVSKE ZAKLADNICE

KRISTINA ŠAMPERL-PURG

Zgodovinski arhiv v Ptuju hrani v zbirki rokopisov pod signaturo R-57 zanimiv rokopis iz leta 1683 z naslovom: Navodila za pripravo zdravil in jedil. Regest je napisal prof. A. Klasinc, ki je leta 1976 tudi ugotovil, da manjka list 28^{rv}. Rokopis je malega formata 16 × 20 cm, papir je v polah po štiri ali več listov, ki so bili poprej sešiti po vsebini neurejeno, sedaj razvezani in vebinsko urejeni, vendar nepopolni, ker manjka več listov ali delov listov. Listi so na novo oštevilčeni od 1 do 31. Rokopis je v originalnih trdih platnicah, prevlečenih s pergamentom. Na prvi notranji strani platnic je datum 6. maj 1683. Rokopis je bil leta 1978 restavriran in je danes v zadovoljivem stanju. Jezik je nemščina, pisava gotica, enotna v vsem rokopisu. Ta izhaja iz rokopisne zbirke Muzejskega društva v Ptuju, na nekaj mestih ima pečat »Ferk Museumsbibliothek in Gamlitz«, kar priča, da je prešel v last Muzejskega društva v Ptuju že okoli leta 1900 obenem s knjižnico in muzejskimi zbirkami prof. Ferka.

Vsebinski pregled nam pove, da gre od strani 1 do 22 za navodila o pripravi raznih zdravil (vod, praškov, kadil, sokov, maziv, klistirjev, čistil, napojev, obližev, itd. . . .) iz zdravilnih rastlin in naravnih proizvodov, tudi za otroške bolezni. Od strani 22 do 31 so kuharska navodila za pripravo raznih jedil kot npr. juh, omak, mesa raznih živali, itd. Ta del je zelo nepopolno ohranjen.

Nekaj kuharskih receptov je bilo izpisanih za diplomantko gostinske šole. Ob transkripciji in prevodu se je porodila misel, da bi kakšnega od kuharskih receptov predstavila širši javnosti. Pred 300 leti, ko je rokopis nastal, in seveda že prej, so kuhali zanimive in dobre jedi. Pripravljali so lahko prebavljivo hrano, meso — piščanci, teletina, ribe, divjačina, drobovina — in zelenjavo so v glavnem kuhali, uporabljali so dosti masla, malo zatepov in prežganj in, kar je še najbolj zanimivo, dosti začimb — sol, poper, paprika, cimet, nageljnove žbice, žafran, muškatni orešček, ingver, gobe, parmezan, majaron, mandlje, rožmarin, vino, kis, sladkor, . . . čebula, peteršilj. Mnoge od naštetih začimb so prišle iz Orienta, se pravi, da so jih kuharji imeli na voljo, torej je trgovina z njimi cvetela. Prav zanimivo bi bilo ugotoviti, kje (teritorialno) so tako jedli in kateri sloj ljudi. Glede na razne tudi sadne juhe, sladkane juhe in podobno domnevam, da gre verjetno za germanski prostor. Ena od juh nosi ime nizozemska in je taka tudi po sestavinah, saj so jo pripravljali iz mleka, masla, grobo naribanega parmezana, žemelj in popra. Natančen in podroben pregled vseh receptov in navodil za pripravo zdravil bi odkril še kako posebnost ali krajevno časovno opredelitev, vendar to naj ostane za dobrega poznavalca kulinarike, domače in tuje, za farmacevta in seveda jezikoslovca.

Med recepti so zanimivi tisti za juhe; naj jih nekaj navedem: dobra pivovska juha (pivò,

jajca), ribja juha, rožmarinova juha, lovska juha, vinska juha (vino, jajca, žafran, muškat) limonina (tudi pomarančna) juha, piščanec v črni juhi (piščanec, vino, kri.) —
Samostojne jedi: polnjen piščanec, polnjena špinača, polnjene žemlje (kot polnilo ribez) ... ocvrti žličniki, ... pečenka. Sladica: krofi, zdrobov kolač (cinasta posoda je potrebna), žemljine rezine.

Navodilo za izdelavo telečjih klobas (verjetno hrenovk).

Za ponazorilo so predstavljeni recepti za tri juhe, in sicer fotokopija[1] iz rokopisa, transkripcije in prost prevod.

PIŠČANEC V ČRNI JUHI (str. 23, prost prevod)

Kri enega ali več piščancev daj v vino ali kis, piščanca razreži in ga opraži v vroči masti, nato ga zloži v skledo, nareži čebulo, jo opraži na masti, dodaj malo drobtin, dolij vode, vino, kis s krvjo in pusti vreti, dodaj poper, sladkor, cimet in nageljnove žbice.

EIN HIENLEIN IN EINER SCHWARZEN SUPPEN
(transkripcija)

Man soll den schweiß von einen hienlein, oder mehr, in wein oder essich aufgangen, dß hienlein zerglidern, und in heissen schmalz abbrennen, darnach in ein höferl thuen, und ein zwifel hachken, in schmalz resten, und ein wenig geribne semel darzue, daran giessen wasser, wein, essich, auch den schweiß, und sieden lassen, darnach darzue thuen pfeffer, zugger, zimet, und näglstup.

DOBRA PIVOVSKA JUHA (str. 24, prost prevod)
(transkripcija)

Vzemi dobro pivo in če je močno, ga zmešaj z vodo in v mešanico stepi 4 rumenjake in dobro smetano, vse skupaj dobro premešaj in pusti vreti in ko je gotovo, dodaj kos masla, da se raztopi, dodaj narezan kruh.

EIN GUETE PIER SUPPEN

Man soll guetes pier nemmen, und wan es gar händig und starckh ist, mit wasser mischen, und darunter abspritlen vier ayr dotter, und ein gueten räm, und wol miteinnander abkhlopfes, und sieden, und wan man will anrichten ein guetes stükhl puter darein zergehen lassen, und daß prod darauf manß anrichten, gewirflet schneiden.

JUHA IZ ROŽMARINA (str. 26, prost prevod)

Daj moko na mast, da zarumeni, nato dolij govejo juho, dodaj drobno narezan rožmarin, priloži muškat in pusti vreti.

ROSMARIN SUPPEL
(transkripcija)

Man soll ein mehl in einen schmalz einprenen, ziblich braun, daran giessen rindsuppen, und den rosmarin khlein darein schneiden, und mues muscatblie darzue legen, und sieden lassen.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Ob razstavi »Društva in prireditve v Kamniku 1914—1941«; Avtorica razstave in razstavnega kataloga: Marjanca Ftičar; Oblikovalec: Borko Tepina

V razstavnem prostoru nad kavarno Veronika v Kamniku si je bilo v maju mogoče ogledati zanimivo razstavo o društvenem življenju v mestu med obema vojnama. Nastala je na podlagi interdisciplinarno zasnovane diplomske naloge Marjance Ftičar na Oddelku za etnologijo in na Oddelku za slovanske jezike in književnosti. Razstava je torej rezultat poglobljene strokovne raziskave, pogrešali smo morda le malo očitnejše »spogledovanje« z obiskovalci in večjo mero vizualne komunikativnosti, saj bi bilo razstavo mogoče oblikovati še privlačneje.

Spremni katalog je podrobna študija obravnavane snovi. Besedilo nazorno ilustrirajo številne fotografije, avtorica pa je za konec dodala tudi obsežen popis vseh znanih gledaliških uprizoritev kamniških društev v obdobju med obema vojnama. Podatke je dobila v časopisih, arhivskih dokumetih in slikovnem gradivu in iz pogovorov s številnimi informatorji. V raziskavo je zajela le tista društva, ki so prirejala javne nastope, posebno pozornost pa je posvetila tudi prireditvam. Namen tako zasnovanega dela je bil spoznati kulturno podobo Kamnika in utrip njegovega družabnega življenja v obravnavanem obdobju.

Po prvi vojni je bila za Kamnik še vedno značilna tesna povezanost z agrarnim zaledjem, pa tudi z Ljubljano. Ljubljančani so prihajali v Kamnik in okolico na izlete in na najrazličnejše prireditve, privabljala so jih teniška igrišča in kopališče. V tem času so se že pričenjali organizirati delavci. Zaostrovala so se nasprotja med liberalno in klerikalno usmerjenimi organizacijami, pa tudi trenja med strankami v okviru samega meščanskega tabora. Kljub temu pa je bilo za mesto značilno izredno živahno družabno življenje.

Gibalo družabnega življenja v Kamniku so bila števila društva, ki so nadomestila nekdanje soseske, fantovske in dekliške skupnosti in prirejala gledališke igre, plese, telovadne nastope, koncerte. Poleg sprehodov ali izletov v gore ni bilo druge zabave. Šele v tridesetih letih so v mestu odprli tudi kino, vendar se zaradi njega obisk društvenih prireditev ni zmanjšal. Kamničanom je bila »živa« predstava ljubša od one na platnu.

Nastanek društev je bil povezan z družbenoekonomskim in političnim položajem v deželi. Poleg strankarskih in narodnoosveščevalnhi motivov so imeli pomembno vlogo tudi potreba po združevanju, po uveljavitvi, želja po družabnosti, nastopanju v javnosti, humanitarni nagibi. Starši so otroke že v mladosti včlanjali v društva, ki so ustrezala njihovemu političnemu prepričanju in ciljem.

Društva so se delila na tista, ki so se ukvarjala prvenstveno s kulturno dejavnostjo, in na ona, ki so jim kulturne prireditve pomenile le sredstvo za dosego določenih ciljev. Tako so humanitarna društva s prirejanjem veselic in tombol zbirala denar za vojne invalide, zamejske Slovence in tiste, ki so obubožali med gospodarkso krizo. Vrstili so se koncerti pevskih društev, telovadni nastopi Orlov, igre Narodne čitalnice, miklavževanja, plesi, maškarade, veselice, akademije, predavanja, tombole dekli-

Kamnik leta 1931 (fototeka Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani)

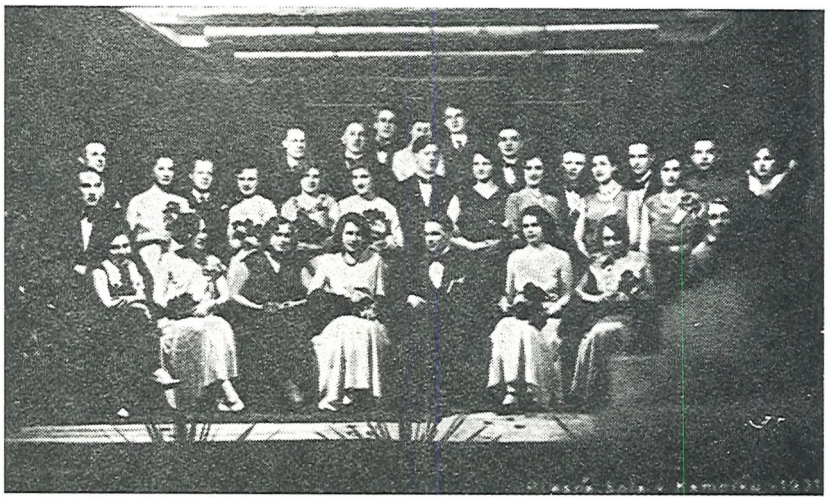

Najelitnejša prireditev Narodne čitalnice je bil plesni venček plesne šole, ki so se je udeleževali premožnejši kamniški liberalci (fototeka Oddelek za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani)

ških in fantovskih Marijinih družb, procesije. Te prireditve so združevale tudi politično različno usmerjene Kamničane, saj jih je veliko obiskovalo prireditve ne glede na to, katero društvo jih je prirejalo. Če je bilo potrebno, so si gledališki odri tudi posojali igralce.

Društva so družila enako misleče ljudi, med sabo tekmovala, pa tudi pogojevala družbeno razlikovanje. Delovanje v njih je povečevalo ugled v družbi, obisk javne prireditve je bil družbeno priznan in zaželen, aktivno delo v društvu in za društvo je poželo priznanje somišljenikov.

Ob prebiranju kataloga začuti pozoren bralec podobo tedanjega Kamnika in življenje njegovih prebivalcev. Avtorici se je skozi en sam kulturni element posrečilo prikazati določen način življenja v določenem kraju in času. Prav tako je dosegla svoj namen razstava: starejšim obiskovalcem je omogočila obujanje spominov na pretekle dni in njihovo primerjanje s kulturnim utripom mesta v sedanjosti, mlajšim pa je pričarala drobec življenja, ki ga danes ni več.

Nives Sulič

NOVE PUBLIKACIJE

Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije, 1. in 2. knjiga, Slovenska matica, Ljubljana 1981.

Življenjsko delo preroditelja Antona Tomaža Linharta je bilo zelo mnogostransko. Za poznejše rodove pa je predvsem prvi slovenski zgodovinar in prvi slovenski dramatik. Njegovo zgodovinsko delo Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije pomeni začetek slovenskega znanstvenokritičnega zgodovinopisja in je po svoji zasnovi na znanstveni višini časa, v katerem je nastalo. Linhartova zgodovina je bila napisana v nemščini, oba dela pa sta izšla v letih 1788 in 1791. Ker ponatisa od takrat ni bilo, je bila knjiga težko dosegljiva v izvirniku. Tako je pričujoči slovenski prevod hkrati prva nova izdaja po letu 1791 in nam skupaj z odličnimi komentarji in opombami, ki so jih pripravili naši najvidnejši zgodovinarji, omogoča širše seznanjanje s tem izjemno pomembnim tekstom. Linhart je želel, da bi njegov Poskus zgodovine ne bil samo kronološki izvleček, marveč naj bi spremljal razvoj človeštva v tem majhnem delu Evrope, bil naj bi končno zgodovina Slovanov na jugu Avstrije. Pisal je kratko in jasno, segel pa je tudi čez meje Kranjske, saj nobena dežela — kot pravi sam — ne more živeti sama zase brez vpliva sosednjih dežel. Linhartov Poskus zgodovine je ostal nedokončan; I. zvezek sega do naselitve Slovanov, to je po njegovi koncepciji do 4. stoletja naše ere, II. zvezek pa do konca vlade

Karla Velikega. V prvem delu se tako ukvarja s predslovansko dobo, medtem ko je drugi posvečen preseljevanju ljudstev, naselitvi slovanskih prednikov v novi domovini ter njihovemu političnemu, družbenemu, gospodarskemu in kulturnemu življenju do padca pod frankolovsko nadoblast v drugi polovici 8. stoletja. Ceprav gre v knjigi le za začetek srednjega veka, je bila s tem Linhartovim delom — po sodbi Boga Grafenauerja »prvič v modernem zgodovinopisju uveljavljena slovenska zgodovinska kocepcija, preučevanje in obravnavanje zgodovine Slovencev kot narodnostne celote«.

Omenili smo že, da je Linhartov Poskus pač na znanstveni višini časa, v katerem je nastal. V zadnjih dveh stoletjih je zgodovinopisje pri nas napravilo velik korak naprej, odkriti so bili mnogi zgodovinski viri in spomeniki, ki jih v Linhartovem času niso poznali. Tako opombe in komentarji pojasnjujejo ovržena mnenja in domneve. Take pomanjkljivosti, ki so odsev časa, pa seveda ne zmanjšujejo celotnega pomena, ki ga ima Linhartov Poskus zgodovine.

Prvo knjigo je prevedla Marjeta Kos-Šašel, drugo pa pokojni Alofnz Gspan in Nada Gspan Prašelj. Komentar o Linhartovi dobi in njegovem delu je napisal Fran Zwitter. Podrobne opombe v prvi knjigi je pripravil Jaro Šašel, k drugi pa Bogo Grafenauer, ki je tudi urednik nove izdaje Linhartove zgodovine. Knjiga ima v prilogi štiri zemljevide. Opremila pa je delo, ki ga ne bo mogel pogrešati nihče, ki ga zanimajo začetki slovenskega zgodovinopisja, Nadja Furlan-Lorbek.

Jože Ciperle

Josip Vošnjak: Spomini. Izbral in uredil Vasilij Melik, Slovenska matica, Ljubljana 1982, 701 str.

Z izdajo Vošnjakovih Spominov je Slovenska matica pokazala, da leta 1981 izdani Claricijevi spomini niso bili osamljen poskus, ampak da namerava dolgoročnejše in načrtno izdajati spomine pomembnih Slovencev. Tako tistih, ki so jih že pred desetletji sami izdali, pa so do danes na knjižnem trgu seveda že pošli, upajmo pa, da tudi tiste spomine, ki so dotlej le literarna zapuščina in znani le redkim raziskovalcem. Za leto 1983 je že najavljen ponatis spominov liberalnega politika in ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki bodo izšli v dveh delih. Dolgoročni koncept pa je najbrž tudi že pripravljen, vsaj v grobem. To je na vsak način lepa založniška poteza in ji lahko zaželimo čim bolj srečno pot.

Spomini dr. Josipa Vošnjaka, pomembnega liberalnega politika v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja, so prvič izšli že pred več kot sedemdesetimi leti, natančneje v letih 1905 in 1906. Ker ne gre za novo in izvirno delo, jih ne mislim podrobneje predstavljati, opozoril bi rad le na dve pomembni dejstvi, ki se mi kažeta ob ponovni izdaji teh spominov. Kot prvo bi opozoril na spremno študijo, v kateri je Vasilij Melik predstavil Josipa Vošnjaka kot politika, literata (nekoliko manj je znano, da je Vošnjak med drugim napisal tudi roman in več dram) in kot človeka. To je storil na zelo plastičen način, tako da dobimo o piscu spominov zelo jasno in precej popolno podobo. Ob tem je na sintetičen način orisal tudi zgodovino liberalne stranke na Slovenskem v času Vošnjakovega političnega delovanja, v času torej, ko je liberalna stranka še bila narodna in napredna, za kar se je sicer vedno deklarirala, toda v poznejši dobi močno odstopila od nekdanjih vzorov, ki so bili še v tradiciji pozitivnega evropskega liberalizma. Vasilij Melik je trenutno najkompetentnejši poznavalec tega obdobja naše zgodovine v naši historiografiji in njegova študija je po mojem mnenju najboljši sintetični prikaz liberalnega tabora v prvih dvajsetih letih njegovega obstoja. Kot drugo naj poudarim, da je zelo smiseln uredniški koncept, po katerem je poleg spremne študije in opomb urednik dodal tudi nekatere druge Vošnjakove avtobiografske in spominske spise, ki so bili sicer objavljeni v različnih revijah, zdaj pa na enem mestu lepo dopolnjujejo njegove obsežne spomine, ki pa žal segajo le do zgodnjih sedemdesetih let, naprej pa jih Vošnjak ni več hotel pisati najbrž res zato, ker Vošnjak ni hotel opisovati ne strankarskih ne osebnih sporov v slovenskem taboru in bralcem ni hotel prikazati grših strani naše politične zgodovine kot je zapisal urednik.

S takšnim načinom izdajanja bomo v ne tako dolgem času imeli lepo serijo spominov pomembnih Slovencev, opombe, dodatki in spremne študije pa bodo gotovo bistveno obogatile naše védenje o lastni preteklosti in pokazale memoarsko literaturo, ki je zadnja leta vedno bolj popularna, v novi luči in osvetljeno iz današnje perspektive.

Franc Rozman

Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem (1943—1945), Založba Borec, Ljubljana 1982, 254 str.

Z Mlakarjevo knjigo se je v slovenski historiografiji spet pojavilo delo, ki obravnava

domačega, slovenskega nasprotnika narodnoosvobodilnega boja in revolucije. Ambiciozno zastavljeno delo s Sajetovim Belogardizmom se je nato iz več vzrokov umaknilo drugim, »bolj prednostnim« nalogam.

Ponovno je začel sistematično raziskovanje tega področja slovenske zgodovine sredi prejšnjega desetletja Boris Mlakar na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Pričujoča knjiga je prvi obširnejši in zaokroženi rezultat njegovih raziskav.

Primorsko domobranstvo, ki si ga je izbral za prvo raziskavo, ni centralna tema tega področja, je pa bila pred tem skoraj docela neraziskana, čeprav virov ni tako malo. Pri njihovem zbiranju je seveda avtor moral premagati vrsto težav, saj so nekateri deli arhivskega gradiva težko dostopni.

Knjiga ni zgodovina nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem, temveč se ukvarja s pojavom Slovenskega narodnega varnostnega zbora po kapitulaciji Italije. Le uvodni poglavji nakazujeta prazgodovino oborožene domobranske akcije. Specifičen položaj Primorske, ki je izviral iz njene dvajsetletne pripadnosti italijanski državi in fašističnemu redu, je pogojeval pozen pojav oboroženega kolaboracionizma. Slovenska manjšina je bila relativno politično neaktivna in neizdiferencirana, organizacijsko slaba, a izrazito narodno zavedna in bojevito protifašistična. Mimogrede — taisti razlogi so vplivali tudi na počasnejši razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem, ki mu je zato v vsem obdobju do italijanske kapitulacije izdatno pomagalo vodstvo iz osrednje, Ljubljanske pokrajine. Posebni položaj primorskih Slovencev je omogočil, da je vključila široke mase, zunaj je ostala le močna sredinska skupina z jedrom v Gorici in le ozek krog dr. Janka Kralja, ki se je povezoval z ljubljansko reakcijo je mogoče označiti kot belogardističen. Večjo nevarnost je pomenila mihajlovičevska propaganda zaradi zagledanosti Primorcev v Jugoslavijo, vendar pa le do takrat, ko je postalo znano, da sodelujejo četniki z italijanskim okupatorjem.

S kapitulacijo Italije so se razmere bistveno spremenile. Splošna ljudska vstaja je dala množično partizansko vojsko z obsežnim osvobojenim ozemljem in ljudsko oblastjo. Na Primorsko je posegel nemški rajh z ustanovitvijo operativne cone Jadransko Primorje. Okupatorjeva politika v tej tvorbi je bila usmerjena — ob aneksijskih aspiracijah — predvsem v izrabo gmotnih in ljudskih potencialov; za dosego tega cilja je poskušal pridobiti zatirani manjšini s koncesijami na kulturnem področju; ob ostrem boju zoper narodnoosvobodilno gibanje seveda.

V tem okviru si je okupator prizadeval za formiranje kolaboracionističnih slovenskih enot, a z lastno akcijo je žel le pičle uspehe, zato je pritegnil slovensko domobranstvo, za kar je bilo ljubljansko vodstvo še kako zainteresirano.

Formalno je bilo primorsko domobranstvo ustanovljeno z navodili višjega SS in policijskega vodje Globocniga novembra 1943 kot Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ) pod vodstvom polkovnika Kokalja. Vsi častniki in velik del moštva so v začetku prišli iz Ljubljanske pokrajine; preseneča npr. podatek o le 6 prostovoljcih s Primorske vse do začetka leta 1944. Pravi dotok v vrste SNVZ je začel šele v naslednjih mesecih bodisi kot množično pošiljanje »viškov moštva« iz Ljubljanske pokrajine, bodisi s prisilno rekrutacijo, ki so jo izvajale nemške in domobranske enote na Pivškem in v Posočju. Le tako je mogel SNVZ doseči 2000 mož največjega obsega.

Organizacijsko se je delil SNVZ od pomladi 1944 na štiri skupine, ki so jih sestavljale čete; v začetku junija 12, oktobra 14 čet. Zunaj skupin je bilo rekrutno in vadbeno središče v Trstu, kjer je bil tudi štab. Sestavni deli SNVZ so bili še policijski vodi, kasneje dve policijski četi, orožniški zbor in Rezervna deželna bramba. Disciplina moštva ni bila vzorna, kar dokazuje okoli tisoč pobegov »stražarjev«, kot so se imenovali vojaki, v obdobju obstoja SNVZ. Številčno in kakovostno SNVZ tako ni mogel nadomestiti italijanskih posadk, kar je bila ena glavnih zahtev in ciljev SNVZ.

SNVZ je bil v pogledu vojaškega delovanja in oskrbe podrejen nemškemu komandantu preko »vodstvenega štaba za domače oddelke«, pri posameznih enotah pa so delovali zvezni oficirji, usmerjali pa so ga tudi domobranski vodje pri pokrajinskih poveljnikih SS in policije. Razmerje do Slovenskega domobranstva je bilo kljub izdatni pomoči napeto zaradi pristojnostnih sporov, a tudi osebnih nasprotij v štabih.

Jeseni 1944 se je v zvezi z nemško preorientacijo na skrajno mobilizacijo vseh razpoložljivih sil spremenila tudi vloga SNVZ. Prevzel naj bi večje breme v boju proti partizanom. Oktobra je bil zato formiran 1. slovenski udarni polk na Primorskem s štirimi bataljoni v Idriji, Postojni, Prestranku in Ilirski Bistrici, a je reorganizacija potekala še prve mesece 1945. leta Tik pred koncem vojne je bil ustanovljen in po nekaj dneh ukinjen 2. slovenski udarni polk v Ilirski Bistrici.

Poglavje »Propagandna in kulturna dejavnost SNVZ« prikazuje vsaj v začetnem obdobju poglavitno dejavnost SNVZ. S svojo protikomunistično, a hkrati slovensko propagando se je ta hotel usidrati med nacionalno zatiranim prebi-

valstvom. Poudarjena je zlasti kulturna osvoboditev izpod italijanskega jarma, politično jih je namreč omejeval njihov nemški gospodar. Propaganda SNVZ je sovražna do Italijanov, sebe pa prikazuje kot branilce slovenskih domov. Pri tehničnih sredstvih za propagando so bili docela odvisni od nemških ustanov. Od pomladi se je s propagando ukvarjal poseben propagandni odsek, nato pa kulturno-upravni odsek pri štabu SNVZ, ki je imel izpostave tudi tam, kjer ni bilo enot. Domobranska propaganda je privlačevala zlasti oportunistične elemente, odziv pa je seveda imela le v krajih, ki jih ni obvladovalo narodnoosvobodilno gibnaje, uspel pa je SNVZ vzpostaviti mrežo zaupnikov in obveščevalcev.

Poglavje »Vojaška vloga SNVZ ter spopadi z narodnoosvobodilno vojsko« nam pokaže, da prav na tem področju SNVZ ni mogel in ni igral pomembnejše vloge zaradi maloštevilnosti, slabe vojaške usposobljenosti, pomanjkanja volje do bojevanja in podrejenosti okupatorjevim ciljem. Primorski domobranci so se v glavnem omejili na defenzivno vojaško službo, zlasti varovanje pomembnih objektov. Pri varstvu železniških prog so si prizadevali izriniti italijanske oddelke. Šele jeseni 1944 jih je okupator v večji meri pritegnil v operacije proti partizanskim enotam.

Prve spopade s partizani beležijo decembra 1943. Spomladi 1944 so domobranci sodelovali v nekaterih zločinskih akcijah, tako pri požigu šestih brkinskih vasi maja 1944. Prvi večji spopad je imel SNVZ ob napadu Gregorčičeve brigače na postojanko Razdrto v začetku junija. Najhujšo izgubo za domobranstvo je bil padec postojanke v Črnem vrhu 1. septembra 1944, kjer je bila skoraj docela uničena 15. četa SNVZ, ta poraz je zavrl njihove plane za vzpostavitev več postojank na Idrijskem. Od jeseni domobranci sodelujejo v ofenzivah proti glavnini IX. korpusa, zlasti bojna skupina Ajdovščina.

Za narodnoosvobodilno gibanje je imelo uničevanje SNVZ poseben pomen. Doseči ga je skušalo s pojasnjevanjem vloge domobranstva in nemških, Slovencem naklonjenih upravnih ukrepov, na same pripadnike SNVZ pa je poleg vojaškega uničevanja postojank in žive sile usmerilo tudi pozive na dezertiranje in amnestijski kampanji.

Poglavje »Primorski domobranci in Italijani« kaže odnos do italijanske navzočnosti na Primorskem. Ta se je kapitulaciji bistveno skrčila, zlasti na podeželju, vendar pa je ostala Primorska sestavni del Italijanske socialne republike. Nemški okupator je zaradi lastnih interesov olajšal represivni sistem nad slovenskim prebivalstvom. Na to dejstvo navezuje domobranska akcija, ki je obarvana šovinistično protiitalijansko, kar zlasti velja za neuradno domobransko propagando. Na terenu se je najbolj jasno pokazal odnos do Italijanov v Postojni, ki je imela dotedaj močno italijansko obeležje. Februarja 1944 je SNVZ uspelo izriniti italijansko posadko, poveljnik tamkajšnje skupine SNVZ pa je pretendiral tudi na županisko mesto. Kljub temu, da je dobilo mesto slovensko pogodbo, pa simpatije do SNVZ niso bistveno narasle. Incidenti z Italijani so se nadaljevali in privedli do krvavih obračunov v Pivki, maja 1944 pa v Prvačini in Dornberku. Posebno prizadeti so se počutili Italijani v Gorici, kjer naj bi bilo italijanstvo v resni nevarnosti.

Razpritje med SNVZ in Italijani je opazila in spremljala tudi obveščevalna služba narodnoosvobodilnega gibanja, a jim ni pripisovala posebnega pomena, razen da tudi to kaže nujnost povezave z naprednimi italijanskimi silami v skupnem protifašističnem boju.

Sklepno poglavje prikazuje usodo primorskih domobrancev ob koncu vojne. Podobno kot v Ljubljanski pokrajini je poskusil prevzeti nadzorstvo nad oboroženo silo Narodni odbor. Temu se je SNVZ podredil 2. aprila 1945 in tako v ilegali (!) postal Primorska divizija Slovenske narodne vojske in s tem del kraljeve jugoslovanske vojske v domovini, kar pa ni imelo praktičnih posledic.

Konec vojne se je nezadržno bližal. Ob bitki za Trst so se morale nemške sile hitro umikati iz tega prostora in z njimi so si izbrali isto pot tudi četniki in SNVZ. Njihhova glavnina se je umikala v Furlanijo, del pa na Koroško. Veliko je bilo ujetih. Vodstvu SNVZ je uspelo pobegniti in se predati Angležem, le o usodi poveljnika Kokalja ni znanega nič natančnejšega.

Po vojni so bili ujeti primorski domobranci bodisi izpuščeni, bodisi sojeni pred ljudskimi sodišči. V več procesih je bilo sojeno tudi več primorskim vodilnim domobrancem. Tisti, ki so uspeli priti do zahodnih zaveznikov, so po krajšem bivanju v taboriščih postali emigranti, največ so odhajali v Argentino.

Avtor zaključuje z mislijo, da je bilo primorsko domobranstvo poraženo že takrat, ko ni pritegnilo primorskih množic in s tem ni imelo možnosti avtohtonega razvoja, pritegnilo pa ni Primerov zato, ker je bila protirevolucoinarna baza na Primorskem izredno ozka, množice pa je po nacionalni in socialni plati mnogo bolj privlačil program Osvobodilne fronte.

Knjigo dopolnjuje dobrodošel pregled virov in literature, saj gre za malo znano in obdelano področju slovenske zgodovine, zemljevida postojank SNVZ, povzetek razprave v italijanskem jeziku in osebno ter krajevno kazalo.

Mlakarjevo delo je pomemben prispevek k poznavanju in razumevanju narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, je pa tudi opozorilo na kompleksnost zgodovinskega dogajanja v štirih vojnih letih. Želeti si je seveda mogoče — želja je vedno več kot možnosti — da bi avtor širše zarisal politični in vojaški boj med SNVZ in narodnoosvobodilnim gibanjem, saj je prav to odločalo o uspehu domobranske akcije.

Damijan Guštin

Franc Obal, Arhitektura v obdobju 1900 do 1941 v Murski Soboti, Izdal in založil Kulturni center Murska Sobota, DE Galerija 1982, 32 strani.

Knjižica se zdi na prvi pogled komaj kaj več kot prospekt, po oblikovni plati pa celo poceni prospekt, saj nima niti ene barvne fotografije. Pa vendar gre pri knjižici umetostnega zgodovinarja in zgodovinarja Francija Obala za pravo znanstveno razpravo, napisano po vseh »pravilih« znanstvenega dela in z zgodovinarsko metodo. Poleg strokovnega teksta, dolgega le nekaj strani in 30 fotografij najpomembnejših murskosoboških zgradb opremljenih s podpisi in osnovnimi podatki, najdemo v knjižici obsežen znanstveni aparat, seznam literature in virov.

Toda strokovnost teksta ni edini razlog, da vzamemo knjižico v roke in da jo predstavljamo bralcem Kronike. Knjižica je pomembna vsaj še iz dveh vidikov. Na eni strani pomeni ta brošura začetek »sistematičnega, strokovno dokumentarnega raziskovanja likovne ustvarjalnosti v Pomurju«, na drugi strani pa se je z njo in njenim avtorjem razširila ozka skupina tistih, ki so v slovensko zgodovinopisje in umetnostno zgodovino prinesli madžarske vire.

Umetnostnozgodovinsko Prekmurje ni tako zanemarjeno, kot je na zgodovinskem področju. Brez Turnišča, Martjanec, Sela, Domanjševec in drugih biserov srednjeveške zlasti slikarske umetnosti si ne moremo predstavljati slovenske umetnosti. Če k temu dodamo še Plečnikovo Bogojino in njegova dela v cerkvi na Gradu ter vrsto gradov iz 17. in 18. stoletja od lendavskega dvorca prek grajskega poslopja na Gradu in soboškega Szaparijevega gradu spoznamo, da je Prekmurje eno izmed umetnostnozgodovinsko najpomembnejših področij Slovenije. Vendar pa ima avtor brošure prav, ko pravi, da je 20. stoletje ponovno (po srednjem veku) prineslo kvaliteten razmah arhitekture. Prav dvajseto stoletje pa premalo poznamo, čeprav so v Prekmurje segali vplivi in pobude iz Budimpešte in nekaterih pokrajinskih središč Madžarske, kasneje pa z drugih krajev Slovenije. Zlasti pomembna v tem času sta bila arhitekta Jožef Plečnik in Feri Novak.

Obal je razpravo začel s koncem 19. stoletja in z arhitektom, domačinom Lászlom Tákacsem (1880—2916), ki je deloval predvsem v Budimpešti in je gradil zlasti v historičnih slogih ter se dotikal secesije. Skupaj z njim avtor predstavlja pomembnejše soboške stavbe: sinagogo (1907), prizidek bolnišnice (1903/1904), sodišče (1909), evangeličansko cerkev (1909), katoliško župnijsko cerkev (1910—12), hišo dr. Lajosa Sömna (1915) itd. Kratko je Obal predstavil tudi posamezne arhitekte in mojstre, ki so dela izvajali.

Iz analize arhitekture od 1900 do 1941, ki jo je avtor postavil kot nekakšen drugi del svoje razprave, je razvidno, da so prihajali vplivi in pobude za gradnjo mesta v tem času v glavnem iz Budimpešte in Szombathelya, vendar pa sta imela najpomembnejšo vlogo domači arhitekt Lászlo Takacs v času Avstro-Ogrske) in pozneje Franc Novak-Feri, katerega poglavitno delo sodi že v čas po drugi svetovni vojni.

Stilno je arhitektura Murske Sobote 1900 do 1941 navezana na zgodovinske stile, takrat moderne na Madžarskem, z elementi secesije in šele v času med obema vojnama najdemo tudi moderne arhitektonske prijeme, ki so zlasti vidni v arhitekturi Franca Novaka-Ferija: meščanske hiše Ferida Hiršla-Keršovana, Evgena Koltaja, dr. Jožefa Šerbeca in Foglerja (vse 1931) ter najpomembnejša hiša dr. Štefana Vučaka (1938).

Čeprav pomeni knjižnica Franca Obala začetek sistematičnega raziskovanja likovne ustvarjalnosti v Pomurju čeprav je omejena le na Mursko Soboto in njeno arhitekturo, pomeni pravo pot, po kateri »bomo postopoma raziskali vse tiste avtorje in njihova dela (arhitekte, urbaniste, umetniške oblikovalce in druge), ki se vsak po svoje vraščajo v naše preteklosti in sedanje likovno ustvarjanje«, kot je zapisal avtor v uvodu knjižice.

Dušan Nečak

Ljudmila Plesničar-Gec: Antična posoda iz Emone s figuralnim prizorom (The figural vessel from Emona), Situla 22/2, Ljubljana 1982

Po svojem obsegu je številka te edicije prav gotovo izjemna, saj ne presega 22 strani. Vendar pa ne moremo reči, da takšen ozek obseg govori za nepomembnost tega zvezka. V njem je namreč avtorica nazorno, tudi s fotografijami, predstavila edinstveno najdbo ne samo na Slovenskem, marveč tudi v širšem evropskem prostoru. Gre za okrašeno bronasto posodo kroglaste oblike (višina 13,5 cm, premer 16 cm), ki pa ni ohranila svojega prvotnega videza. Najdena je bila v antični emonski hiši XXXV med zaščitnimi raziskavami na prostoru novega objekta Kulturnega doma Ivan Cankar leta 1977. Površina posode je okrašena v visokem reliefu, s čimer je najdba dobila seveda izvirno mesto med doslej izkopanim gradivom na emonskih tleh. Posodo je v do-

vršenem stilu restavriral Römisch-Germanische Museum v Mainzu in bo za Mestni muzej v Ljubljani v bodoče gotovo predstavljala neko podobno osrednjo točko, kakršne sledimo včasih v znanih evropskih muzejskih zbirkah.

Sama pozicija najdbe nikakor ne dovoljuje nekega ožjega spoznavnega elementa, ki bi koristil pri natančnejši časovni opredelitvi posode, saj avtorica omeni celo dvom o antični originalnosti predmeta, ki se je pojavljal sprva.

Reliefna upodobitev, ki se kot trak ovija okrog površine posode, prikazuje štiri zaključene prizore, in sicer kažeta po dva izmenjavajoča se prizora boj človeka z živaljo (z levinjo oziroma s panterjem), dva pa boj živali med seboj (medved z levom in naskok leva na konja). Vsi prizori so prikazani na izjemno kvalitetni tehnični stopnji, kar avtorico seveda upravičeno usmerja k misli, da je bila posoda izdelana v tujini. Na to jo navajajo še najdbe, sorodne po obliki in ne nazadnje tudi po okrasnih elementih, ki jih sledimo na njih, iz severozahodnih rimskih provinc, zlasti z galskega področja (Borsu-Liège, arrt Huy; Lyon), nadalje iz Tongerena (Limburg) oziroma posoda iz Nijmegena (2.—3. stol.) Kot analogijo našteje tudi posodo iz Panticapaeuma na Krimu (1. polovica 4. stol.).

Posodo avtorica datira med 1. in 4. stoletje n. š. in poudarja, da zaradi svoje tematike in načina predstave kakor tudi nakazujočih analogij ožja časovna datacija za zdaj še ni možna. Ob tem tudi naglasi, da imajo posode tega tipa po svojem reliefnem vzoru izvor v helenističnem izročilu. Posoda, ki je bila kasneje predelana, je verjetno služila kot kadilnica ali pa je hranila dišave oziroma mazila za atletske nastope.

Publikacija bo vsekakor naletela na bogat odziv tako doma kot v tujini, zato bi bilo morda želeti, da bi avtorica jasneje izkristalizirala svoj lastni pogled na najdeni predmet in ubrala še drugačen, čeprav nekoliko polemičen ton.

Marijan Slabe

Železničarska in splošna stavka aprila 1920 — almanah. Železničarsko gospodarstvo Ljubljana, 1980, 332 strani, ilust.

V počastitev šestdesete obletnice železničarske in splošne stavke, ki je pomenila najvidnejši odraz revolucionarnega vrenja delavskega gibanja pri nas v okviru širokega vseevropskega revolucionarnega delovanja proletariata po prvi svetovni vojni in zmagoviti oktobrski revoluciji, je Železničarsko gospodarstvo Ljubljana izdalo obsežen almanah-zbornik razprav in dokumentov o tem največjem in najbolj krvavem razrednem spopadu na Slovenskem in tudi v vsem državnem okviru tedanje jugoslovanske države. Almanah je uredil uredniški odbor (Janez Kos, dr. Miroslav Stiplovšek, Magda Breznikar, France Filipič, Maruša Pleterski, Taja Čepič), člani katerega so hkrati tudi avtorju vseh prispevkov v izredno razkošno opremljenem zborniku (opremila Milena Gregorčič).

Uvodne misli je prispeval Franc Šetinc, tedanji sekretar Predsedstva CK ZKS in poudaril bistven pomen revolucionarnih dogodkov na Zaloški cesti in nasploh prelomnih dogodkov v revolucionarnem delavskem gibanju na slovenskem, to je ustanovitev Komunistične stranke za Slovenijo. V prispevkih-razpravah, ki sledijo pa je podrobneje in strokovneje osvetljeno revolucionarno delovanje delavstva, še zlasti železničarjev.

V prvem prispevku Maruše Pleterski »Praznik dan železničarjev« je podan prikaz kako so se železničarji in delavstvo ob vsaki obletnici spominjali teh dogodkov in kako so prav ti revolucionarni dogodki pomenili vir za nadaljevanje boja proti buržoaziji v letih pred vojno in vir novih delovnih zmag v obdobju po vojni.

France Filipič je v svojem prispevku najprej prikazal težavne družbeno-politične in ekonomske razmere v skupni jugoslovanski državi, ki so bile glavni vzrok za revolucionarno stanje. Filipič kaže na to, da je bil interes meščanstva takšen, da je želelo izzvati razredni, politični spopad z delavstvom, še zlasti pa z železničarji. Na to kažejo tudi časopisni članki v meščanskih listih v času stavke. V zvezi s tem se lahko smatra imenovanje dr. Antona Korošca za ministra za promet v vladi radikalca Stojana Protića, kot tiste osebe, ki je zmožna brez milosti odločno zlomiti revolucionarnost delavcev, predvsem pa železničarjev. Prikazal je tudi razmere v slovenskem delavskem gibanju, ki je bilo idejno razcepljeno in končno razcepitev ter ustanovitev Delavske socialistične stranke za Slovenijo, to je komunistične stranke za Slovenijo, in njene povezave s SDSJ(k), odnosno Komunistično partijo Jugoslavije. Ta važen mejnik v revolucionarnem delovanju slovenskega proletariata je bil eden od predpogojev za uspešno organiziranje in vodenje železničarske in splošne stavke nekaj dni kasneje, ko so prav komunisti bili med najvidnejšimi voditelji stavke.

V razpravi »Železničarji-prvo jedro revolucionarnega strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem« je dr. Miroslav Stiplovšek

prikazal pomen železničarjev kot enega najmočnejših in najrevolucionarnejših predstavnikov delavskega razreda na Slovenskem, in njihov pomen pri nastajanju revolucionarnega delavskega gibanja pri nas. Iz vrst železničarjev so bili, najnaprednejši, najzavednejši organizatorji komunističnega gibanja (Josip Petrič, Marcel in Jaka Žorga, itd.) Predvsem kaže prispevek dr. Stiplovška še zlasti na pomen železničarjev pri oblikovanju revolucionarnega sindikalnega gibanja v jugoslovansko revolucionarno sindikalno gibanje. Podan je tudi historiat železničarskega strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem, ki kaže njegovo razcepljenost pred prvo svetovno vojno. Na pomen železničarjev in to še zlasti zaradi njihove številčnosti in organiziranosti, kažejo tudi poskusi buržoaznih strank, da bi jih vključile v svoje strankarske organizacije. Razcepljenost železničarjev zaradi strankarske pogojenosti je slabila njihovo moč in udarnost v boju za dosego izboljšanja svojega položaja in to se je pokazalo tudi kot ena od slabosti v stavki aprila 1920. V svoji razpravi je dr. Stiplovšek prikazal še proces združevanja slovenskega delavstva, predvsem pa železničarjev v skupne akcijske in organizacijske okvire z delavskim razredom v drugih pokrajinah v okviru Kraljevine SHS. To kaže tudi na odločilni vpliv in pomen razredno zavednih železničarjev pri oblikovanju komunističnega razredno političnega na eni strani ter strokovno sindikalnega gibanja na drugi strani na Slovenskem, kar je imelo odločilni pomen za potek in vodenje železničarske in splošne stavke v drugi polovici aprila leta 1920.

Medtem ko predhodni razpravi obravnavata širše politične in gospodarske razmere in nastajanje revolucionarne situacije v začetku dvajsetih let ter organiziranost delavskega razreda, je o sami stavki aprila 1920 napisal tehten prispevek Janez Kos.

V njem navaja vzroke stavke, to je odpravo protokola sporazuma, katerega sprejem je pomenil uspeh železničarjev v državnem okviru pri ureditvi mezdnih in delovnih razmer. Novi minister za promet dr. Korošec ga je odpravil in s tem poslabšal že priborjeni položaj železničarjev. Tako je imela stavka v začetku mezdni značaj, vendar je dobivala vedno bolj političnega. Nepopustljivost državne oblasti glede zahtev železničarjev kaže na to, da je meščanstvo želelo izzvati politično akcijo delavstva, da bi nato lahko dokončno zlomila njihovo revolucionarnost v odkritem razrednem spopadu. Stavka je bila naperjena proti delodajalcu, vendar je bil ta v primeru železničarjev država, kar je pomenilo neposreden spopad z zaščitnikom obstoječega meščanskega družbenega sistema. Stavka je dobila že skoraj značaj revolucije. Grozila je celo nevarnost, da pride do antantine intervencije, ker je bil zaradi stavke omrtvičen železniški promet med Trstom in Avstrijo preko ozemlja Slovenije. Na tak značaj stavke in na moč stavkajočih, katerega se je oblast zavedala, kaže tudi število vojakov in policije, ki so stražili objekte v Ljubljani. In ne nazadnje je pomenil predvsem minimalni odziv na vpoklic železničarjev na orožne vaje upor državni oblasti.

Z vstopom tudi drugih delavcev, predvsem rudarjev v stavko, kot izraz solidarnosti s stavkajočimi železničarji, je dobila stavka še večjo razsežnost, moč in pomen. Razne akcije stavkajočih, na primer barikade na progi, obstreljevanje vlaka, so pokazale oblastem resnost položaja. V Trbovljah je bila razglašena celo sovjetska republika. Stavko je podprlo delavstvo tudi v širšem državnem okviru. Da ta do tedaj največji razredni spopad pri nas ni rodil sadu, in da se je njen vrhunec končal s krvavimi dogodki na Zaloški cesti 24. aprila, ima različne vzroke. Moč, še zlasti pa jasen namen oblasti za vsako ceno zlomiti revolucionarni razmah delavstva, je nedvomno eden od njih, vendar ni zadnji niti ta, da je uspelo oblastem zlomiti enotnost železničarjev v stavki že pred njenim tragičnim viškom. Temu vzrok so bila nasprotja med strokovnimi organizacijami. Vsekakor pa je železničarska in splošna stavka aprila 1920 pokazala na moč delavskega razreda, na njegovo medsebojno solidarnost, organiziranost in borbenost, pokazala pa je jasno tudi vse sovražnike in prekrite nasprotnike naprednega delavskega gibanja ter še bolj polarizira komuniste in socialdemokrate .Stavka je postala prelomni dogodek v slovenskem in tudi jugoslovanskem delavskem gibanju. Vladajoče meščanstvo je odkrito pokazalo svoj obraz in namero tudi z najbrutalnejšimi sredstvi braniti svoj družbeni položaj, hkrati pa se je jasno videlo, kdo edini stoji na strani delavskega razreda v njegovi razredni borbi — komunisti.

V drugem delu almanaha so objavljeni dokumenti o železničarski in splošni stavki aprila 1920, katere je pripravil za objavo Janez Kos. Objavljenih je 170 najpomembnejših dokumentov, saj je o železničarski in splošni stavki oprila 1920 ohranjeno veliko število virov, tako arhivskih, kot časopisnih in tudi nekaj spominskih. Prav ti dokumenti najbolje ilustrirajo in razkrivajo razsežnost revolucionarnega gibanja aprila 1920. Med objavljenimi viri jih je največ arhivskih in to

iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS 97, iz Arhiva SR Slovenije 50, nekaj pa tudi iz Pokrajinskega arhiva V Mariboru in Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Objavljenih je tudi nekaj časopisnih virov. Objavljeni dokumenti, kronološko urejeni po času nastanka, opremljeni z opombami kar omogoča razumevanje vira in nekaterimi podatki, ki ga dopolnjujejo in pojasnjujejo, pomenijo neposreden živ prikaz revolucionarnega vrenja železničarjev in vsega delavstva v prvi polovici leta 1920. Dokumenti kažejo tudi na stavkovni revolucionarni razmah v manjših krajih in delavskih središčih na Slovenskem ter na množično, vsaj po mnenju oblasti, komunistično delovanje in agitacijo. V almanahu so objavljene tudi faksimile nekaterih dokumentov ter slikovni material o stavki. Čutiti pa je pomanjkanje kazala dokumentov. Škoda je tudi, da razpravi dr. Stiplovška in Janeza Kosa nista opremljeni z navedbo virov, kar pa ne zmanjšuje pomena in kakovosti njunih prispevkov.

Razsežnosti in pomena ter odmevnosti stavke ne kažejo samo številni arhivski in drugi viri, temveč je to mogoče zaznati tudi iz številnih časopisov iz časa stavke in neposredno po njej. Zbornik zaključuje bibliografija časopisnih virov, ki jo je pripravila Taja Cepič, v kateri so zajeti vsi osrednji in večina lokalnih časopisov na Slovenskem takrat. Ta pregled časopisnih virov kaže na resnično velik odmev in pomen stavke. Delavski in meščanski tisk sta prenesla razredno borbo tudi v svoje časopisje in iz njega je mogoče jasno razbrati stališča enih in drugih. Tako kaže meščanski tisk namero prikazati stavko kot politično, prevratno dejanje (npr. kažejo to članki v »Slovencu« z naslovi »Politični štrajk«, »Kako hočejo strmoglaviti sedanjo vlado« itd.), medtem ko je delavsko časopisje pozivalo stavkajoče k mirnemu, nenasilnemu, vendar odločnemu boju za pravice delavskega razreda.

Zbornik, ki je izšel ob 60-letnici železničarske in splošne stavke je nedvomno pomemben prispevek k osvetlitvi revolucionarnega delavskega gibanja pri nas, še zlasti obdobje, ko so se komunisti na Slovenskem po ustanovitvi svoje organizacije tako postavili na čelo razrednega boja. Za zgodovinopisje pa je še zlasti pomembna objava dokumentov o tem dotedaj največjem razrednem spopadu v jugoslovanski državi, saj jih je večina objavljenih prvič. Z zbornikom virov za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919—1921, ki ga je ob 60-letnici ustanovitve komunistične stranke pripravil IZDG, izdala pa Partizanska knjiga, tvorijo dokumenti v železničarskem almanahu skupen, pomemben člen za spoznavanje in proučevanje komunističnega delavskega gibanja med obema vojnama na slovenskem.

Zdenko Čepič

Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor, Obzorja 1981, 437 str. (Documenta et studia historiae recentioris, II.)

Med deli slovenskega zgodovinopisja zadnjega časa zasluži knjiga dr. Janka Pleterskega gotovo veliko pozornost. Zanimiva pa ni le za strokovnjake s področja historiografije, temveč tudi za druge stroke in ne le za ozek slovenski, temveč tudi za širši jugoslovanski prostor.

Gre za 28 razprav, ki so nastale zadnjih dvajset let in so bile že objavljene v raznih revijah in zbornikih doma in na tujem, pet izmed njih je tukaj prvič objavljenih v slovenščini, ena pa je objavljena sploh prvič. Čeprav ne gre za objavo celotnega opusa del Janka Pleterskega, saj je ta veliko večji, naj opozorim, da v knjigo niso vključene predvsem avtorjeve samostojne monografije kot Narodna in politična zavest na Koroškem (1965), razprave iz zbornika Koroški plebiscit (1970), knjiga Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (1971) brošura KPJ i nacionalno pitanje (1971) in še kaj, pa se vendar ob tukaj zbranih študijah pokaže ne samo širina obravnavane problematike, ampak tudi koristnost tako zbranega dela za vsakogar, ki se ukvarja z zgodovino 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja, predvsem pa z nacionalnim vprašanjem.

Ker se v tem kratkem zapisu ni mogoče ustavljati pri vsaki študiji posebej in ker se nekatere med seboj povezujejo, bi nakazala le glavno problematiko, ki jo avtor obravnava. Prvih štirinajst razprav časovno zajema vprašanja slovenske, deloma tudi jugoslovanske zgodovine od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne. Težišče omenjenih razprav je na politični zgodovini Slovencev v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno, na politiki meščanskih strank, na vprašanju jugoslovanske ideje ipd. Avtor zelo tehtno piše tudi o idejah slovenske socialne demokracije in predvsem o njenem odnosu do narodnega vprašanja, o odprtih vprašanjih v zvezi s tivolsko resolucijo, o politiki dunajske vlade in dvora do Slovencev, o ideji trializma Zanimiva je razprava Svetozar Marković o Slovencih in federaciji, kjer je Pleterski opo-

zoril na nekatere nove momente v razumevanju Markovićevih idej o balkanski federaciji. Poamezne razprave se dotikajo tudi slovensko—hrvatskih odnosov pred prvo svetovno vojno, med njimi zlasti Politika »novog kurza«, jadranski kompromis in Slovenci ter Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911—1913. Koroška problematika, s katero se je avtor sicer zelo veliko ukvarjal, v knjigo ni vključena, pač pa najdemo tu razpravo Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne. Ta del prispevkov zaključuje pregledna sinteza o slovenski zgodovini od 1848 do 1918.

Druga polovica knjige je posvečena nacionalnemu vprašanju v pripravah in izbojevanju socialistične revolucije. Slovensko vprašanje se je od začetka postavljalo ne samo kot vprašanje demokratične politične in gospodarske osamosvojitve, ampak tudi kot vprašanje samega obstoja Slovencev. Pred slovensko gibanje se je že od začetkov postavljalo tudi drugo pomembno vprašanje t. j. razmerje do drugih južnoslovanskih narodov. Avtor je predvsem analiziral nacionalno problematiko v programih KPJ, KPS, OF slovenskega naroda in spregovoril o temeljih jugoslovanske federacije v naslednjih razpravah: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS, Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje v prvi jugoslovanski državi, Prispevek jugoslovanskih marksistov k revolucionarnemu pojmovanju narodnega vprašanja (1928—1937), OF slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije, Temelji jugoslovanske federacije. Razvoju marksističnega pogleda na nacionalno vprašanje pri nas od 1932 do 1941 je posvetil razpravo Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige. Razmišljanje o marksističnem zgodoviopisju pri nas, o odnosu do pozitivizma, o objektivnosti in idejnosti v zgodovinopisju je avtor razvil v članku Nekaj misli k vprašanju o marksizmu v našem zgodovinopisju.

Poleg tega je v knjigi še nekaj študij, ki posegajo v širši mednarodni okvir obravnavanja nacionalnega vprašanja, predvsem gre za sovjetske poglede na ta vprašanja. Pleterski govori o Leninu in nacionalnem vprašanju v Rusiji v času oktobrske revolucije in formiranja SZ, o Leninovih pogledih na nacionalizem in internacionalizem velikih in malih narodov in o sovjetskih definicijah »socialističnega naroda« in »sovjetskega ljudstva«.

Na koncu so dodani podatki o prejšnjih objavah in krajši povzetki v nemščini.

Olga Janša-Zorn

Marko Vuk, Grad Dobrovo v Goriških Brdih, Izdal Goriški muzej, Nova Gorica 1983; str. 40

Knjižica, ki predstavlja najpomembnejši kulturno-zgodovinski spomenik v Goriških Brdih, je ponatis avtorjeve razprave objavljene v Goriškem letniku 9 (Zbornik zgodovinskega muzeja), Nova Gorica 1982, str. 123—148. Verjetno se je založniku — Goriškemu muzeju — ponudila finančna priložnost pa je hitro ponatisnil razpravo v prepotrebni turistično propagandni obliki.

S fotografijami opremljena knjižnica je razdeljena na zgodovinski oris gradu (predvsem o lastnikih), na pedanten opis zunanjščine in notranjščine gradu, na opis nekdanje opreme gradu ter na sklep in kratek povzetek v italjanščini. Osnovne informacije, izposojene iz pričujočega dela, nam povedo, da je na mestu sedanjega gradu, sezidanega okoli leta 1600, že prej stal starejši grad, katerega lastniki so bili grofje Colloredo. Nato je ob koncu 18. stoletja postala lastnik gradu in posesti družina de Catterini-Erzberg iz Gorice, v zadnjih tretjini 19. stoletja pa je s poroko zadnje naslednice družine Catterini prešla posest v roke družine Baguer. Po osvoboditvi je v gradu gostovala zavezniška vojaška uprava, po priključitvi k Jugoslaviji pa je grad postal splošna ljudska lastnina. Do konca leta 1974, ko je z gradom začel upravljati Goriški muzej je bil tu sedež ljudskega odbora, zadružne pisarne, skladišče, osnovna šola in stanovanja. S prevzemom je začel Goriški muzej takoj z obnovo gradu, ki pa traja še danes.

Razprava je za take vrste publikacije pisana malo preveč strokovno, še zlasti tisti del (najobširnejši), ki opisuje iz natančnega umetnostno-zgodovinskega vidika zunanjščino in notranjščino gradu. Na drugi strani pa dobi bralec občutek, da je v primerjavi z zgoraj omenjenimi opisi preskromen prav zgodovinski del — o lastnikih samih, pa nič o tako značilnem kolonatu itd. (Na tem mestu naj opozorim, da so urbarji, »ki naj bi bili izročeni Narodnemu muzeju v Ljubljani«, sedaj v Arhivu SR Slovenije pod signaturo Graščina Dobrovo v Brdih — Gr. A XXI, kjer je še nekaj drugega zanimivega arhivskega gradiva — Glej: Splošni pregled fondov državnega arhiva LRS; Ljubljana 1960; str. 148). Poleg tega pa bi pričakovali tudi kakšno stran o zgodovini Goriških Brd samih in skico oziroma manjši zemljevid tega odmaknjenega slovenskega ozemlja. Skratka, zdi se mi, da se je vedno potrebno vprašati, komu je kaj namenjeno, s čimer pa se seveda ne zavze-

mam za nižjo strokovno raven, ampak za drugačen pristop.

Upajmo, da bo, ko bo grad obnovljen tako, kot obetavno piše v knjižici in bo urejena tudi danes nemogoča neposredna okolica, to vzpodbuda za družbeno skupnost, ki naj bi finančno podprla tudi ureditev širše okolice npr. grad v Vipolžah, cerkev na pokopališču v Fojani (ali bo sploh kdaj vrnjen zlat oltar?), po adaptaciji kliče tudi že Gradnikova spominska soba v Medani... Z novo avtocesto bodo Goriška Brda postala namreč tudi za ostalo Slovenijo turistično zanimivejša in dostopnejša. Takrat bo tudi potrebno napisati, če že ne obsežnejše publikacije, novo knjižnico o gradu Dobrovo v Goriških Brdih in jo po možnosti uvrstiti v zbirko Kulturni in naravni spomeniki Slovenije.

Vasko Simoniti

Aleksander Stojanovski, Gradovite na Makedonija od krajot na 14. do 17. vek (demografska proučavanja), Institut za nacionalna istorija — Skopje, Skopje 1981; str. 174

Že takoj na začetku moramo zapisati, da je iz navedene literature v knjigi razvidno, da se je avtor že prej v glavnem parcialno ukvarjal s problematiko, ki je prikazana v knjigi. Poleg tega iz navedene literature razberemo, da je bila napisana že vrsta drugih del na to temo, ne pa tudi celostna monografija, ki bi predstavila celotno makedonsko ozemlje, oziroma še posebej makedonska mesta. Lahko rečemo, da se je avtorju glede na poznavanje literature in seveda virov, kar samo vsiljevalo, da je napisal pričujočo monografijo. Podnaslov knjige — demografska preučevanja — pa nam pove, da gre le za en vidik (prvi del) sicer izredno obširne teme ter, da je tako »knjiga zamišljena kot del kompleksne študije o mestih v Makedoniji v času osmanskega cesarstva do konca 17. stoletja.«

Po uvodu je delo radzeljeno na pet, v podpoglavja razdeljenih poglavij, ruski in francoski povzetek, neobjavljene, objavljene vire ter literaturo, kratice in indeks.

Prvi del, Padec makedonskih mest pod osmansko oblast, prikazuje na jedrnat in zelo plastičen način osvajanje teritorija Makedonije, ki je bila prva balkanska dežela, ki so jo osvojili Turki. Osvojitev je bila posledica težkega poraza stare srbske fevdalne vojske pri Marici 1371. leta. Nekateri fevdalci so po bitki sprejeli turško nadoblast. S tem niso odprli le vrat utrjenih mest in trdnjav, ampak dali Turkom kot vazali tudi svoj vojaški potencial. Avtor se še posebej ustavi ob kraljeviču Marku in skuša odgovoriti na vprašanja, kolikšen je bil teritorij kraljeviča Marka in kaj ga je prisiljevalo (okoliščine in motivi), da je leta 1385 sprejel sultanovo nadoblast. To je bila le ena od faz turškega osvajanja, ki jih avtor omenja. Zadnja faza se je začela s porazom srbske vojske na Kosovem polju leta 1389, ko je postal položaj za dokončno osvojitev Makedonije brezizhoden ter s padcem Skopja tri leta kasneje. Obramba tega mesta je bila tudi zadnja možnost za oborožen odpor. Tako so postali Turki v dvajsetih letih edini gospodar na praktično vsem makedonskem ozemlju. S tem osvajanjem so seveda povezane daljnosežne posledice — te nam prikazuje v bistvu celotna knjiga in pa neposredne posledice takoj po osvojitvi. Slednje si, kot avtor ugotavlja, v glavnem lahko le predstavljamo, ker so pač take kot jih prinaša vojna s pustošenjem dežele, rušenjem mest, ropanjem, ubijanjem, odpeljevanjem ljudi v suženjstvo... Podatki o tem so le fragmentarno ohranjeni. Ohranili so se predvsem za tista mesta, ki so imela v tem prelomnem času in kasneje pomembno vlogo. Avtor ugotavlja glede na prisotnost krščanskega življa v mestih v prvih ohranjenih popisih iz srede 15. stoletja, kako so bila posamezna mesta prizadeta. V mestih, ki so se upirala, je bilo, kot je razvidno iz teh prvih popisov, muslimansko prebivalstvo že v večini (zlasti na severu npr. Skopje). Nasprotje temu so bila mesta na jugovzhodu (npr. Prilep) in zahodu (npr. Ohrid), kjer nasilje ni bilo tako močno še zlasti zato, ker je bil Ohrid cerkveno in duhovno središče. Majhna mesta, ki niso ležala v glavnih smereh prodiranja so se povečini predala na miren način. Prav zato nekatera tudi niso doživela zgodnje turške kolonizacije (Dojran, Veles, Melnik...). Avtor zaključuje poglavje z ugotovitvijo, da Makedonija ni utrpela veliko človeških in materialnih žrtev predvsem zato, ker so si jo Turki pokorili na relativno miren način in zelo hitro.

V poglavju o Demografski spremembi makedonskih mest v 15. in 16. stoletju pravi pisec knjige, da je bila ena od najbolj očitnih posledic turške osvojitve »naseljevanje turškega etničnega elementa, ki se je s svojo versko pripadnostjo, jezikom, kulturo, običaji in celotno psihično konstitucijo v veliki meri razlikoval od podrejenega balkanskega prebivalstva.« Naseljevanje se je odvijalo predvsem v krajih s strateškim pomenom (široko solunsko področje in dolina Vardarja). Skoraj vsa mesta, zlasti pa Ser, Skopje, Bitola, Solun..., so kot utrjena administrativna in vojaška središča ter kot ekonomski centri nudila

ugodne pogoje za doseljevanje turškega prebivalstva.

Iz male Azije se tako niso preseljevali samo živinorejci in kmetje (kot je v glavnem povdarjeno v literaturi) ampak tudi veliko število maloazijskega mestnega prebivalstva, ki je s seboj prineslo svoja znanja o obrti in trgovini. Kljub močni kolonizaciji turškega etničnega elementa pa se je čutila težnja, da bi se vzpostavilo tudi kvantitativno ravnotežje z balkanskim krščanskmi prebivalstvom. Zavedajoč se, da bi to pomenilo garancijo osmanskemu vladarju, so oblasti začele z dobro organizirano in sistematično akcijo islamiziranja domačega krščanskega prebivalstva. Le-ta se je začela najprej v mestih. Domači obrtniki in trgovci so sprejeli novo vero-islam, da bi obdržali svoje stare ekonomske pozicije. Podobno je sprejelo vero tudi staro fevdalno plemstvo, v kolikor je sploh bilo v mestih. V največjem številu pa je sprejemalo novo vero siromašno mestno prebivalstvo, saj se mu je obetalo, da bo izplavalo iz bede. Kljub močni islamizaciji zlasti v 16. stoletju, pa leta vendar ni zajela vsega mestnega prebivalstva. To je bila zasluga krščanske duhovščine in cerkve, ki ni nikoli prenehala vršiti svoje verske aktivnosti.

Med nove naseljence je potrebno šteti tudi Cigane in Žide, čeprav so bili naseljeni na Balkanskem polotoku že pred prihodom Turkov. Značilno za Cigane je bilo, da so živeli nestalno in jih je bilo težko slediti v posameznih mestih. Živeli so v oddvojenih mestnih občinah (džematih) s svojimi starešinami na čelu ter plačevali davek na ognjišče, ki so ga plačevali začasno nastanjeni prebivalci. Tolerantni verski odnos oblasti pa je omogočal tudi množično naseljevanje Židov. Ker so jih preganjali v zahodni Evropi, jih je konec 15. stoletja prišlo okrog 40.000 v Solun (imenovan tudi »Mati Izraelcev). Od tod so odšli v večino makedonskih mest (ne v vasi), za mnoge pa je ostal najugodnejši Solun. Na demografsko podobo makedonskih mest je vplivalo tudi odpeljevanje domačega mestnega prebivalstva v notranjost osmanske države. To sicer ni bilo sistematično, je pa zajelo v glavnem mestno prebivalstvo, ki se je upiralo. Tako je bila v času Skenderbegovega upora v Albaniji močna deportacija iz Ohrida (ker je upor zajel tudi zahodno Makedonijo) in Skopja. Imena mestnih četrti (mahal) — Ohrid, Kostur, Skopje v popisu turškega mesta Elbasan iz 16. stoletja, pa kažejo, da je bila močna deportacija makedonskega prebivalstva tudi v tem času. Migracije prebivalstva iz vasi v mesto prikazuje zakon Selima I. (1512—1520), ki pravi, da »če nekdo živi v mestu 15 let, se tega ne zapiše v rajinski defter, ampak se ga priključi mestnemu prebivalstvu«. To, v glavnem krščansko prebivalstvo je lahko prišlo v mesto tudi legalno, če se je odkupilo, oziroma, če s tem ni zmanjševalo fevdalne rente ali dohodka državne blagajne. Zaradi ekonomskega interesa oblasti pa je obstajala še oblika prehajanja kmečkega prebivalstva v mesto na tak način, da so se vasi iz neposredne bližine mesta združile z mestom (napr. z rudarskim centrom Kratovo). Poglavje se konča s pregledom kug in naravnih nesreč. Tu zvemo, da so kuge pustile v mestih težke posledice, prav tako pa tudi požari, saj so bila mesta v glavnem lesena. Vendar pa so tem desetkanjem mestnega prebivalstva vedno sledila ponovna logična obnavljanja.

Tretje poglavje knjige Statistični podatki za mestno prebivalstvo v 15. in 16. stoletju je kljub določenim ponavljanjem iz prejšnjih poglavij vsekakor najzanimivejše. Rezultati tega poglavja (in cele knjige) izvirajo predvsem iz t. im. popisnih knjig (Tapu defterleri, Tahrir defterleri), ki so bile sestavljene na ukaz sultana za potrebe centralne in provincijske finančne uprave. S primerjavo teh popisov domačij po mestih ter njihovih posestnikov in dajatev v različnih časovnih intervalih v obravnavanih stoletjih dobimo približno realno sliko stanja (števila), verske in do neke mere etnične sestave ter razvoja prebivalstva v makedonskih mestih. Približno realno sliko zato, ker je vprašanje, do kolikšne mere podatki odražajo resnično sestavo prebivalstva. V mestnih popisih so namreč zajeti le tisti, ki so plačevali davek, kar pomeni, da je število mestnega prebivalstva mnogo večje. V popisih pa niso zajeti pripadniki fevdalnega in sodnega aparata ter vojske, ki so imeli v mestih pomembno vlogo. Kakšna so ta odstopanja je zelo težko natančno odgovoriti. Kot davčna enota so veljali: gospodinjstva (družine), vdove in neoženjeni. Pri računanju števila prebivalstva je avtor upošteval pet članov v enem gospodinjstvu, ne glede na versko in etično različnost. S tem je dobil spodnjo možno mejo prebivalstva, vendar pa bralca opozarja, kje vse se pri računanju izgublja preciznost. Na drugi strani pa pri razlagi terminov ki opredeljujejo kraje, ki jih štejemo za mesto in ne za vas, opozarja na nedoslednosti v sodobnih virih. Sledi osem tabelarnih prikazov, ki zajemajo 19 mest v 15. stoletju in to popise iz let 1421—1455, 1465—1468, 1478—1481 (krščansko in muslimansko prebivalstvo) ter 34 mest v 16. stoletju in sicer popise do 1512, 1519, 1528—1530, do 1550, 1568—1582 (kršansko, muslimansko,

židovsko in cigansko prebivalstvo). Iz analize podatkov, ki prikazujejo velikost takratne Makedonije, število mestnega prebivalstva v odnosu do cele dežele, število in velikosti mest, številčnosti posadk mestnih utrdb, vprašanje Ciganov in Židov, povzemimo odnos med muslimanskim in krščanskim prebivalstvom. Muslimansko prebivalstvo stalno narašča, krščansko pa sprva še narašča v primerjavi s koncem 15. in začetkom 16. stoletja, nato pa upada. Sprva gre za turško kolonizacijo iz Male Azije, pri kristijanih pa za imigracijo krščanskega elementa z vasi v mesto, potem pa pride v 16. stoletju (1519—1566—1582) do močne islamizacije krščanskega prebivalstva. Tako se je v 50-ih letih v 19 od skupno 35 mest zmanjšalo kršansko prebivalstvo za okoli 40 %. Islamizacija je pomenila popolno stapljanje s turškim etničnim elementom, kar pomeni, da so bili islamizirani s tem izgubljeni za svoj narod, ker so v bistvu postali Turki. Mesta so dobila tipičen orientalski izgled v vseh pogledih, čeprav je konec 16. stoletja še vedno v 19 mestih prevladovalo krščansko prebivalstvo. Zanimivo je še to, da se je do 20-ih let 16. stoletja skupno število prebivalstva v mestih nenehno povečevalo, nato pa povsod stagniralo.

Pri četrtem poglavju Struktura mestnega prebivalstva pride avtor pri analizi etnične pripadnosti po imenih (staroselci, kolonizirani, islamizirani) do zaključka, da predstavlja Makedonija balkansko področje, kjer se oblikuje v mestih mozaik različnih slovanskih in neslovanskih narodov ter etničnih skupin. Te pa so bile tudi po svoji socialni in profesionalni strukturi zelo različne. Groba razdelitev v osnovni skupini asker (vojni razred) in rajo (delovna sila), je namreč skrivala v sebi zelo razvejano socialno strukturo, ki se je najbolj odražala prav v mestih. Močna prisotnost administrativnega in vojaškega aparata ter vojaštva različnih vrst in rangov je bogatila socialno strukturo in dajala mestnim središčem versko in svetno fizionomijo. Na drugi strani pa avtor pri tem posebej omeni še ohridsko arhiepiskopijo, ki je ohranila svojo avtonomno pozicijo, kot cerkveni center.

Razvejana mreža mest na teritoriju Makedonije v 15. in 16. stoletju je obstajala že v predosmanski dobi. V 16. stoletju pa so se mesta spremenila v prave ekonomkse centre. Mestom je na eni strani dajala dobro ekonomsko osnovo že njihova kontinuiteta, na drugi strani je razcvet zagotavljala tudi nova oblast. Z vključitvijo Makedonije v osmanski imperij so namreč odpadle carinske in druge prepreke; Turki so s seboj prinesli mnoge nove obrti, katerih so se oprijeli domači prebivalci; množično so se priseljevali Židje, ki so imeli poleg kapitala trgovske in obrtniške izkušnje; potrebe vojske, ki je bila pomembna komponenta osmanske družbe, so zahtevale in stimulirale razvoj obrti. Ob vsem tem je prišlo v mestih do zelo razvejane socialne in profesionalne diferenciacije, kar je razvidno prav iz popisnih knjig. Iz popisov je moč razbrati, da se je s trgovino ukvarjalo izredno veliko število muslimanskega prebivalstva (40 do 50 %) v primerjavi s krščanskim (od 3 do 14 %). Poleg tega pa gradivo bogato ilustrira prisotnost siromašnega prebivalstva (berači, brezposelni, služabniki, sužnji), ki je obstajalo ne glede na versko pripadnost.

Če lahko rečemo, da so prvi štirje deli knjige, ki obravnavajo 15. in 16. stoletje dobri in prepričljivi, kljub temu da avtor daje nekatere hipoteze s pomočjo »historičnega mišljenja in logike«, pa to ne moremo trditi za peto poglavje z naslovom Razvojne tendence do 17. stoletja. Za to stoletje ne obstajajo popisne knjige, iz katerih bi lahko razbrali bogate statistične podatke za mestno prebivalstvo in sicer zlasti zaradi sprememb v osmanskem cesarstvu, predvsem propada t. im. timarsko-spahijskega sistema. Zato se avtor v glavnem poslužuje zapisov turškega potopisca Evlija Čelebija, ki je v letih 1660—1670 etapno potoval po Makedoniji. Avtor nas z razlago uporabnosti podatkov turškega potopisca ne prepriča, da so le-ti točni in da se je nanje vredno opirati. Posebno še zato, ker tudi avtor ve, da Evlija Čelebi »prav pri številkah najbolj pretirava.« Na drugi strani pa vzame za kriterij deset odstotno povečanje mestnega prebivalstva v primerjavi s 16. stoletjem in tega kriterija v bistvu sploh ne utemelji. Ta del bi bil zlasti bolj tehten, če bi zajel čas do konca stoletja, ko je prišlo verjetno tudi v Makedoniji do precejšnjih demografskih sprememb, ki so bile posledica vojne z Avstrijci.

Če izključimo peto poglavje, lahko zapišemo, da je cela knjiga pisana do neke mere polemično v tem smislu, da avtor postavlja vrsto novih vprašanj. Na večino odgovarja z argumenti vira, na nekatera pa glede na pomanjkanje virov daje lastne zaključke, toda pušča prostor za dialog. Večkrat tudi opozarja, da je material toliko nepopoln, da se povsod ne more dokončno oceniti pričujočega razvoja. Vendar pa ne bi mogli reči, da se želi avtor s tem zavarovati pred možno napačno interpretacijo, ampak gre bolj za znanstveno previdnost in zavest, da je dokončne sodbe skoraj nemogoče postaviti.

Vasko Simoniti

UDK 903/904(497.12 Bohinj)

Vičič Boris, študent, Oddelek za arheologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

K arheološki topografiji Bohinja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 1—7, cit. lit. 66

Članek predstavlja Bohinj (Spodnja in Zgornja dolina) kot odmaknjeno arheološko mikroregijo, naseljeno od prazgodovine (zanesljivo že v bronasti dobi) do zgodnjega srednjega veka (staroslovanski grobišči pri Srednji vasi). O tem pričajo priložnostne časopisne notice (najstarejša iz leta 1821), slučajne najdbe, arheološka izkopavanja, predvsem z začetka tega stoletja in novi podatki arheološke topografije S. Gabrovca in avtorja. Avtor v zaključku članka tudi predlaga najobetavnejša najdišča za bodoča arheološka raziskovanja.

UDK 929.6(497.12 Vuzenica)

Otorepec Božo, višji raziskovalni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti

61000 Ljubljana, Nov trg 4, YU

Grb trga Vuzenice

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 18—21, cit. lit. 23

Avtor ugotavlja razvoj trga in razvoj grba Vuzenice od najstarejšega, ki se je ohranil na pečatniku v 16. stoletju, pa do danes.

UDK 378.346(497.12-18)»16/17«:284.1

Šebjanič Franc, publicist.

69000 M. Sobota, Ul. Š. Kovača 21, YU

Tri štipendijske ustanove prekmurskih luteranov

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 22—26, cit. lit. 17

V pričujočem prispevku avtor obravnava malo raziskana prizadevanja prekmurskih luteranov o mobilizaciji lastnih gmotnih sredstev za šolanje naraščaja. Podrobneje osvetljuje obseg in vsebinskost treh štipendijskih ustanov, ki so jih oporočno priklicali v življenje trije ugledni prekmurski Slovenci — Matija Temlin, Adam Farkaš in Nikolaj Gomboc. Čeprav so bile vse tri ustanove v glavnem namenjene slovenskim mladincem, je bila zavoljo tujega upravljanja njihova namembnost sorazmerno malo upoštevana odnosno spoštovana.

UDK 711(497.12)»18«

Pirkovič-Kocbek Jelka, mag., raziskovalni sodelavec, Urbanistični inštitut SR Slovenije

61111 Ljubljana, Langusova 14, YU

Kaj je urbanizem 19. stoletja na Slovenskem?

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983. str. 27—45, cit. lit. 76

Urbanizem je zgodovinski pojav, katerega začetki pri nas segajo v regulacijske posege države v gradnjo mest na prelomu 18. in 19. stoletja. Čeprav je beseda »urbanizem« prišla v rabo šele pred nekaj desetletji, pa med protourbanistične ukrepe lahko štejemo odloke Jožefa II o porušitvi mestnih obzidij, širjenje ulic, prediranje novih uličnih potez, gradnjo mostov, železnic in drugih prometnih naprav. Naša mesta 19. stoletja so sicer še kazala tradicionalen značaj (izjema je bil Trst kot monarhično mesto visokega ranga), vendar se je njihova starožitna podoba postopoma spreminjala in to predvsem na račun sprememb v gradbenem tkivu, svoje pa so prispevala tudi prizadevanja za olepšavo mest, urejanje parkov, gradnja javnih stavb. Značilen proizvod svojega časa so tudi monofunkcionalna mesta — to je industrijski in rudarski kraji ter zdravilišča. Obseg vseh naštetih sprememb pomeni merilo, kako se je v konkretnih primerih uveljavilo to, kar smo zasilno imenovali »urbanizem 19. stoletja na Slovenskem«.

UDC 929.6(497.12 Vuzenica)

Otorepec Božo, Senior Research Assistant, Milko Kos Historical Institute at the Slovene Academy of Art and Science
61000 Ljubljana, Nov trg 4, YU

The Coat-of-arms of the Vuzenica Borough

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, Sept. 1983, pp. 18—21, cit. lit. 23

The author describes the development of the borough as well as its coat-of-arms, from the oldest as preserved on the signet ring in the 16th century, until nowadays.

UDC 903/904(497.12 Bohinj)

Vičič Boris, student, Department of Archeology at the Faculty of Philosophy in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

A Contribution to the Archeological Topography of Bohinj

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, Sept. 1983, pp. 1—7, cit. lit. 66

The paper presents Bohinj (the Lower and Upper Valley) as a detached archeological microregion, settled from the pre-historic times (most certainly already in the Bronze Age) until the early Middle Ages (old Slavonic graves near Srednja vas). This has been proved by occasional newspaper notices (the oldest is from 1821), accidental findings, archeological excavations — especially from the beginning of this century — as well as by new data concerning the archeological topography of S. Gabrovec and provided by the author. He also suggests in the conclusion of his paper the most promising finding places for the future archeological research.

UDC 711(497.12)"18"

Pirkovič-Kocbek Jelka, M. A., Research Assistant, The Town-planning Institute of Slovenia
61111 Ljubljana, Langusova 14, YU

What is the significance of the 19th century town-planning in Slovenia?

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, September 1983, pp. 27—45, cit. lit. 76

Town-planning is a historical phenomenon the beginnings of which, in Slovenia, reach back to the State regulating interventions into town billding at the turn of the 18th century. Though the term "town-planning" became used only a few decades ago, one can enumerate among the proto-town-planning measures the decrees of Jožef II concerning the demolition of the city walls, the widening of the streets, the building of bridges, railways and other traffic utilities. Our towns of the 19th century still looked traditionally (Triest as a monarchic city of high rank being an exception), yet their ancient look gradually changed owing mainly to the changes in the building material, while the efforts to embellish the cities, arrange the parks, build public buildings, also added to these changes considerably. A typical product of the time are also the mono-functional towns — i. e. industrial and mining settlements as well as the health resorts. The scope of all the above mentioned changes represents a measure as to how the so-called »town-planning« of the 19th century made its way in Slovenia in concrete examples.

UDC 378.346(497.12-18)"16/17":284.1

Šebjanič Franc, publicist.
69000 M. Sobota, Ul. Š. Kovača 21, YU

Three Scholarship Foundations by the Prekmurje Protestants

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, Sept. 1983, pp. 22—26, cit. lit. 17

In the article the author deals with the little known efforts of the Prekmurje Protestants concerning the mobilization of their own financial sources for the schooling of their youth. He describes in detail the scope and the contents of three scholarship foundations which had been brought into life by will of three respectful Prekmurje Slovenes — Matija Temlin, Adam Farkaš, and Nikolaj Gomboc. Though all three institutions were mainly intended for the Slovene youth their purposefullness was considerably little taken in consideration or even respected — owing to the foreign directorship.

UDK 388(497.12)»1908/1914«:342,55:329.3:282

Guštin Damijan, asistent, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

Odnos deželnozborske večine SLS do poglavitnih gospodarskih vprašanj Kranjske v letih 1908—1914

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 45—55, cit. lit. 77

Prispevek prikazuje, predvsem na normativni ravni, uresničevanje gospodarskega programa Slovenske ljudske stranke v kranjskem deželnem zboru v letih 1908—1914, ko je ta bila v večini. Širokopoteznost, ki jo je deželnozborska večina izpričala pri razvijanju kmetijstva, izboljševanju prometnih razmer in preskrbe z vodo ter električno energijo, je deželo gospodarsko dvignila, a hkrati povzročila odpore političnih nasprotnikov in dela lastnih pristašev. Ker finančni viri dežele niso zadoščali za obsežno dejavnost in investicije, je zašlo deželno gospodarstvo v finančno stisko, iz katere se je reševalo z zadolževanjem in višanjem davčnih stopenj.

UDK 05(497.12) Svoboda »1933«:929 Marx K.

Čepič Marjeta, mag., višji predavatelj, Visoka tehniška šola Univerze v Mariboru
62000 Maribor, Smetanova 17, YU

»Svoboda« in počastitev 50-letnice smrti Karla Marxa

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 63—68, cit. lit. 15

V prispevku avtorica obravnava delovanje slovenskih socialistov na kulturnem oz. idejno izobraževalnem področju v okviru lista »Svoboda« v obdobju šestojanuarske diktature, ko je bilo onemogočeno sleherno javno delovanje vseh političnih strank. V obdobju globoke ilegale KPJ so slovenski socialisti preko svojega lista »Svoboda«, ki je bil marksistični mesečnik, seznanjali delavstvo z nauki Marxa in Engelsa oz. z revolucionarno teorijo. Poseben poudarek je v prispevku namenjen jubilejni številki »Svobode«, v kateri je počastitev petdesetletnice smrti Karla Marxa. Avtorica ugotavlja, da je delo slovenskih socialistov, ki tudi sodijo v zgodovino slovenskega delavskega gibanja, še zlasti pa delovanje lista »Svoboda« na kulturnem področju, premalo poznano in ovrednoteno.

UDK 07(436,5=863):323.23(=30)»1919/1920«

Zorn Tone, dr., višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani, umrl leta 1981.

List »Koroško Koroščem« — primer nemškonacionalne propagande pred plebiscitom v letih 1919/1920

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 55—63, cit. lit. 25.

Glasilo »Koroško Koroščem« je pričel 1919 izdajati takratni Kärntner Heimatdienst in je bil namenjen prebivalcem plebiscitnega ozemlja. List je bil izrazito protijugoslovansko usmerjen, za njim je stal Hans Steinacher, ki mu je tudi izbral ime. Pisan je bil v slovenskem jeziku, tudi krajevna imena so slovenska, le ponekod najdemo dvojezično rabo in še tu je slovenska oblika na prvem mestu. Opisano je pisanje tega lista v času pred plebiscitom, ko se je posluževal vsemogočih načinov, da bi prikazal novo nastalo Kraljevino SHS v najslabši luči, v dneh po plebiscitu pa piše to heimatdienstovsko glasilo o gospodarski prenovi zopet pridobljenega ozemlja in o tem, da bodo slovenski sodeželani na Koroškem uživali vse jezikovne in narodnostne posebnosti, kar se pa, kot je znano, ni uresničilo.

UDK 904(497.12):7.032.7

Petru Peter, dr., ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani, umrl leta 1983

Spomeniki rimske umetnosti v Sloveniji

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 31, št. 1, september 1983, str. 8—18, cit. lit. 27

S prihodom Rimljanov se je začelo novo obdobje v historičnem razvoju naših krajev. Od 2. stol. pr. n. št. je potekala postopna kolonizacija, ki je trajala vse do markomanskih vojn v drugi polovici 2. stoletja. Te vojne so spodrezale gospodarske osnove s čimer se je spremenila tudi kulturna podoba, ki pomeni v kulturnem razvoju pravo ločnico. V tem konteksu daje avtor prikaz spomenikov rimske umetnosti razdeljen v dva dela. Ob prikazu rimskih spomenikov v Sloveniji se avtor posebej zaustavi pri najdišču rimske nekropole v Šempetru pri Celju, kjer je več monumentalnih marmornatih grobnic. Avtor ugotavlja, da za t. i. provincionalnorimsko umetnost na naših tleh lahko trdimo, da v mnogih svojih prvinah in dosežkih pomeni neponovljivo sestavino in poseben vršiček v antični sredozemski likovni tvornosti. Prispevek je dopolnjeno predavanje, ki ga je imel avtor v jeseni leta 1982 na Dunaju.

UDC 07(436,5=863):323.23(=30)»1919/1920«

Dr. Zorn Tone, Senior Research Assistant, Institute for the Nationality Questions in Ljubljana; died in 1981

The Paper »Carinthia to Carinthians« (Koroško Koroščem) — a Case of the German Nationalistic Propaganda Before the Plebiscite in the Years 1919/20

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, September 1983, pp. 55—63, cit. lit. 25

The paper »Carinthia to Carinthians« began to be published in 1919 by the then Kärnten Heimatdienst and was intended for the population of the Plebiscite territory. The paper's orientation was extremely anti-Yugoslav; it was backed by Hans Steinacher who also chose the paper's name. It was printed in Slovene, all geographical names were Slovene, too; only occasionally one finds a bilingual use and even here the Slovene form comes first. The author describes the contents of the paper in the pre-Plebiscite period when all possible means were used to misrepresent the newly-formed Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (SHS); in the days following the Plebiscite the paper discusses the economic rebirth of the newly regained territory as well as the promise that the Slovene countrymen will be able to have the benefit of all linguistic and national particularities — which, as we know, has not become true.

UDC 388(497.12)»1908/1914«:342,55:329.3:282

Gustin Damjan, Assistant, Institute for the History of Labour Movement Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Relationship of the Provincial Assembly Majority of the Slovene People's Party Towards the Main Economic Problems of Kranjsko in the Years 1908—1914

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, September 1983, pp. 45—55, cit. lit. 77

The paper presents, mainly on the standard-setting level, the realization of the economic programme of the Slovene People's Party in the Carniolan Diet in the years 1908—1914, when the Party was in majority. The Liberal wiews which the majority of the Diet advocated as to the development of the agriculture, the improvement of traffic conditions as well as the water and electricity supply, helped to raise the country economically, yet at the same time it also caused the opposition of the political opponents and even a part of the Party's own followers. As the financial sources of the country did not suffice for the extensive activities and investments the economy of the country found itself in deep financial crisis, out of which it tried to save itself by way of contracting new debts and increasing the taxes.

UDC 904(497.12):7.032.7

Dr. Petru Peter, Director of the National Museum in Ljubljana; died in 1983

The Monuments of Roman Art in Slovenia

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, September 1983, pp. 8—18, cit. lit. 27

With the arrival of the Romans a new era began in the historical development of our settlements. From the second century B. C. a gradual colonization was going on which lasted until the Macromanian wars in the second century. A. D. These wars had undercut the economic foundations which also brought about the cultural change — a completely new start in cultural development. In this context the author presents the monuments of Roman art in two sections. When presenting the Roman monuments in Slovenia the author pays special attention to the Roman necropolis in Šempeter by Celje where there are several monumental marble crypts. The author states the fact that the so-called provincial Roman art in Slovenia represents, as to its numerous elements and achievements, a unique element and a special culmination in he Antique Mediterranean plastic art. The paper is the completed lecture, which was given by the author in Vienna in 1982.

UDC 05(497.12) Svoboda »1933«:929 Marx K.

Čepič Marjeta, M. A., Senior Lecturer, The College of Technology at the University of Maribor

62000 Maribor, Smetanova 17, YU

»Svoboda« (Liberty) and the Honouring of the 50th Anniversary of Karl Marx's Death

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 31, No. 1, September 1983, pp. 63—68, cit. lit. 15

In the paper the author discusses the functioning of the Slovene Socialists on the cultural, ideological and educational levels within the limits of the paper »Svoboda« (Liberty) during the period of the »6th of January« dictatorship when all public activities of political parties were strictly forbidden. During the time of the underground activity of the Yugoslav Communist Party, the Slovene Socialists were introducing the teachings of Marx and Engels and their revolutionary theory to the working class by way of their paper »Svoboda«, a Marxist monthly. The paper gives special emphasis to the jubilee issue of »Svoboda« in which the 50th anniversary of Karl Marx's death was honoured. The author concludes that the efforts of the Slovene Socialists — who also belong to the history of the Slovene labour movement — and especially the cultural activity of the paper »Svoboda« have been so far too little known and evaluated.

Publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana

1. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (razmnoženo kot rokopis)

I. Listine 1243—1397, Ljubljana 1956	50.—
II. Listine 1299—1450, Ljubljana 1957	50.—
III. Listine 1320—1470, Ljubljana 1958	50.—
IV. Listine 1471—1521, Ljubljana 1959	50.—
V. Listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1320—1348	50.—
VI. Listine 1444—1499, Ljubljana 1961	50.—
VII. Listine 1243—1498, Ljubljana 1962	50.—
VIII. Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963	50.—
IX. Listine 1220—1497, Ljubljana 1964	50.—
X. Listine 1144—1499, Ljubljana 1965	50.—
XI. Fevdna knjiga Jamskih 1453—1480, Ljubljana 1966	50.—
XII. Urbarji 1490—1527, Ljubljana 1968	50.—

2. Razprave

I. Vlado Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Ljubljana 1958	50.—
II. Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane (Zbornik razprav), Ljubljana 1971	razprodano
III. Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1972	razprodano
IV. Ljubljanska obrt od začetka 18. do srede 19. stoletja (Zbornik razprav), Ljubljana 1977	100.—

3. Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1962 (broširana, žepna izdaja) 50.—
Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine, Ljubljana 1965 (trijezična izdaja) 200.—
Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945 do 1955, Ljubljana 1965 100.—
Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970 100.—

4. 60 let Mestnega arhiva ljubljanskega, Ljubljana 1959 100.—
Razstavni katalog: Starejša ljubljanska industrija, Ljubljana 1973 50.—

5. Gradivo in razprave

Zvezek 1: Zapisniki in drugi izbrani dokumenti iz arhiva občine Škofja Loka 1861—1918, Škofja Loka 1979	50.—
Zvezek 2: Vodnik po fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 1980 (za člane arhivskega in zgodovinskega društva)	300.— 150.—
Zvezek 3: Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja, Ljubljana 1981	200.—

Razprave v tej številki so napisali:

Boris Vičič, Peter Petru,
Božo Otorepec, Franc Šebjanič,
Jelka Pirkovič-Kocbek,
Damijan Guštin, Tone Zorn,
Marjeta Čepič, Mirko Kambič,
Bogo Jakopič, Kristina Šamperl-Purg

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Kositrni vrč z letnico 1664, Ptuj
sign. Paul Pelsler, Maribor, Pokrajinski muzej (foto Srečo Habič)